ग.टी.प.र श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णप्राणवल्लभायै श्रीवृषभानवे श्रीवृषभानुकुमार्यै नमो नमोऽस्तु ॥ राधादामोदरौ देवाव
१३६ न्योन्यापाङ्गतस्करौ ॥ परस्परलक्षीकावष्टंभावलग्नौ स्तुमः ॥ १ ॥ लक्षणमभिधाय युक्तेरनभिधानात्तदुपोद्घा
१३८ तस्य वक्तसङ्गतित्वं प्रकल्पयितुमालोच्या हृदयस्थतामिति विप्रतिपत्तिविशिष्टपरामर्शो हेतुर्नैतत्कारणं । निरासतन्त्रा
प्रामाण्यप्रतानसंपादनं । लक्षणोपपादकतयेति । उपपादकत्वं चानुमितिलक्षणे तार्किकानास्फुटं । मीमांसकमतेऽपि
विशिष्टतात्पर्यसत्त्वाज्ञातृशपरामर्शत्वेन कारणतालाभार्थमावश्यके । विशिष्टेति । न च तत्तृतीयार्थत्वस्य ज्ञानज
न्यजिज्ञासाधीनत्वं तस्य युक्तिनिरूपणे । चयो वाच्यतस्या एव तदुपपादकत्वात्तत्र हेतुस्त्वेह न दृष्टपज्ञो किं च व्यवस्थाप
पत्तीयस्य व्यवस्थितिजनकशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमानर्थः । व्यवस्थितौ द्वितीयार्थे विषयपितावयः । कथितस्य
विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने हेतुत्वस्य युक्तिमत्त्वेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्तत्कथनमेव तद्व्यवस्थापनं । युक्त्य
भिधानं च हेतुत्वव्यवहारः पक्षधर्मस्येत्यादिना प्रतिहेतितयोरभेदबोधो । तत्तथाविधहेतुतासाधकयुक्त्यभिधानफल रामः० १३६

कप्रतिसन्धानपर्यन्तं विवक्षितमनुमितीति। सत्त्वान्तु वं प्रमाणे युक्तिः। सामानाधिकरण्येन प्रमाणसहकारिणो व्यभिचारानिर्णी
यकालीनत्वाद्वक्तानन्तव्यभिचारशंकां परिहृत्यावच्छेदकावच्छेदेन कारणताग्राहकतयोपयोगः। प्रकृते प्रमाणान्वा
न्वयव्यतिरेकौ तयोः सत्त्वाद्ववयोस्तथा कारणताग्राहकत्वे। कल्पनाविरोधेपि लघुरूपावच्छिन्नस्यैव कल्पयितुं युक्तं
त्वादित्यग्रेवाच्यं। कल्पकताविशेषे पोऽनेन व्यभिचारनिर्णयतत्संशययोः साम्यं। लघुरूपेत्यनेनानुगतगुरुविशेषान्त
रानुपस्थितिस्थदर्शितामुक्तान्वपि साधकत्वं सम्प्रधैः ।नुसुनोः। सपक्षेऽसाज्ञरि इच्छाधीनेच्छाविषयत्वं संसर्गः। प्र
तिज्ञा च पक्षधर्मस्य साध्यादिसाध्यनिर्देशः नत्वव्यवहितोत्तरकालवर्त्तमकत्वेन कथं तन्तु हेतुधकास्त्वात्। तथा च विशिष्ट
परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतासाधकप्रमाणाभिधाने च्छाधीनेच्छाविषयप्रतिज्ञाकत्वेति बोध्यः। ननु प्रकृते कथं न
स्वरूपोपपादकत्वमत आह। तादृशेति। विशिष्टपरामर्शकारणतायाः परमतसिद्धत्वेनानुपपाद्यत्वान्न प्रकृतेऽलक्षणो
पपादकत्वमतः कारणतानिष्ठेत्युक्तं। तथा च परमतेऽनस्याज्ञानरूपावच्छिन्नत्वमिति तन्निरासद्वारा तदुपपादकत्वमि

ग॰टी॰व्या र्थः ।। एतावता पक्षतानिरूपितसंगतित्वं कथं लक्षणोपपादकत्वस्य पक्षत्वानिरूपितत्वादित्यतो पदभिधानानंतरं य
१३ दभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो यो र्थः समयतत्वनिरूपितसंगतिरित्याशयेनाह इदानीमपीति
१४० पक्षतां तन्निरूपणे पीत्यर्थः आकांक्षासंभवेनेत्यनेनान्वयः । उपपाद्यनिरूपणे उपपादकाकांक्षाया अनवतारादाह । मीमांसके
त्यादि । मीमांसकैः कारणतावच्छेदकांतरे प्रदर्शिते व्याप्यभासिद्धकारणतावच्छेदकमादाय व्यभिचारस्तानाद्विशिष्टपाशी
त्वनिष्ठावच्छेदकतायां । प्रामाण्यतानेकारणतानवच्छेदकत्वरूपविषयसंशयाधायकमिति भावः । तथा च दर्शितसं
शये सति एकतरकोटिनिर्णयेच्छा परामर्शकारणतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वनिर्णयेच्छारूपा तत उपायेच्छामा
ह तदुपपादकप्रमाणमाकांक्षेति । विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वोपपादकं किमिति जिज्ञासेत्यर्थः
। तत्रोपोद्घातः संगतिलक्षणाघटकतया प्रयोजकत्वं संगतिताघटी । इयमपि परामर्शकारणतायां परामर्शत्वाव
च्छिन्नत्वोपपादकं किं चित्स्यादिति ज्ञानाधीना । न च पक्षतानिरूपणे न पक्षताज्ञानेपितस्य निरुक्तोपपादकताज्ञा राम

म॰टी॰ नाप्रयोजकत्वमिति विद्याधीना। न च पक्षतानिरूपणेन पक्षतात्वमेपि तस्य निरूक्तोपपादकतया वाच्यं। स्वसमानाधिकर
णपरामर्शनिष्ठकारणतानिष्ठधर्मत्वघटितसंबंधनिवेशेहकत्वात्। वस्तुतस्तु मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारवशेन कारण
तापरामर्शत्वावच्छिन्नत्वनिर्णयात्स्तु मितिरेव इह निरूपेतितत्कारणत्वेन निरूप्यत्वं पक्षताया अयुक्तमिति पराम
र्शत्वावच्छिन्नतोपपादकत्वस्य प्रकृतपक्षतोपपादकत्वरूपत्वं बोध्यं। मूले पक्षताया उपलक्षणत्वे धूमो वह्निव्याप्य इति
ज्ञानस्य साधारणहेतुतासंव्यवस्थापनश्रमः स्यादतो व्याचष्टे मूले इति। व्याप्त्योपमितस्यग्निमत्त्वानुरोधादाह। व्याप्त्येति।
संग्राह्यत्वे इति। अन्यथा व्याप्यवानित्यत्र तात्पर्यं बोध्यं। विशेष्यतापीति। विषयतात्वेनेत्याशयः। पक्षेति पक्षविषयता
वच्छिन्नहेतुविषयतावच्छेदेनेत्यर्थः। धूमो वह्निव्याप्यः धूमवांश्च पर्वत इति समूहालंबनवारणाय तन्नेनेति अवच्छे
देनेति चेत्तदूरूपेति। न च विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेद्यानुमितिहेतुत्वरूपसाध्याप्रसिद्धिः। लाघवमात्रेणावच्छेद्य
त्वांतमानोपगमात्। योपत्तुर्मावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकः

गदि पर॰

१२७
१५२

सत्त्वकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकतद्धर्मावच्छिन्नकारणतात्वपर्यवसितसामान्यथाप्रेक्ष्या। हेतुत्वपरामर्शो
न्वयव्यतिरेकानुविधानमन्वयव्यतिरेकप्रतियोग्यनुमितिकत्वरूपः। अग्रे परामर्शहेतुत्वेनेत्यग्रिमग्रन्थे। ननु प्रथमो
पस्थितत्वविशिष्टपरामर्शो सञ्जिस्मरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिस्मरणवृत्त्युपस्थितिविषयत्वं तन्नेत्याह द्वयस्य
२ संभवतीत्याशंकते ज्ञानस्वप्रकाशत्वमालंब्योपपादयति। ज्ञानद्वयस्येति ज्ञानस्वप्रकाशपक्षप्रसाध्यांगत
पा कल्पनालाघवमात्रे। एतामेवेत्यनेन निर्दिश्यते। अनुपपत्तिमिति। ज्ञानस्य यावत्सिद्धत्वापातात्। दीधितावनु
मितेः पूर्वमिति। अथ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानानुमितिनियतपूर्ववर्त्तित्वस्योभयवादिसिद्धत्वेपि पक्षध
र्मताज्ञानस्य तथात्वेनोभयवादिसिद्धत्वेपि केवलस्यानियतपूर्ववर्त्तित्वानंगीकारात् परामर्शस्य कारणत्वाशङ्कादिति चेत् क
ल्पनालाघवस्यावश्यकत्वे। परंतु सर्वत्र पक्षधर्मताज्ञानमपेक्षाबुद्ध्यात्मकमिति समभिमानेनेदमिति तत्त्वं। ग्रंथकृन्मते द्वि
तीयपक्षस्यो विशेषगुणस्यानुसारात् तत्र विशेषगुणोत्साहोपगमे। पितत्स्यापोस्यादित्वं थे औत्सर्गिकत्वं पेतिप ॥०

दार्संगमापत्तेश्च । वाग्राहेण तादृशपक्षधर्मताज्ञानस्य सार्वत्रिकत्वासिद्धेः । अत्र केचित् । पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वो
पलक्षितजन्यसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमात्रे न हेतुता तज्ज्ञानहेतुप कारणतावादि
मीमांसकसंमतता । तादृशसमानकालीनत्वस्योपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वात् तादृशकारणस्यानुमितिनि
यतपूर्ववर्त्तित्वं नैकापि कसिद्धमेवेति । नच पक्षे पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे बाधनिश्चयात्मकं सततत्रव्याप्यवच्छि
न्नाभावनिश्चयप्रतिबन्धकं ततो व्याप्तिस्मरणानन्तरं ततो पक्षतो व्याप्यवच्छिन्नाभावनिश्चयपक्षत्वेन परामर्शानुत्पादे
पि ततोनुमित्यापत्तिस्तत्पूर्वक्षणे बाधनिश्चयनाशादितिवाच्यं । इष्टत्वादिति । तन्न । पक्षधर्मताज्ञाननाशे क्वचि
दपि फलोत्पत्तेर्मीमांसकमतसिद्धत्वाभावात् । यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं हेतु
रितिशिरोमण्यभिधानेनासंगमापातात्तस्यापि कारणांतर्गतत्वाज्जन्यस्य पूर्वसत्त्वापेक्षणात् । नच तस्यापि विनिग
मनाविरहत्वम्प्रकारणतामभिप्रेत्यैव तदभिधानमिति वाच्यं । तादृशाभिमानस्य लीपपक्षधर्मताज्ञानस्यैवे

ग.टी.११ याप्यकसिद्धानुमितिप्रतिबंधवर्जितसामग्र्या वस्यैव विनिगमकत्वात् । उक्तापत्ताविष्टापत्तौ च भिन्नांशस्य स्फुटत्वाच्चायपक्षध
१३९ र्मताज्ञानस्यकारणतावच्छेदकत्वेपिकारणतावच्छेदकस्यापिप्राकृसत्तापाश्चपेक्षणाच्च । केचित्तु व्याप्तिज्ञानस्यका
१५२ रणतावच्छेदकसंबंधः समवायएवपक्षधर्मताज्ञानस्यतव्यापारत्वात्तव्यापारसंबंधेनतस्यनियतत्वपूर्ववर्जि
८ त्वमनुमपवादिसिद्धमेवात्रत्तत्वंतत्कारणमपिसमभिमानेनैवायंग्रंथः । नचविनश्यदवस्थपक्षधर्मताज्ञानरूपोद्धे
धकादुसन्नव्याप्तिस्मरणादनुमित्यापत्तिरितिवाच्यं । पक्षधर्मताज्ञानाद्वितीयक्षणे व्याप्तिस्मरणोत्पत्तिद्वितीयक्षणएव
ष्टः तद्वितीयक्षणेनुमितिरित्येवौत्सर्गिकीरीतिरित्यभिमानादितितत्समत्तात् । तादृशव्याप्तिस्मरणाद्वितीयक्षणएव
मीमांसकैरनुमितिस्वीकाराज्जनमतेसमवायेनपक्ष धर्मताज्ञानस्यकारणत्वस्वीकारेबाधकाभावात् । परंपरासं
बंधेनहेतुत्वकल्पनापाश्रम्याप्यभावात् । अत्रोच्यते मीमांसकानामयमभिप्रायः । विशिष्टपरामर्शकारणत्वेनाभि
मतंपक्षधर्मताज्ञानंव्याप्तिस्मरणंचानुमितिहेतुः । अनुमितिरपिविशिष्टपरामर्शोऽपिसमधिकरणत्वेनाभिमतत्व राम०
१३९

स्मरणोस्वस्वीक्रियते । एवं च विशिष्टपरामर्शस्य यथानुपपन्नता त्रिपतत्पूर्वं वह्निमत्सिद्धौ तदुत्तरमप्यधिकरणस्मरणो
त्पत्तिकस्यापि निर्णयतः पूर्वं वह्निमत्त्वं सिध्यतीति ममानुमितिः पूर्वं तत्तत्वानुमतमिति । एतदेव तवापीति प्रकरणो
यमिमनेन सूच्यते इति । गादाधर्यां व्याप्त्यादिज्ञानमिति न च व्याप्तिज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णो
यविधयास्त्वावश्यकत्वं पक्षधर्मताज्ञानस्यानुकूलं इति वाच्यं । तस्यापि पक्षतावच्छेदकज्ञानविधयाऽऽवश्य
कत्वात् । ननु पर्वत इति ज्ञानस्यावश्यकत्वेपि धूमवान्पर्वत इत्येतावत्संपर्यन्तमनावश्यकमित्याशंकाते पघपीति ।
लौकिकप्रमत्वे संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञाने हेतुः तथा च पर्वतत्वेन धूमसंयोग लौकिकप्रमत्वे संबंधिता
वच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यावश्यकत्वमित्याहुः तन्न तथापि धूमः पर्वते इत्या
दिज्ञानस्यैवावश्यकत्वात् धूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्यानावश्यकत्वात् । अत्र केचित् । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्व
त इति ज्ञानवत् पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानस्यापि हेतुतया पर्वतवृत्तित्वविशिष्टव्याप्तिवैशिष्ट्याव

गदीप० गाहित्वे सति व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि विषयिताशालि ज्ञानत्वेन हेतुता एकविशेषणाविशिष्टे परवैशिष्ट्या
१५० विशिष्टविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतापा एवं निवेशः। न च पर्वतवृत्ति धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञाने विशिष्टस्य वैशि
१६३ ष्ट्यविषयतासंभव इति वाच्यं। तत्र विशेष्यतया धूमेपि आधेयतासंबंधेन पर्वतस्य तेन काले व्याधारतासंबंधेन
पर्वतेपि धूमस्याभानात् अत्रापि तादृशविषयत्वमव्याहतमेवेति। प्रकृते च पक्षधर्मतांशस्यानुपयोगितावच्छेदक
१ प्रकारकज्ञानविधयोपयोगात् एकविशेषणाद्वैशिष्ट्ये परवैशिष्ट्यस्य तु अनुपयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वात्। एतेन पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयोपयोगित्वमते पर्वत इति ज्ञानस्यावश्यकत्वमापातत
न तु धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्योपयोगित्वं। तादृशवैशिष्ट्यस्य पक्षधर्मतांशे च निष्प्रयोजनत्वेन। संशयेऽपि
विधविशिष्ट्यविषयतापा अभावादित्याहुः। इदं तु विशेष्यविशेषणाभित्रिलिंगपरामर्शादनुमिमान शोभ
ते मीमांसकविचारग्रंथे दर्पणपर्यमोह एतदिति। अग्रे प्रपञ्चितास्मत्कारस्याप्युपमन्त्रे। ग्रंथे नेतिधूमवान्मद्वे राम०
१५०

तदुक्तिज्ञानस्यैव सर्वत्रोद्बोधकत्वमित्यभिमानस्यापि तेन निराकरणात्। ननूपपादिता चेद्विशिष्टपरामर्शसिद्धिस्त
दानस्य कारणत्वमनपवादमिति किं मीमांसकशंकातात्पर्यमित्यत आह। तावतैवेति। अतएव मीमांसका
नां कल्पनालाघवाभिमानादेव। व्याख्यास्यते। न च तदानीं व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते रसादिना पर्वते धूम
दर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेपि न क्षतिरिति मतम्। इत्येके। चिन्त्यमिति। पक्षेति। न च हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
व्याप्यवत्तादिपरामर्शस्य व्यभिचारस्थलानामतिव्याप्तत्वापत्तेः कारणत्वाभाव इति वाच्यं शाब्दपरामर्शस्ये
वापि तन्मतेऽहेतुत्वात्। एतन्मतमशीलदोषस्येति। उक्तस्थले वस्तुतो व्याप्यतावच्छेदकावगाहित्वेनैव व्याप्यवच्छे
दकत्वेन न तदवगाहनमिह तु वस्तुतोऽपि न तदवगाहनमिति भेदः। सम्यगिति। अन्यथानुमितिहेतुत्वेनैवज्ञा
नापत्तेः। सामान्येनेति। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतापन्नप्रकारतात्मकत्वस्य प्रकृतपक्षविशेष्यता
निरूपितामेदत्वेन धर्मवैशिष्ट्यप्रकारतात्मकत्वानिवेशात् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्य पक्षांशे संश

ग.टी. यत्तु हेत्वंशे निर्व्यापकरूपतया कारणमेवेति भावः । पक्षेति । अत एव गगनमनुमिनोमीति निरुक्तपदद्वयोपादानं साध्यव्या
१४१ प्यहेतुमत्पक्षानवच्छिन्नत्वाभावांशे भवेऽपि गगनेऽवच्छिन्नपक्षकानुमितिर्निराबाधैवेति द्रष्टव्यं । अत एव साध्यव्याप्यवच्छि
१४१ न्नहेतुमत्पक्षपक्षसमुदायविशेष्यकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वाज्जातेऽशमसत्त्वाद्येवर्गीनमसंगतमिप्रसत्त्वरसः । गत
मिति । तत्पक्षकत्वं तद्विशेष्यकत्वं स्वरूपं च तत्पक्षकत्वं तद्विशेष्यकोपनीतभानोपयोगकत्वानुरोधेनैव ताभेत
८ द्विशेष्यकत्वनिवेशात् । तन्निपमपरिच्छेदो न्याये च न त्वत्तद्विशेष्यकत्वस्यापि वैयर्थ्यं नैपरीत्यापातात् । तथा
च महानसादौ धूमभानादपि पर्वतादौ धूमभानसंभवेन विना भिमाने पर्वतो धूमवानिति ज्ञाननियमानिर्वा
हादिति भावः । स्वरूपसंबंधावच्छिन्नादिना । तेन परिग्रहः कल्पनं । अपेक्षितविशिष्टपरामर्शवानस्तीति
रागोसतिक ध्वंसप्रतियोगित्वसंबंधेनानुमितिमत्त्वादिनाऽनुमाने । न चैति ज्ञानदृष्टान्तं सेवकार्थसिद्धस्फुटैक
रूपेण साध्यव्याप्यरूपेण किंचिद्रूपावच्छेदे नव्याप्तिज्ञानत्वादिना विशेषरूपेणेति विभिन्नव्याप्यवच्छेदकसप्रका रामः

रकत्वानवच्छिन्नसामग्रीत्वस्य दुर्वचत्वात्। दंडचक्रादिकं सहकारितासामान्यप्रदर्शितं पत्रेति विवृणोति। अ
नुमितावितिः। अग्निमहेतुपरानुमंगमपाजस्यकारणतावच्छेदकतावत्त्वमुपेतिविघनेइतिपक्षमीवच्छेदेनेति।
एतेनधूमवत्सामानाधिकरण्येनवह्निवारतानवच्छेपर्णानानुमित्यापत्तिः। अभिहितमितिः तद्धूमवच्छेदेनपक्ष
धर्मतास्थलानोजन्यतिमसज्जस्यावच्छेदकत्वानुपगमे धूमवान्पर्वतःइत्यनन्यथारव्यामापत्तिरवच्छेदकत्वविवक्षायै
पर्व्वेचेतिदोषितौजेनैवरूपेणोसभिहितौ। अत्रेदमालोचनीयं। एवमपिधूमोवह्निव्याप्योधूमवद्व्याप्तिमितिना
नाद्धूदेवव्यनुमित्यापत्तिः। मीमांसकमतेसमानप्रकारकत्वेनकार्यकारणभावात्समानाविशेष्यताप्रत्यासत्त्या
तादृशकार्यकारणभाववशात्तादृशापत्तिवारणेसंभवादिति। अत्राहुः पक्षधर्मतास्थलानुमितौ तोः समानवि
शेष्यताप्रत्यासत्त्यैवकार्यकारणभावस्याभिमतापेक्षणेपक्षपेयः। अतएवमदर्शनायैः पव्याप्यतयापक्षध
र्मत्याचेतिगंथेसमानविशेष्यकत्वंपक्षात्मकौकरिष्यतेइतिमौलासकमतेनयोःसमानविशेष्यता

ग.टी. प्रमासमानाकारप्रकारकत्वाभावो न कल्प्यते किंतु तत्पक्षव्याप्यव्यापकभाववत्त्वमिति न दोषः इत्यन्ये ।सर्वत्रेति साध्यविशिष्टं तत्प
१५२ योजकत्वपक्षावच्छिन्नत्वं तु तदभावे द्विसर्वत्रेति कापौलजिव्यापकस्वरूपहेतुलंभकं॰ क्वचिदिति तदसत्त्वेन
१४५ भावेतिवाचो ध्यमस्य लघ्वात्मकं लोपधापकतावच्छेदकत्वं केवलान्वयिलाघवे स्फुटीकर्तुं व्यावष्टे धर्मपरमिति ।मलिंस
कानो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वेपि हेतुतावच्छेदकताया: संबंधोन्नै मापिकमते रतिकल्पनलाघवकामाहत्स्ये
८ ति ।उपजीव्यत्वे चेकारणतंतग्रहस्य व्याप्यतेति अनुमितिपूर्वं विशिष्टसत्त्व ।मीमांसकमते नैयायिकमते तु केवलव्या
प्तिज्ञानसत्त्वा ।नुमितिसत्त्वापि पामिकेआशपे नाहरणावतेजित्ज्वरकालमिति ।अपफलमुखगौरवमभेदरूव
लाघवांतरविरहविशिष्टगौरवं बाधिरोधीति भावः ।तदृह्णीति ।हेतुताग्रहकाले हेतुवृत्तित्वेनाग्रहोतेमर्थः ।अत
था चमूले ।नुमितिपूर्वं तद्धेतुताग्रहस्याप्यसिद्धेः पक्षधर्मताविषयकत्वाभिहूँपश्चात्पक्षधर्मताविषय
कत्वेस्योपस्थितावपि युगपदुपस्थित्यभावात् एककारणताभवच्छेदकमानव्याप्यत्वेतानलपक्षधर्मताविषयक राम०
१५२

त्वयोर्युगपदुपस्थितेरेककारणतावच्छेदकत्वस्याधिकापत्त्यभावादिति वाच्यं। कार्यकारणभावोग्रहीते हि
त्वापमाने तौरवं न दुष्यति। अत्र तु तथा कार्यकारणभावग्रहएव नास्तीत्याशयः। विशिष्टपरामर्शसिद्धौ तारत्म
र्ये। अतिप्रसक्तेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वासंभवः तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वे नैयत्सन्निवेशनरतित्वाद्युवान्तदे
वाह। अनातिरिक्तवृत्तित्वेति। अत्र पक्षे सत्तानंदूपविनेमर्थो नभिप्रेत्साह त्वानदूपकत्वमकत्वपेति। व्याप्तिमकार
कपक्षधर्मत्वात्तानस्यतानदूपकत्वकत्वेनासिद्ध्युभयवाद्यसिद्धत्वादिति तस्येत्यादिमत्त्वार्थमभिप्रेत्याह तथा
चेति। स्मृतेः सन्निकर्षसहकारित्वमुत्पादनापसूत्वेपथेति। व्याप्तस्य भाववत्त्वापि स्मृतौ परामर्शस्यैव निश्चयत्वाभि
त्याशंका कारणाय धूमत्वसाधारणोति। मीमांसकसिद्धमनुमितिसामग्र्यं। समामेव विशिष्टपरामर्शस्य भिन्ना
नंतिराकुर्वन् असिद्धिपरिहारमाशंकते यद्येति। पक्षतावच्छेदकानिर्विकल्पकमुद्दासापविशिष्टविशेष्यकत्वा
नेति। प्राथम्याभावादिति। परामर्शस्यव्याप्तितानोजरत्वात् पक्षधर्मतात्मनत्वाज्ञेयाशयः। अवच्छेदकत्वा

ग॰टी॰ वगाहीतिहेतुं भे। गगनाद्यपेर्थ। अन्यत्रापि। मीमांसकसिद्धांतानद्दूषोत्तरं। तथाविशिष्टपरामर्शः। वर्त-
२४२ मानेति। व्याप्यत्वावच्छेदकतासंबंधेनाप्यपक्षधर्मतावच्छेदकसामग्र्योपदर्शितात्प्युद्देशाप। एवंविधमानेनसत्रापि
१४८ व्याप्यत्वेति। पक्षोपदर्शितो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिरूपः। तत्रापिहेतोरसन्निकर्षेति। तथाचप्रत्यक्षविशि-
ष्टतानसामग्रीविरहादितिभावः। संगतिः। अनवकाशादिति। उपनायकतानस्यमनोभिन्नप्रमाणसहका-
रित्वेनचप्रत्यक्षादिरूपतत्सामग्रीकालीनत्वेनचापादकत्वसिद्धेः। मानसत्वेति। इंद्रियासन्निकृष्टत्वेनमानसत्वेस-
न्निकर्षेलौकिको। भिमततत्त्वमानसमाशंकतेअथेति। मनसेमनसास्येति। इंद्रियासन्निकृष्टत्वेनमतेसन्निक-
र्षेलौकिको। भिमततत्त्वमानसमाशंकतेअथेति। मनसेमनसावह्निविषयकपरामर्शजनने कथंतानुद्दू-
सापवह्निविषयकसंशयापत्तेः अव्ययपोर्जनेनेदर्शितयति। यद्येति। वह्निरस्त्वोंतंअंवह्निरिंद्रियासहकारेणवह्निवि-
षयकसंशयापनिष्टव्ययपोर्जनसंनेदर्शितपाति। यद्येति। वह्निरस्वोतंअंवह्निरिंद्रियासहकारेणवह्निविषयकलौ ग॰म॰ १४२

किं कमस्य स्मृतजनकत्वस्याभावः सहकारित्वस्याभेदगर्भितया घ्राणत्वादेवेत्तादृशजनकत्वप्रसिद्धिः घ्राणादेर
पि मनः सहकारेण जनकत्वादप्रसिद्धिरतः वहिरिंद्रियमिति विशेषणं मनसोपि वहिरिंद्रियासहकारेण सुखा
दिप्रत्यक्षजनकत्वात् द्वितीये वह्निः पर्शमिहापनः संयोगेनेंद्रियेति मथुरा। अनुभवोनिष्पत्तये पद्धवः। सुखादिविषयेंद्रियासन्नि
कृष्टेंद्रियालिंगस्थले पि शानान्तरं हेतुमानुपस्थापितानं। विशेष्यहेतो। लौकिकेति मानसाविषयत्वाप्रसिद्धिवार
णाय। लौकिकज्ञानाविषयत्वं नव्यादेरनेयमप्रसेति। सुखादिमानसेवनवहिरर्थमानंनैर्ज्ञानमतास्य स्वतुपगमात् नेऽत्र
नोनतत्र व्यभिचारः। मथुरानाथमहाचार्यास्तु पदसाधारणसहकारी साध्यमनो वहिर्गोचरं पदाख्याद्यविशेष्यकप
त्प्रकारकं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति जनयतितत्र वैत्र द्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानमायाः करणं भवतीत्यर्थः तथा चप्रमघटघ
टविशेष्यकघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षमिति क्रमनुभवस्य व्याप्यजातमवच्छिन्नकार्यता निरूपितजातीयसंबंधानवच्छि
न्नकारणतानाश्रयत्वकरणं भवतितत्तदर्थविशेष्यकतदर्थप्रकारकप्रमापांकरणं भवतीतिव्याप्तिः शरीरमन्नाभिमताजनक

गदा·१० विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेश्च वारणाय सम्बन्धेतं । तत्रापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेस्तत्त्वात् कि
१४४ त्वेन जन्यताकत्वमादाय व्याप्तिप्रसंगो तो जनिपदं । तदवच्छिन्नत्वं च तत्संबन्धावच्छेदकताकत्वं । पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणादे
१६७ स्तत्प्रकारकप्रत्यक्षावावच्छिन्नजनकत्वेन व्यापनपेत्स्वरूपासिद्धेः किं तु तन्निष्ठावच्छेदकताकत्वं मुख्यादिसन्निकर्षस्य
मनोन्यप्रमाणत्वं तथा सहकारित्वात् अभिचारः । तो वहिष्ठ्यमर्थविशेषणं । परामर्शादेः अप्रमावत्तानत्वावच्छि
न्नत्वहत्तिकारणताश्रयव्याप्तिज्ञानादिसहकारितया व्यभिचारो तो ज्ञानत्वादिकमपहाय प्रमात्वप्रमितित्वनिवेशः
लौकिकप्रत्यक्षे प्रतिविषयत्वेन जनके संस्कारे व्यभिचारो । तत्सम्बन्धसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः । न च निर्विकल्प
कस्य विशिष्टप्रत्यक्षजनकेतत्त्वप्रमाकरणत्वमिष्टमेवेति वाच्यं । तथापि निर्विकल्पकान्यतमविषयेव्यभिचारस्य
दुर्वारत्वात् । विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षविशेषदर्शनादेर्नैकारणत्वं अपि तु विपरीतज्ञानविरोधिकार्यापाकर्षविशु १ को
टिकविनिगमनाविरहात् । तत्र परामर्शादेर्व्याप्तिज्ञानसहकारित्वे विनिगमकाभावे व्याप्तिज्ञानस्य पर्याप्ति

ष्टितत्वरूपमानाप्रमाणत्वाभावाद्दतः प्रमत्वमिति पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति साशयेनाह अनुभवाधिकमिति ॥ किंच
पक्षे हेतुतापाश्च प्रामाणिकत्वाभावात् तत्संबंधाभाववह्नित्वेन वैयर्थ्यमिति साशयेनाशाधारणं निर्वक्तुमारभते । अत्रैवेति ।
जन्मगुणत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वेन हेतुत्वादेव वारणात् अपहायानुवृत्तित्वेनेति । तादृशत्वमेवेति बहिर्गोचरानुभवेत्व
र्थः । संयोगत्वावच्छिन्नेदृष्टत्वेन हेतोः शरीरादेर्वारणायानुभवव्यावृत्तित्वमपेक्षः । तत्कालत्वं कारणस्य रूपं ख्यातिस्त
णं पक्षानुभवत्वाव्याप्यकत्वानवृत्तिजातिमत्त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितविषयत्वाख्यानवच्छिन्नकारणताश्रयत्वे सत्यजिध
र्मावच्छिन्नप्रमाकरणताभिन्नत्वम् । अपितु कार्यतावच्छेदकीभूतवर्तमानसम्बन्धानवृत्तिजातिमत्त्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक
कारणताश्रयत्वे सतीत्यर्थः । तादृशबहिर्गोचरस्मृत्यादेः स्वाजन्यवर्तमानसम्बन्धावृत्तिजातितादृशतादृशत्वाद्यप्रमापकः फले
पहितकारणं स्यादिति व्याप्तिः शरीरं । अत्र संयोगत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वेन हेतोः शरीरादेर्वारणाय तानवृत्तीति व द
ति । तत्र महत्त्वाधिमते विषयहेतुत्वायाश्च प्रामाणिकत्वाद्धि पक्षत्वाधानवच्छिन्नत्वं व्यर्थं । अनुभवाव्याप्यकत्वे

ग० दी० प० अनुभवनिष्ठमेस्मृति योगिनां वच्छेदकत्वमनुभवत्वव्याप्यत्वमेवेति तन्न नकश्चिद्विशेषः। किं त्वसाधारणस
१४५ सहकारी साधर्म्यमेव हि योगिचरमं जनयतीति मनस्त्वम्ये मनोनिष्ठं बहिर्योगिचरमा जनकत्वमेव हि तस्य रूपान
१४८ यागसाधारणापि तसजातीयेषु वर्त्तितत्वासाधारणसहकारित्वमात्रमुपाजीं अतएव शाकुमनसेत्यादिना मनः प्रतियोगि
कमसाधारणसहकारित्वमात्रमुपात्तं अतएव शाकुमनसेत्यादिना मनः प्रतियोगिकमस्साधारणसहकारित्वमर्थ
२० रूपमभिधाय बहिर्योगिचरमोत्पादकत्वमेव फलितार्थोऽभिहितः तथा चास्माकं तत्परिशोधनापरा दर इति वाच्यं त
थापि बहिर्योगिचरमोत्पादकत्वस्य पृथक् निवेशनं व्यर्थं ज्ञानहृत्तित्वस्यानेन बहिर्योगिचरमा हृत्तित्वनिवेशेनैव
संस्कारादिवारणात् ज्ञानहृत्तित्वंनिवेश्यम् एव पृथक्तन्निवेशोति गौरवात्। न चासाधारणपदार्थ्यात सहकारिप
दार्थोन्यएवेति वाच्यं। ज्ञानवृत्तेनासाधारणसहकारिपदार्थनिवेशस्यैवौचित्यात् एतनदभिप्रेत्यैव बहिर्योगिचरमा
जनकत्वे पदस्साधारणं सहकारिभवतो माधाभिहितं प्राक्। ज्ञानवृत्तज्ञानवृत्तत्वमनुभवत्वव्याप्यत्वनिवेशे संयोगादावादे प० ०
१४५

वीरणाद्यसमात्तं मर्थीमिमत आ ह्रताहृशध मेतस्येति। नापि परं च समवाये नानुभवत्वे व्याप्यत्वमिति वैशिष्ट्योपा
धौ तेनानुभवत्वस्य कालिकविषयितादिनानुभवत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः। अनुभवत्वस्यानुभवत्वाव्याप्यत्वाद
सिद्धिमाशंक्य परिहरति। व्याप्तीति। नन्वेवेति। नवपापस्कास्मि छुरस्यैतो नमाक्षिकू लोत स्यहार्पनिर्वी ह्र कस्यादिति
वाच्यं। न च स्वापापापामावेनापाह्रक्वाभावसावनेसि द्धलाधनन संगाार। एतदेवेति। उभयपदव्यर्थं नेन्यतापा
दकत्वादितिभावः। जनकतयेति। जनकतापरवानिरूपितत्वेनेपि तद्विवृत्तिच स्फुटनिरूपितापितापितनकतालि
निरूपकभेदेनजनकभेदाहितलाभाय। तज्जात्येति। व्यवाप्य कहेष वारणाय स्वानिरूपितापितजनकतास्ति निरूपकभे
देनजनकताभेदादिलाभाय। तज्जात्येति। व्यवाप्य कहेष्यवारणाय स्वानिरूपितत्वं देयं। तज्जात्येति। स्वानिरूपित
मनोभिन्नसमारणजनकत्वानिरूपकत्वनिवेशो व्यालोकाद्यवारणात्। तादृशजनकतावच्छिन्नजनकतानिरूपकत्वा
र्थकं जनकपदं फलेति। फलानुपधायकालोकवारणाय। स्वविशेष्यत्वेऽपि फलोपधानं निवेश्यं। व्यादिना हं दृ

ग०टि०प० पत्वान्न वृच्छिन्नत्वस्य ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशः॥ इंद्रियत्वं चात्मभिन्नत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयो
१४६ गाश्रयत्वं न तु जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यात्। तज्जन्यतावच्छेदकं चेति। एतेन स्वभिन्नमनोभिन्नप्र
१४७ माणजन्यवृत्तिप्रमत्वव्याप्यजातिरवच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वरूपमग्रिमपरिष्कारे कार्यतावच्छि
न्नं प्रतिकालत्वेन जन्यसत्तावच्छिन्नं प्रतिद्रव्यत्वेन च कारणतया विशेषणादिजन्यचाक्षुषत्वे चक्षु
रादेर्जनकतया दृष्टांतासिद्धिवारणाय इच्छावृत्तित्वं जन्यताविशेषणं तेनैव दर्शितं तत्र च नादेयं चाक्षुषत्व
स्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वात्। द्वितीयकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे प्रमत्वव्याप्यत्वेनैव तद्दोषनिरा
सात्। विशेषणज्ञानेति। विशिष्टानुभवत्वेन तत्कार्यतावच्छेदकत्वे तत्र प्रमाणजन्यतावच्छेदकं प्रमत्वावे
न प्रमत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रमितिजनापादकासिद्धिरित्यर्थः। ननु वहिरिन्द्रियस्थले पृथ
क्कारणताकल्पने गौरवमनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्यानपेक्षणादिस्थले अलौकिकप्रत्यक्षस्व राम० १४६

स्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमंगीकृत्य समाधत्ते: अथवेति। निरुक्तं यत्सत्त्वनिष्ठभेदप्रतियो
गितावच्छेदकत्वं। अंधकारेव्यभिचारवारणाय भावेति। एतच्च द्रव्याविषयकं गुणादिप्रत्यक्षमंगीकृ
त्य तद्दूषणमुपगमेनाह द्रव्येति। तथा च द्रव्यभानार्थं आलोकः गुणादिभानेनिष्प्रयोजनोपि अन्यथासिद्ध इति भा
वः। आदिना विशिष्य तत्तद्द्रव्यचाक्षुषत्वपरिग्रहः। अत्र मथुरानाथेन निर्विकल्पकादिकमजनयित्वैव सा
क्षात्कारिण्येकत्वप्रकारकचाक्षुषादिजनके चक्षुःसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय स्वभिन्नमनोभिन्नप्रमा
णाजन्यहर्षशीलादिविशेष्यतत्तच्चाक्षुषादेः स्वात्मकप्रमाणाजन्यत्वचाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकत्वान्मनोरूपप्रमाण
जन्यहृजितद्वच्छिन्नत्वात्स्वादृष्टान्तासिद्धिरतः स्वभिन्नत्वमनोभिन्नत्वयोर्निवेशः। मनोभिन्नत्वं च मनस्त्वघटि
तधर्मानवच्छिन्नजनकत्वं। अतस्त्वाक्षुषादिकं प्रति चक्षुर्मनोयोगादेः कारणत्वेन चक्षुरादौ नासिद्धिः। न वावि
भिन्नप्रमाणस्त्वगादेरपीन्द्रियत्वेन कारणतया मतेतज्जन्यचाक्षुषादिकमादाय पसगापतः इन्द्रियत्वं न जा

गदी॰
१८७
१५०

तिः किंतु ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वं न चैवं ज्ञानसामान्यं प्रतित्वचो हेतुत्वनपेक्षंतासिद्धिः ॥ प्रमा
णहृजिजन्यतापात्त्वाग्रहृजित्वेन विशेषणीयत्वात् ॥ तत्र प्रमाणत्वं पाश्चि प्रमाकारणत्वमात्रं तत्र तस्य
स्वभिन्नमनोभिन्नालोकादिसाधारणतया तत्तद्व्यक्तिरित्यनुभवत्वव्याप्यजातिमवच्छिन्नलौकिकवि
षयत्वानवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतोऽश्रयत्वं तत्त्वं च स्वरादेस्सामान्यतश्चाक्षुषत्वावच्छि
न्नप्रत्यक्षजनकत्वाऽऽदृशप्रमाणत्वमप्यक्षतं तद्व्यांधकारसमूहत्वं वनेऽप्यभिचारवारणाय द्रव्यहृजित्व
विशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यालोकत्वेन कारणतापावाद्यतया जन्यका
र्यतावारणाय लौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यालोकत्वेन कारणतापावाद्यतया
जन्यकार्यतावारणाय लौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः ॥ न चैकस्याश्चक्षुरादिव्यञ्जकत्वाद
शाकारणताश्रयत्वं अंतरजन्यहृजिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयतया ॥ सिद्धिरिति वाच्यं ॥ स्वभि राम॰ १८७

त्वेन समवायेन विशेषणमपहाय कारणतानां स्वाश्रयजन्यत्वोपादानेऽपि समभिहितं। तत्र चक्षुरादेरिवालोक
स्यापि प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कार्यतावच्छेदकमिति जातिपरीसावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य लौकिकविषयता
नवच्छिन्नत्वमुक्तं तत्र विशेषणरूपेण संसर्गतायाः अप्रामाणिकत्वात् द्रव्यविषयकत्वविशिष्टचाक्षुष
त्वादेरन्यपरस्याः कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेनोक्तव्यभिचारवारणसंभवात् लाघवेन पर्याप्तिनिवेशस्यावश्य
कत्वमिति। एवं स्वाश्रयजन्यत्वं कारणताविशेषणमुपेक्ष्य स्वानिरूपितत्वं जन्यताविशेषणं तत्समानव्या
वर्त्त्यं स्वरूपमुपाजनि दंडत्वावच्छिन्नपितादिना तद्वृत्तिजन्यसंयोगधारणत्वे निवेशनीयत्वात्। एवमथुरा
नाध्येन शरीरहिंसाधारणकारणतामादायजन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कारणतामादाय व्यभि
हितादवस्थ्यवारणायपानुभववत्वव्याप्यजातिमवच्छिन्नत्वं कार्यताविशेषणं दरितिं। अथ द्रव्यत्वावच्छि
न्नकारणताया अन्यूनवृत्तित्वपाकथं इष्टं तासिद्धिः प्रसज्येत। अत्र केचित् जन्यसत्त्वेन द्रव्यत्वेन कार्य

ग.टी.१४ कारणाभावमिति पाठ एव नास्तीत्याहुः। नवीनास्तु स्वावृत्तित्वस्वनिष्ठप्रमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयं त
१५८ था च स्वत्वावच्छिन्नजनकतापर्याप्त्यधिकरणादिनिष्ठप्रमाणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमस्त्वन्तमेवेति तथा वृ
१५१ त्तित्वसंगतिरित्याहुः। परे तु द्विविधं प्रमस्त्वं व्याप्यत्वं प्रमत्वं वृत्तिभेदप्रमितिप्रयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रमस्त्वं वृ
त्तित्वं तद्घटितं च तत्र द्वितीयकल्पे व्याप्तिस्मरणेऽसिद्धिपरो ग्रन्थः स्वभिन्नशरीरादिरूपप्रमाणजन्यवृ
८२ त्त्यनुमितित्वावच्छिन्नकारणतावत्त्वात्। एवमपि ज्ञावृत्तित्वस्य प्रसंगतित्वं च एकस्यात्मत्वाधिकरणादिवृत्तेः ना
दृशकारणतापर्याप्त्यधिकरणान्तर्गतजन्यवृत्तिकार्यतानिरूपितस्वभिन्नत्वरूपविशेषणेन वृत्तिरूपः स्वावृ
त्तित्वविशेषणस्यावश्योपादेयत्वात् सिद्धेस्तव पूर्वं ममभिधानादिति चेत् स्वावृत्तित्वानुपादाने दृष्टान्तासिद्धिप्रा
प्तेर्नाभिप्रेतं किन्तु स्वभिन्नव्याप्तिस्मरणादिकमादायानुमितित्वमादाय पक्षरूपासिद्धिरपीति तत्संगतेः
। अत्रैतत्कल्पे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नत्वे तादृशज्ञानीयपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं जन्यप्रमत्वावच्छिन्नकार्यतं च रामः ० १५८

नत्वयेनितादृशपाठो। संगतएवेतितुभ्रमः अनुभवत्वव्याप्यत्वदलस्यतत्रव्याहतेः। ज्ञप्तेजन्यानुयोगिकसमवाये
नज्ञानत्वसत्त्वादेरेवशरीराश्रितत्वस्यतावच्छेदकत्वाज्जन्यतेपर्याप्त्यसत्वाच्च। नचैवंप्रागभावस्यापितत्सत्त्वकतत्साध्यका
नुमितिस्वानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायेनानुमितित्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वपातादृशजातिपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यता
कत्वसम्भवात्तन्मितिवाच्यं। तथासतिजन्यतापातप्रसक्तत्वानवच्छिन्नत्वेतात्पर्यात्। अत्रेदमवधेयं। जन्यानुयोगि
त्वविशिष्टसमवायत्वादिनासंसर्गतापात्। असत्त्वाज्जन्यज्ञानत्वेजन्यसत्वंचपर्याप्तघटकार्यतावच्छेदकमितिजातिप
र्याप्त्युपष्टम्भादेवनतद्दोषः। नचैवमनुभववृत्तित्वंव्यर्थमितिवाच्यं। संयोगत्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वेनकारणतयाश
रीरादेः प्रमाणत्वेनतत्सार्थक्यात्। प्रत्युतनाथ्यानुपपत्तौ। जन्याप्तिस्मरणादेः तत्प्रकारकप्रमासत्त्वावच्छिन्नजनक
तयास्वरूपासिद्धिः। चक्षुरादिप्रमाणांगतरजन्यवृत्तिकार्यताकत्वात्।। एवंकार्यत्वेनकार्यत्वेनद्रव्यत्वेनजन्यमात्रत्वेन
चकार्यकारणभावमात्रस्यचक्षुरादेरपित्वगादिप्रमाणान्तरजन्यकार्यतानिरूपितयोगिककारणतयादृष्टान्तासिद्धे

ग॰टी॰प॰ स्यात्तः प्रसक्तत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वं सहकारिणां घटककार्यताविशेषणं । प्रसक्तत्वव्याप्यत्वं च प्रसक्तवृत्ति
२७९ भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति प्रसक्तवृत्तित्वं तेन पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणादेरपि परामर्शोपस्थात्मकनिरुक्त
१५२ स्वभिन्नप्रमाणाजन्यत्वं न्यानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताककारणत्वेपि न स्वरूपासिद्धिः । स्वभिन्नप्रमाणत्वघटकानु
भवव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वं वा तादृशजातिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं परामर्शादिकार्यतानतथा । एवं च प्रसक्तवृत्तित्वे
७४ न देयं तादृशजात्यवच्छिन्नत्वं तु स्वविशेष्यविधया समवायसंबंधेन । तेन व्याप्तिस्मरणादेः कार्यतावच्छेदक
कोटौ प्रसक्तत्वन्यूनवृत्तिधर्मत्वादेः प्रवेशेपि नासिद्धिः । स्वभिन्नप्रमाणत्वघटककारणतापर्याप्त्यवृत्तित्वस्य न
व्याप्तिज्ञानादिव्यक्तेरजन्यानुमितिव्यक्तिमादाय नासिद्धिः । न चतुर्थोपि महत्त्वे व्यभिचारः प्राचीनमते द्रव्य
लौकिकप्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रति द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं वा जनकतया नि
रुक्तासहकारित्वसत्त्वादिति वाच्यं । तन्मते व्यसाधारण्यशरीरे ताहशत्वसंबंधानवच्छिन्नत्वस्य महत्त्वाघटकत्वे रम॰ १४९

ऋत्विक्त्वस्यापि कारणतापान्निवेशात्तेन च तथाप्यदृष्टत्वरूपेण व्यभिचारः तस्य प्रागसत्त्वात्तदृश्यलौकिकमलस्य त्यागविशि
ष्टेजनकतयापि निरुक्तासहकारित्वसत्तादिनिवाच्यं। तस्य लाघवेन दृश्यलौकिकवास्तुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वा
त्। मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षोपगमात्। ज्ञानैपाधिकानां तु तथा ऋत्विक्त्वमपि सत्संतद्दत्वे कारणतापन्नत्वात् ऋ
त्विक्त्ववहिर्द्वेषणमित्याहुः। तत्र प्रमाणाभावाद्दृष्टकजातिपर्याप्तिप्रसरणमेव निर्भरः। एवमदृष्टत्वस्य व्यभिचारे मूर्जैचा
स्तुषत्वे तज्जन्यतावच्छेदककर्मणो कृप्तत्वादापत्ति। न चैवमादिना। मूर्तैरिति। दृश्यलौकिकवास्तुषसंतु नतत्कार्यतावच्छे
दकं। आकाशादेरप्यास्तुषाप्रसिद्धेस्तत्ताधारणदृश्यत्वे न निवेशप्रयोजनाभावात्। न च मूर्जो वास्तुषत्वस्यात्या
त्वे। नन्वागमः मूर्जत्वस्य जातिरूपत्वाभावादितिवाच्यं उक्तरूपवत्त्वस्यैवात्र मूर्जत्वात्। महत्त्वा ऋत्विक्त्वं च देय
मिमाशयेनाह एवमिति। परे तु प्रत्युत्पन्नतेस्त्यसंतदेलेकोपेतापं लौकिकविषयत्वानवच्छिन्नत्वाभिवेशा
ववस्तुः संयोगादौ व्यभिचारवारणसंभवात्मनोयप्रमाणां जरासहकारित्वरले कारणतापाताद्यान्यसं

ग.टीपत्र संबंधानवच्छिन्नत्वं च व्यर्थं। न च सुरभसन्निकर्षे व्यभिचारः एकवह्निः पदं व्यर्थमिति वाच्यं। तत्र वह्निर्निष्ठलौकि

१५० कविषयतानवच्छिन्नत्वस्य निवेश्यत्वात्। प्राचीनमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वाभिधा

१५३ रीतरीत्या उपपादयति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमात् नव्यमते भ्रमस्थलस्य सामान्यलक्षणाकार्यतावच्छे

दककोटौ नव्यमते व्यभिचारवारणाय योगजत्वं तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे। लौकिकविषयतानिवेशावश्यकत्वे तथाविष

८१ यतानवच्छिन्नत्वविशेषणे न तद्वारणसंभवात्। एतेन्यापमते व्यभिचारवारणाय वंमपास्तः अतएव पं

थककृता रूपानुगतित्वं कारणतायां दूषणमपास्तमिति वदंति। तत्र स्वपदं व्यर्थं च सूपपादं। लौकिककार्यतावच्छेद

कत्वाभिधानाद्विषयतानवच्छिन्नत्वविशेषणे न तद्वारणायोगात् प्रमाणानां सहकारित्वस्यावश्यकत्वात्। शाब्द

। फलानुपधायकेति हेतुगर्भं अत एव अनुगतीशेनेदं व्याप्तिस्मरणमिति दीर्घं परस्तु पाठः। प्रजुजागदीशेन साहृति

धर्मावच्छिन्नप्रमाकरणत्वानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतमानसत्वानाहुतिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपक रामं० १५०

त्वंप्रमाणांतरासहकारित्वमभिधाय प्रत्यक्षलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रापयते उपनायकज्ञानस्य हेतुतया
व्याप्तिस्मरणोपस्वरूपासिद्धिवारणाय प्रमानसावृत्तित्वमविशेषणस्याभिहितं तत्र स्मृत्युपरे इन्द्रियत्वरूपत्वावृत्तिधर्मावच्छि-
न्नकारणतानिरूपितकार्यतापन्नमनोनिरूपितत्वेनैव ग्रंथकृता वारणसंभवात् भवतोनिरुक्तप्रमाणांतरासह-
कारित्वनिवेशप्रयोजनगौरवादिति। प्रमाणांतर्गतेति। संयोगात्मत्वेन प्रमाणविशेषणीयं। तच्चेति। स्वभिन्नमनोभिन्नानि-
रूपितजन्यताप्रवेशे चाप्रसुप्तत्वादेः स्वभिन्नचक्षुरादित्वजनकजन्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमत्त्वेनोपनायकज्ञानज-
न्यतावच्छेदकीभूतप्रत्यक्षत्वस्य मनोभिन्नेन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपितकार्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमत्त्वेन चासिद्धेः का-
रणायत्वानिरूपितत्वमनोनिरूपितत्वयोर्निवेशः। इन्द्रियत्वं च मनस्त्वविधर्मितधर्मस्वेजिनास्मिमत्थं यासंगतिः।
। व्यापारवदिति। व्यापारवत्त्वे सत्यसाधारणकारणत्वोपहितकारणत्वमित्यर्थः। असाधारणफलोपहितकारणत्वं च
स्वजन्यानुभवत्वव्याप्यजातित्ववच्छिन्नकार्यताविशिष्टवहिर्गोचरप्रमाविशिष्टत्वं। अनुमितिसुपधावके र ष्टप

गदि॰प॰ जिंवारपातोऽनुमितीत्तिरुक्तापायसत्वेनव्यापारवदसाधारणकारणत्वसत्वेनान्यालोकसंयोगेऽव्यापायासत्वे नविशे
१५४ षणापूरणस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाभिधानं। आलोकादेकुतो न प्रमाणव्यवहारः स्वाश्रयव्यापारवत्वे सत्यसाधारण
कारणत्वमात्रेण तद्व्यवच्छेदकं तत्याग्नालोकादौ तद्विरहानुपपत्तेः। किं त्वसाधारणकारणत्वे व्यापारवत्त्वे च सति प्रमा
णांतरासहकारित्वमित्याह प्रमाणेति। करणत्वस्येति। व्याप्तिस्मरणस्यमानसपरामर्शं प्रति कारणत्वमेव व्यापार सत्त्वा
१२ दितिभावः। यज्ञासाश्चपेमुक्तौ प्रमस्तं प्रसुपनापकत्वानस्य कारणत्वपानुमित्यादौ च सव्यापारतया। पादकासिद्धि
पिज्ञातिपरे हि ज्ञानत्वादिकमादाय व्यभिचारश्चेत्यत आह पज्ञात्यवच्छिन्नेतिकारणता त्वपि। चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नेक
रणता वृत्तिं च नापादकमित्यानुपदं स्पष्टं। किं तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकारणतावृत्तिं जातिं इष्टापत्तिवारणायानुमित्यादीनि
।आदिनाशाब्दबोधपरिग्रहः। तज्जातौ निर्गोरवमस्वरसः। सुखादि मनःसन्निकर्षवारकत्वाद्बहिः पदस्याह बहिरिति
।प्रमप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमेनोन्यकारणतासमवहितेव बहिर्विषयप्रत्यक्षसुखादके व्यभिचारः। इष्टापत्तिवारणायापायस्य रामः॰
१५१

साघटितत्वादतः प्रमापदमनुभवार्थकं । उपा मापादिति । ज्ञातृशासामग्रीपदेनानुमितिजिसामग्र्युपादाने इष्टापत्तिः
। उपनीतेति । उपनीतविषयत्वविशिष्टं न प्रमत्वं साक्षात्त्वेनाग्रहमाणात्वात् । उपनीतविषये इंद्रियसन्निकर्ष
जन्यत्वोच्चेति प्रयोगः ज्ञानलक्षणापाध्य प्रमासत्त्वादिति भावः । ननु वाह्निर्विषयकप्रमापाप्रसावारणत्व
मापादकं न तु व्यापारवत्त्वादृष्टि तेन व्यापारवत्साधारणत्वदृष्टितार्थकं पूर्वोक्तापत्तिजनकापालं व्यापारवत्त्वदृष्टि
तेतु तन्निप न व्यापाराभावेनासंभवीति निपत व्यापाराभावेने समिपमत्ले नवस्यते अप्रमतुप्रमाप्रमत्वविरुद्धज
ज्ञितमत्प्रमाहेतुत्वापादकस्यनिरासो न संभवती स्यत आह त्वचेति । साक्षात्त्वमिति । एवं च प्रमप्रत्यक्षत्वरूपजाति ग
आपादकासिद्धिरिति भावः ॥ इत्यादपरस्मादि नाप्रमेत्यान्वयः । न चालौकिकोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वेमानाभावइत्यत
आह अलौकिकेति । न चालौकिकोपनीतभानांसे प्रहेष्वपि न क्षतिः तत्र विशेषणज्ञानविधया वोपनयापेक्षा असंभ
वादिति वाच्यं । अहं सुखीत्यत्र तत्ले च घटवदिति लौकिकालौकिकमानसे अजलज्ञानानपेक्षा असंगात तत्र प्रभ

ग.टी.प.१. तत्त्वविशिष्टबुद्धित्वाभावात्। तादात्म्येन घटत्वादेः प्रकारत्वमुपगम्य तद्विशिष्टधीत्वोपपादने उपनायकत्वानु का
१५४ रणत्वापादकत्वासिद्ध्यापत्तेः। जातिविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्रसत्या प्रमाणान्तरत्वापत्तेरनवकाशः। अस्मदेवे
ज्ञि। उपनयस्य जातीयप्रमाहेतुत्वाभ्युपगमे वोपगमात्। करणत्वइति। तथा च बाधकाभावविशिष्टविजातीयप्रमा
हेतुत्वमेव। विजातीयप्रमाकरणत्वासाधकमिति भावः। प्रत्युत दोषेण फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वसाधकमि
८२ त्युक्तं तत्त्वनिपतत्व्यापाराभावेन प्रमापामकरणत्वादिति ग्रंथासंगतेः। व्यापारवत्त्वघटितकरणत्वासिद्धेरुक्तं
करणत्वसिद्ध्यविरोधित्वात्। ग्रंथकारमतेन करणत्वव्यवहारस्य वा पाद्यः आद्ये च व्यवहारविषयतावच्छेदकाभावा
त्तत्संपादनसंभवइति रीत्या संगतिः। ज्ञानस्येति। मूले निरुक्तिपदस्य तत्कालीनज्ञानपरत्वमिति भावः। योग्य
तादीति। अतीन्द्रियेन्द्रियस्य त्रिकूषमपि योग्यताशून्यं तद्भिन्नं योग्यमपि इन्द्रियसंयोगशून्यं आदिना लोकसंयोग
वृत्तिज्ञानसामग्रीलाभः। विशिष्टानुभवत्वे दोषवशाद्भ्रमेति दृष्टान्तासंगतिरतः संसर्गविषयकेति। संशयत्व राम० १५२

ग्रयोः पयोरस्तत्तानन्तायमस्तत्र्कैः समस्त्येति। अथ वर्जनीपलादिति। तत्र दोषाभावादिति भावः। आदिपदेनासंसर्गाग्रह
सहितयोर्धर्मिस्मरणं कोपनुभवयोर्लोभान्तयोः स्थूलभेदाभिप्रायकतामाह धर्मिणोरिति। धर्मधर्मिणोरनुभवे आ-
त्मादेः स्मरणेन तु संस्कारादि तस्य पोजनासंभवात्तत्र पक्षधर्मिसाम्यं चोक्तं स्मारणं चेत्संगच्छते तु जनिते। कथमिति मूलं इंद्रि
यासन्निकृष्टपक्षे सध्यमोवहिव्याप्यद्रति स्मरणाभावदशाभिप्रायकं। अन्यसंभवादिति। ज्ञानवत्त्वेवविशिष्टपरामर्श
स्याभिचारोद्धारादिति भावः। परिशेषः। विशिष्टपरामर्शो हृजितत्वे सतीति किंचिन्निष्ठत्वकारणतानिष्ठमित्याह व्याप्यीति
। केचित्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमनुमितिकारणतावच्छेदकं। स्वसमानाधिकरणत्वसावच्छे
दकधर्मेण समानाधिकरणो यो भपसंबंधेनानुमितित्वमात्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वात्। अंतपदेन स्वभि
न्नत्वलाभायेत्याहुस्तच्चिंत्यं। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनोक्तकार्यतानिरूपितस्फुरीकारेति। व्याप्यतेति। गुरुत्वात्त्व पक्ष
पज्ञानत्वावच्छिन्नस्येति। स्थलेपीत्येनेन तद्व्यवहारत्वलाभः। तदपसिद्धिति। अनुमितिरूपत्वेनुमितेरिव विलंबं। बाधिकं समा

ग.टी.प. तिरूपत्वेसंस्कारस्यानिपमतउद्बुद्धत्वेनोक्तायंमित्याशयः।अथ्येतिमत्वंधूमत्वसामानाधिकरण्येनपर्वतीयत्वेता
१५६ न्तदर्शनात्पर्वतीयत्वावच्छेदेनवह्निव्याप्यत्वसंशयइत्यर्थः।पर्वतीयत्वावच्छेदेनवह्निव्याप्यत्वसंशयेवह्निव्याप्य
त्वावच्छेदकत्वेनगृहीतधूमत्वस्यपर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येनतात्त्विकविशेषदर्शनत्वात्प्रतिबंधकं।धूमःपर्वती
यइतिज्ञानस्यपर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येनधूमत्वावगाहित्वादितिसमाधत्ते।धूमइति।तस्यप्रतिबंधकत्वानुप
गमेतादृशसंशयोत्तरंपरामर्शोत्पादस्यसंजपतिअन्यथेति।तत्रसंशयस्यप्रतिबंधकत्वोपगमेनुमितेस्तस्यानु
मितिप्रतिबंधकत्वमाहात्संशयेनेत्यादितुल्यमित्यंतेन।गाढधर्मसंशयोत्पादस्याथवास्तवत्वेतराशंकापास्यसंग
तिमाह।अतएवेति।पुरस्कारःतत्तिद्धर्मितावच्छेदकताकत्वं।निश्चयपमात्रेतिमात्रपदंसामान्यधर्मपुरस्कारेण
विरोधिनिश्चयस्यानिवर्तकत्वव्यंजकं।तादृशसंशयनिरासवैयर्थ्यशंकावारणायानुमितौविनादृष्टेरिति।तस्यप
र्वतीयत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वात्सामानाधिकरण्येनधूमत्वदर्शनस्याकिंचित्करत्वादितिभावः।पर्वतीय एम
१५३

पत्वेति। अन्यथाख्यातिभयेनेति शेषः। अशुद्धेति तद्धर्मावच्छेदेन विपरीततनिरूप्य यस्य तद्धर्मघटितधर्मावच्छि
न्नेतद्ज्ञानानविरोधित्वेपि तत्सामानाधिकरण्येन विपरीततनिरूप्यस्य तद्धर्मावच्छेदेन तद्ज्ञानानं प्रत्येव विरो
धित्वादिति भावः। ननु पक्षवृत्तित्वमत्र विशिष्टेच्छामिवैशिष्ट्यज्ञानमाहार्यं नैनापि कानामुद्रे स्पसिद्धिभवीस
द्धेतन्मस्तत्वादिस्तेनोक्तं मांसकेः धूमः पर्वतीयपदार्थतन्तस्य विशेषदर्शनत्वनिर्वाहकं पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येन
धूमत्वावगाहित्वं पाहृष्टनिपमवत्वादुपेयंता दृष्टनियमादेवैनेपामि कृति हद्विशिष्टपएतर्कश्यसंशयनिवर्तके
त्वमाहवत्तु नत्त्विति। अविरोधित्वेपीमनेभ्रू व्यत्वसामानाधिकरण्येन गंधादिनिष्ठेपे पृथिवीसमद्भुव्यत्वावच्छेदेन गं
धाभावसंशयपत्तपपादितः। स्वपंपत्रपस्वविच्छिकपक्षधर्मत्वाभावनिरूपपात्वकेवलस्वभावत्वाप्रकारकत्वेपि दृष्टे
त्वासिद्धिः नापि व्यजिरेकनिरूपपपदोपादानव्यावृत्त्यसंगतिरित्युक्तं। एतन्मतेपद्यजिरेकनिरूपत्वव्यापकप्रतिवं
धकतावत्वमिस्त्रत्ववृत्तव्याभिचारोऽप्रसमाहृत्वंतेनेद्यताभावाव्यभिचारोऽप्रसमाहृत्वंवन प्रतिवध्येऽव्यभिचारानि

गदि॰१ रा॰ न्निरुक्तरूपाजन्मेव्यभिचारस्यतो व्यापकत्वनिवेशादितिबोध्यं। अथैवं तत्र तेषु स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकपरामर्शविषयिताव
१५८ टितत्पक्षसंशयपक्षस्यैवव्याप्यतयाविवक्षणानुचितं तथा सति व्यभिचारभावविषयितायाः प्रतिबंधकतानवच्छेदकत
याव्यभिचारसंशयवारणाय हि पर्यायोपादानव्याहृतिर्नेशक्यते संगमयितुं। न च संशयपक्षत्वघटकविषयितायाः परामर्शी
पक्षान्निवेशात्प्रतिबंधकतावच्छेदकव्यभिचारविषयितामादाय व्यभिचारसंशयोपग्रहसंभवात्तद्व्याहृतिः
संगमनीयो न वाच्यं द्वितीयपक्षे तु स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वमेव निरुक्तपक्षे निवेश्यं न तु तत्र
परामर्शीयपक्षमपि प्रयोजकाभावात् एवं च तादृशविशेषणस्यैव संशयपक्षे प्रवेशे संशये परामर्शवत्त्वप्रकारकत्वनिय
मरूपविशेषणाप्रवेशप्रसंगेन तादृशविशेषणाप्रवेशे इति मतस्य दीधितिटिप्पणीविरोधप्रसंगात्। न च निरुक्तपे परामर्शा
वगाहितामयुक्तप्रतिबंधकताशालित्वं तत्तु न संशये तत्र स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताघटितस्यैवोक्तत्वात्तत्र
द्विरोध इति वाच्यं यतः प्रमेयवान्धूमः पक्षो वह्निरिति ज्ञानस्य प्रमेयमत्वेन व्याप्यभावावगाहित्वेपि व्याप्यभावत्वा राम॰ १५८

त्वमितिदीधितिस्वरसात्। न च सामान्यनिष्ठपक्षस्येत्यादिशंकायां धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयाद्धूमत्वावत्पव्या
प्यत्वसंशयानुत्पादेऽपगमेन पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयोपपादनस्य व्यावर्तकधूमत्वदर्शनस्य प
र्वतीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयविरोधिताभावमदर्शनोत्तरमपृक्तत्वमाशंक्य तद्धूर्थस्य धूमत्वावच्छेदेन
व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशंकाविरोधित्वेऽपि तात्पर्यमुपवर्णितं। ये तु तद्धूमस्य
पर्वतीयत्वावच्छेदे। नाव्याप्यत्वशंकाविरोधित्वावर्जकीभूतधूमत्वदर्शनपरतामात्रं न तु तच्च सधूमत्वाव
च्छेदेन व्याप्तिस्मरणस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयविरोधितापरत्वमप्रसंभवादिति न चेत्सादि
शंकायां व्यावर्जकीभूतधूमत्वदर्शनात् पर्वतीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशंकानुत्पादोपगमेनैव पर्वतीयधू
मत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयमनुपपाद्य मंजितन्मजमाह परेत्विति। नाभूदितीति। माभूदित्यंतस्यायमर्थः। ते
न सामान्यनिष्ठपक्षस्येति शंकाग्रंथोऽप्यंतर्गतो भवति। ननु शंकापूर्वग्रंथस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशं

गा॰टी॰ कात्‌विरोधिधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चये न तत्र व्यर्थतापत्तेरित्यादिसमाधानासंगतिरित्याशंकां तत्तत्समाधानम
१५८ वलम्ब्य निरस्यति सामानाधिकरण्येति। तथा च पर्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वदर्शनस्य पर्वतीयत्वरूपसामान्य
१७ धर्मविशिष्टविशेष्यकतया तादृशसामान्यधर्मविशिष्टे व्याप्यत्वसंशयविरोधित्वं तथैव तत्पर्वतीय
धूमत्वरूपविशेषधर्मविशिष्टविशेष्यकतया तादृशविशेषधर्मविशिष्टे व्याप्यत्वसंशयेऽपि विरोधि
२० त्वमिति समर्थितं सामान्यस्य तस्यैव पर्याप्तत्वविशेषधर्मावच्छेदेन व्याप्यत्वसंशयस्य सामान्यधर्मसामानाधिक
रण्येन व्याप्यत्वज्ञानं तथा पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वज्ञानस्याविरोधित्वशंकावारणाय समा
नप्रकारकत्वं प्रतिक्षिप्य समानविषयकत्वेन विरोधित्वमादृतं तत्तथा सत्याह तथा चेति। मित्रेति सामान्यल
क्षणानुपगमेन धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणस्य पर्वतीयधूमविषयकत्वासंभवात्। तथा च तथाविध
स्मरणस्यैव विशेषधर्मावच्छेदेन व्याप्यत्वसंशयनिवर्तकत्वतात्पर्यं तदूर्ध्वस्य कुतो नातोऽपि भावः। व्याप्य राम॰ १५९

जयासंस्कारत्वावरणापाहत्वादिति। न संशयप्रत्तिरोधित्वेन नानाहार्यसंशयप्रत्यक्षस्य मा हजन्यभावेनेति। न चैवं
रूपकारणाविरहादसुप्तिद्धेरनाहार्यसंशयो माभूत् तद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनानाहार्यस्याणुत्वसं
शयस्तु स्याणुत्वाभाववद्वृत्तिरिति वाच्यं। तत्तद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनानाहार्यस्याणुत्वज्ञानं प्रति स्थाणु
त्वाभाववद्वृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानसामान्यस्य प्रतिबंधकत्वात्। प्रतिबंधकतामिन्निसमवायेनेत्यादिः। संश
यानुत्पादेनानुभवो हेतुरतः प्रत्यक्षानुभवत्वादिति। तर्हि धूमत्वावच्छेदेन स्याणिज्ञानानुत्पत्तिरतत्र स्वरू
पसंबंधरूपतदवच्छेदकतापाश्यमानिकतयाश्रयस्थास्यासापत्तेरिसतत्त्वाहमीमांसकानामिति। अ
नतिप्रसंगाय कालिकादिसंसर्गकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिवारणाय। स्थाणुत्वाभाववांश्च संशयत्वस्येति पुरुष
त्वविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहितयाविरोधिभावीजत्व एव तत्तदंशे संशयत्वस्याविरोधिनावीजत्वं यत्नेनेतु
ल्यत्वादिति। अस्माकं तु पुरुषत्वाधि। स्थाणुत्वानवगाहित्वविशिष्टपुरुषत्वविशिष्टे स्थाणुत्वाभावाव

गदीपत्र १५८ वगाहित्वस्य विरोधितायामप्रयोजकतया न घटादिसंशयत्वानुत्पत्तेरिति भावः। बाधेपि धर्मितावच्छेदकविशिष्टेप्रका
राभावावगाहितायाविरोधितावीजत्वव्यवस्थापपत्तिरेतेनेति। संशयत्वमात्रस्याविरोधितावीजत्वाभावानु
करादीति। तच्छून्यसेत्यादिः। प्रतिबध्यतायामपिधर्मितेति प्रकाराभावावगाहित्वमेवतंत्रमित्याहत्वमिवा
रयितपद इति धा। येप्याह एवमिति। अनुद्बुद्धसंस्कारासमसविषयत्वेनप्रतिबंधकत्वेत्याह नद्बुद्धेति। धूमत्वेति। प
२८ र्वतोपधूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वाभाववत्संशयत्वमधिकृत्य न च सामान्यनिश्चयपक्षेतिग्रंथः तदवच्छेदेन व
ह्निव्याप्यत्वाभाववत्त्वममधिकृत्य न च धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादिमग्रंथः उभयत्रापि धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणमे
वाविरोधितया समाधाने दर्शितमिति विपरीतज्ञानमात्रस्य प्रतिबध्यतालाभः॥ वस्तुतस्त्विति मूलं। वस्तुतो
ऽनुमितिरेव भवति न तु संशयः तु कारस्त्वर्थः संशयमस्त्वोऽनुमितिरपि छानतु तदसत्त्वेरति भावः॥ भावत्वसं
शयेति। इच्छांविनेत्यादिः अत्रापीति। इच्छाभावो। भावोवेति पक्षधर्मतापापदूषेणाप्रयोरनिश्चयः तयोरेव रूपा राम० १६०

रेणात्तन्निश्चयस्य सिद्धं न पिष्यमाणत्वादिति भावः। पक्षधर्मिकेति। वैयधिकरणापोहार्थः॥ व्यतिरेकज्ञानसामा
न्यप्रवेशो त्वाह। व्यभिचारज्ञानसामान्येति। अत्र पक्षसंशयपक्षे व्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रतिबंधको न तु निश्चयपक्ष
द्वे तु रनुमितौ व्याप्तेरिवेति भ्रम एव मूलं। अत्र पक्षे ऽभ्युपगमे व्यतिरेकसाधनत्वव्यापकप्रतिबंधकताकलत्वं। निश्चयपक्षता
वच्छिन्नजन्यत्वपर्यवसितः सप्रक्षिणः पक्षः तत्र प्रामाण्यव्यतिरेकसाधनत्वव्यापकप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वहेतुना फलसा
धनताज्ञानेऽप्रामाण्यनिश्चयपक्षे न हेतुतासाध्या। ईश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणाय ईश्वरानंगीकर्तृबौद्ध
मते। र्थांतरसंगवारणाय प्रमातन्निश्चयपक्षतावच्छिन्नजनकतापि साध्ये। तथा च। न च परामर्शीयव्याप्तिनिश्चयो
ऽन्यथासिद्ध इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं। अनवच्छेदकतापर्याप्तेरप्रवेशेन पक्षधर्मतावगाहितापाव्याधिकत्वे
विपरामर्शेऽपि जनकतापर्यवसानसंभवात्। ननु सामान्यतोऽभावो पापविशेषोपादानादेव भवति। न चेहास्ति।
व्याप्यभाववत्तद्विशेषकोटिकसंशयस्य व्याप्तिसंशयत्वाभावेन पक्षसंशयपदेनोपादानासंभवात्। किंच पक्षसंशयप

गदा॰ १५ दं पक्ष्यावच्छिन्नविषयकसंशयपरमवश्यं वाच्यं व्याप्तिसंशयसामान्यान्तर्गततया किं विरूपेण व्याप्तिप्रका
कतानोसंशयानामनुमित्या हावप्रतिबंधकत्वात् न च स्वप्रमाणाभ्यासात् संशयसामान्यविवक्षा न स्यात् एवं च व्याप्त्य
भावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयस्याप्यसंग्रहः व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वाभावात् तथा च कथं व्या
प्त्यभावाभाववत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयस्याप्यसंग्रहः व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वाभावात् तथा च
२२ कथं व्यतिरेकत्वानत्वेन निवेशः संभवतीति चेन्न तत्र दीधितावेव व्यतिरेकपदस्य समस्ताव्यतिरेकसंशयत्वेनो
भयोपादानसंभवात् अत्र दीधितिकृन्मते व्यतिरेकसंशयत्वस्यैव व्यतिरेकनिश्चयत्वस्यैव ग्राह्येतु घट
कता द्वलांतरस्य सामान्यपदोपादानस्य च वैयर्थ्येन व्यर्थत्वात् तथा हि व्याप्त्यभाववत्त्वानिश्चयात्मकव्याप्त्यादिसं
शयप्रतिबध्ये घटाभावतानाशेन घटवत्वानिश्चयाघटमेव्याभिचारवारणाय पत्नसंशयादिपदं तत्सामान्यपरो न
च पत्नसंशयत्वेन व्यतिरेकपदस्य सामान्याघटाभाववत्संशयत्वेन वा प्रतिबंधकत्वं अवच्छेदकत्वस्वरूपसंबंधविशेष राम॰ १८

इति सांप्रतं। व्याप्तिसंशयादेर्व्याप्यभावनिश्चये। तिरिक्तप्रतिबंधकत्वकल्पनभयेन व्याप्यभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रति
बंधकत्वात्. नवत्त्वैव विवक्षणात्तामि त्रिवार्थं व्याप्यभाववद्घटाभावाभाववत्त्वानुपः. इति ज्ञानप्रतिबध्येन हि घटेव्ये
घटवत्ताज्ञाने व्याप्तिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारज्ञप्रकारीभावच्छिन्नत्वात्। न चावच्छेदकज्ञानप्रकारेपि तद्विवक्षणी
या। व्याप्यभाववद्वृक्षकालीनघटवन्निष्ठज्ञानप्रतिबध्येतादृशघटाभाववज्ज्ञाने व्यभिचारज्ञानं। नन्वेवमप्रकारतावच्छे
दकविषयत्वेनैव तदवच्छेदिकेति वाच्यं। एवमप्यवच्छेदकधर्मदर्शनादिमुद्रया व्याप्यभाववत्तानम्रघटवज्ज्ञानत्वाभ
त्विरोधित्वाज्ञानाभावजं कविशेषणांतरस्यापि प्रवेशे महागौरवात्। अव्यभिचारग्रहं प्रति तदभावनिश्चयत्वेन
विरोधितयाऽघटकव्यभिचाराभाववत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताकेऽव्यभिचाररूपेण च व्याप्तेरभावप्रकारकज्ञा
नासंशयानां सामान्यानंतर्गतानामनुमितावप्रतिबंधकत्वादुष्टं नासिद्धिरिति वाच्यं। साध्यघटकनिश्चयसमानध
र्मितावच्छेदकप्रकारकावच्छिन्नाभावतत्संशयस्यवाच्यत्वात्। एवं च तद्घटकदलांशोपादाने वैयर्थ्यादितरपदोपादान

गदी १५८ १६२ वैपरीत्यमेवानवतारदशासंशयपक्षव्यापकतापाव्यतिरेकत्वानत्वव्यापकत्वादन्यतरपाअत्रिवेशस्समुचितत्वात्तथा च्या
न्यथा समनुचितत्वगोरवापत्तेः। न च पक्षातिरेकत्वानत्वेन प्रतिबंधकतानिवेशेपि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यै
वनिवेशोस्त्विति वाच्यं। ग्राह्याभावत्वानत्वस्य ग्राह्याभावनिष्ठपक्षवृत्तिकत्पा ग्राह्यत्वान प्रतिबंधकतावच्छेद
१२. कत्वात् ग्राह्यनिष्ठपाजन्ये ग्राह्यत्वानेव्यभिचारात्। न च पक्षातिरेकत्वानत्वपर्याप्तप्रतिबंधकतावच्छेदकतानि
वेशसंभवग्राह्यप्रकारकत्वविशिष्टग्राह्याभावत्वानत्वे एवतत्पर्याप्तेरिति वाच्यं। आश्रमेकपर्याप्तस्योभयपत्रपर्या
प्त्यभावात् व्यतिरेकत्वानत्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिः संबंधो वाच्यः। तत्रापि चेदवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंध एव तन्नहि। नव
स्याश्च न तिरिक्तवृत्तित्वं चेत् नगमहागोरवात् तथा च परूपावच्छिन्नविशेष्यकपदरूपावच्छिन्नाभावप्रकारकत्वान
त्वव्यापकप्रतिबंधकताकं पक्षनिष्ठपत्वावच्छिन्नजन्यमित्यर्थः। न चाव्यभिचारव्यतिरेकरूपस्याभिचारस्य संश
योनिष्ठपक्षाप्यभिचारग्रहप्रतिबंधकः व्यभिचारत्वेन पक्षप्रतिबंधकतापाव्याप्तिग्रहेप्यापे माणिकारैरेवोक्तत्वा राम० १६२

त्वात्तथात्वाव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यत्वान्निश्चयापाजन्ये। व्यभिचारग्रहे व्यभिचारोद्वीरर इति
चेन्न व्याप्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वाभिधाने च तत्प्रतिबंधक
तावच्छेदकेनेति तत्त्वैवोक्तत्वात्तत्र हृदि धः। यत्तु घटादि संशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबंधकतया संशयपदेन तद्घटादि
निश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारस्य ग्रहोपि व्यभिचारनिश्चयाजन्यत्वनिश्चयेत्र व्यभिचारव्यतिरेकसं
शयनिश्चयप्रतिबध्ये व्यभिचारवारणार्थं प्रतिबंधकयत्संशयपदं भावत्वप्रकारकत्वेनैव संविवक्षणी
यं तत्प्रतिबंधकतापक्षव्यभिचाराभावत्वप्रकारकव्यभिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारण्येन तथा न दोष इ
त्याहुः केचित् तन्न तदनुपादेयं। घटादिसंशयस्य तन्निश्चयपरत्वव्यभिचारसंशयस्यापि व्यभिचारनिश्चयोत्पत्त्यसं
शयत्वाविशेषेण प्रतिबंधकतयैव निर्वाहात् द्विवक्षवैयर्थ्यात्। यत्तु तन्मात्रे व्यभिचारि कृतो व्यभिचारसं
शयप्रतिबंधकत्वाभिधानं घटादिसंशये तन्निश्चयप्रतिबंधकतापत्तिरपि न तन्मात्र सिद्धत्वमात्र द्विवक्षया

नटीपा
१६२
१६२

घेटनिष्ठपाहेतु केद्यटकज्ञाताने संशयपपपदेन्व्यभिचारो ह्याशस्य हृष्कारत्वात् । न च धर्मः धर्मेपवाभितिमन्मे
मत्वेनव्याप्यभावव्याप्तस्याप्रतिबंधकत्वात्साधनाप्रसिद्धिः । पद्रव्यवृत्तित्वाभावत्वेन प्रकारितानिवेशात्तु अ
व्यभिचारः भावाभावत्वेनव्यभिचारसंशयस्य व्याप्यसंशयतया व्यभिचारशंकोत्तमाधानेतु तत्र प्रतिबंधकताव
तस्यावलेवनीयत्वात् एतत्तु वैयभिप्रेत्य निर्गलितं प्रदर्शयति । तच्चेतत्त्वमिति । अत्रालोककारानुयायिनः प
१४ व्यतिरेकतान तद्व्यापकप्रतिबंध कताकत्वनिवेशसंभवेपि पद्याघ्रुतनघटादिरूपेण प्रतिबंधकताविशेषण
त्यानिष्ठापोपादकमात्रस्य पकं अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अत्रापि तत्तद्भाववद्भिष्ठपात्मकस्यांकुरविशेष
व्यतिरेकानिष्ठपत्तामान्यस्य तादृशस्य प्रसिद्धिः किंचिज्जदंकुरसंशयस्य एवेत्ताहशानिष्ठपात्मकस्यांकुरविशेषसंश
यसामान्यस्य तादृशस्य पालिके चि व्यतिरेकानिष्ठसमवसंभवे नांकुरनिष्ठपाजमेघटवज्ञातानेव्यभिचारस्य
नः संशयनिष्ठमोभयसामान्यं विवक्षणीयं । न चैवमपि पादृशांकुरविशेषे वंसंशयसामान्यतद्यातो एम्०
१६३

कनिष्ठयसामान्योभयस्य घटाभाववन्निष्ठपत्वं तत्वं व्यभिचारो दुर्वारः इति वाच्यं । तादृशांकुरेप्रमाणाभावात्स्येवालो
कटिप्पणीसंमतत्वात् । नचैवमपि संशयत्वादिमध्ये तानत्वमवैशासंशयत्वादिवैपर्थ्यमिति वाच्यं । तज्ज्ञानत्वव्या
पकतावच्छेदकान्तर्भावितपेणितावच्छेदकत्वाभावादन्यस्यैतस्य संशयत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वेनावैयर्थ्यात् । अत्र
च व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिष्ठमेव मणिमंत्रादिवत् एवं घटेव प्रतिबंधकत्वान्न तु ग्राह्याभाववगाहित्वरूपेण तयाकृत्यम
न्यथा संतानवग्नं व्यभिचारग्रहस्यासौ माभावगार्भे व्याप्तिधीविरोधिता । ग्राह्याभावावगाहित्वया प्रतिबंधक
त्वमेव च संशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वं युक्तमेव । एवं च पक्षाग्राह्याभाववन्निष्ठपप्रतिबध्यवृद्ध
वज्ञाने संशयपदेन व्यभिचारवारणं घटसंशयस्य ग्राह्याभावावगाहित्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकतयापार्थ्ये न व्यभि
चारसंशयस्य स्वतंत्रप्रतिबंधकत्वपातत्प्रतिबध्ये व्यभिचारनिष्ठपाजन्येव्याप्तिनिष्ठपेव्यतिरेकनिष्ठपपदेन व्य
भिचारवारणो व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्यभिचारनिष्ठप्रतिबध्ये चाव्यभिचारनिष्ठपाजन्ये व्य

न्टीप०
१६७ भिचारनिश्चयेऽव्यभिचारवारणाय परम्परावत्वप्रकारकत्वेनैपक्षविशेषणं चाशक्यं । पक्षे तु निश्चयप्रफलेऽप्यस्य
भिन्नत्वेन पक्षपदार्थो विशेषणीयो लाघवात् तेनाव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारः । न चैवं व्याप्यव्यतिरेकज्ञानप्रति
बन्धे विशेष्यतानमात्रे पक्षस्वेन व्याप्यस्य कुत्रापि न व्यभिचारः । न चैवं व्याप्यव्यतिरेकवत्तानप्रतिबन्धेऽपि विशिष्टतानमात्रे
७५ पक्षत्वेन व्याप्यस्य कुत्रापि व्यभिचारासंभवात् संशयपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं । एकपदार्थे परपदार्थनिष्ठाभावप्रति
योगित्वेनोपपत्तेः । सा च व्याप्यभिन्ने तिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे शाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय संशयपदोपा
दानात् पौनरुक्त्यसंशयस्तु न प्रतिबन्धक इति तत्र स्फुटत्वात् । यतः एतन्मते सकलव्यभिचारता न स्यैव सर्वविधाव्यभिचारता
नैतत्र विरोधिता । अत्र यथा व्याप्याभाववगाहितया व्याप्याभावान्तरसंशयवत्कृत्याव्यभिचारभाव संशयस्य प्रति
बन्धकत्वानुपपत्तेः ॥ एवं च व्याप्याभावेनैकविधव्यभिचारधी प्रतिबन्धो । न विशेषव्यभिचारो भावग्रहे व्यभिचारो
दुर्वार एवेति । न च परम्परावत्वप्रकारकत्वानिपज्ञोपत्यतिबन्धकव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबन्धकपक्षे संशयपक्षप्रर एगृ० १६४

भावत्वप्रकारकज्ञानिपत्तः इत्येकहेतौ यद्भावत्वप्रकारकज्ञानैयमपत्य द्वैधान्निवेशोऽस्य अर्थः। व्यभिचारसंशयस्य व्यभिचा
रनिष्ठपक्षस्य चाव्यभिचाराभावत्वप्रकारकत्वपर्याप्तकत्वं तु पादाने पि दर्शितं व्यभिचारवारणसंभवादित्यर्थं संश
यनिष्ठपक्षयोः यद्भावत्वप्रकारकतानैयत्यस्यैकस्मिन्कल्पनात्। अत्र अप्रतिबंधकपक्षसंशयपक्षव्यापकयद्भावत्वप्रकारक
ताकत्वे सति पक्षातिरेकनिष्ठपक्षव्यापकप्रतिबंधकताकत्वमेकोहेतुः। तेन यद्भावत्वप्रकारकत्वं समसंशयः पक्षा
तिरेकनिष्ठपक्षपक्षप्रतिबंधकत्वं तन्निष्ठपक्षहेतुरित्यत्र न साध्यसाधनयोर्विरोधः। व्याप्तिग्रहे व्याप्यभावत्व व्यभि
चारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयौ प्रतिबंधकाविति संशयपक्षव्यापकत्वप्रवेशः। अथ पक्षसंशयप्रतिबध्यत्वमात्रनि
वेशे सिद्धिविधयापज्ञानप्रतिबध्यापामनुमितौ तन्निष्ठपाजन्यापां व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयौ प्रतिबं
धकाविति संशयपक्षव्यापकत्वप्रवेशः। अथ पक्षसंशयप्रतिबध्यत्वमात्रनिवेशे सिद्धिविधयापज्ञानप्रतिबध्यापा
मनुमितौ तन्निष्ठपाजन्यापां व्यभिचारो तत्संशयत्वनिवेशो वाच्य एव न त्विदानीं अनुमितिशाब्दबोधादिप्रतिब

गदीधर
२६५ केसमानाकारकसिद्धिश्चाद्बोधादौ स्वमतिबंधकपक्षान्तरस्वेपि पदभावत्वमकारकताविरहादेवादोषादि
तिकिं च पारशावि षपविशेषे । नादौ तं सारेकस्यापि न तत्राधिपिधातुयमध्यवर्जितसिद्धि भिन्नसिद्धित्वत्र बाधमात्र
मादायपपन्नवाविषपविशेषेपसतावच्छेदकसामानाधिकरण्यपनैवतम् ह्यालंबनात्मकसिद्धिर्बाधनिपमः तत्र
सामानाधिकरण्येनानुमितौ जातस्य सिद्धिमात्रपव्यभिचारोः नः संशयत्वनिवेशात । वस्तुतस्तु व्याप्तिसातत्वेनव्या
२८ प्यभावत्वमकारकत्वव्याप्यव्याप्तिनिश्चयेनतरसत्त्वादिति साधनाम सिद्धिः । न च तस्यानुमितिमतिबंधकत्वं बाधा
दिसमह्यालंबना स्मनतस्य तथात्वादिति तत्र पादानां व्याप्तिकोटिकव्याप्यामोत्ताभावकोटिकसंशयोपगमेनुम्य
नुमितिमतिबंधकेन च व्याप्यभावत्वमकारकताभावेपि न क्षतिः । एवं संशयेमुख्यविशेष्यतानिरूपितमकारतानाप
नाभावांशे भाजि ये व्याप्तिसंबंधे न तस्य कारकत्वस्य निवेशनीयत्वात । स्वमतिबंधकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचा
राभावत्वमकारताके । व्याप्तिचारनिश्चयेन तत्र व्यभिचारवारणायपक्षानिरेकनिश्चयमतिबंधत्वोपदर्शितः । स्ववि राम॰
२६५

योधिविषयकसमूहालंबनेन प्रकृतघटकज्ञानांशे पक्षत्वव्यापकत्वस्याभावत्वप्रकारताकेतादृशसमूहालंबनात्मकव्य
तिरेकनिश्चयप्रतिबंध्येनुत्पत्त्यानिश्चयापत्तेः। व्यभिचारनिश्चयेव्यभिचारो ऽनन्तत्रतादृशनिश्चयपक्षत्वव्याप
कत्वनिवेशः। तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवेशस्तु न युक्तः अनुमितिं प्रति व्याप्त्यभावनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे
व्याप्त्यभावादिसंशयेऽप्यप्रतिबंधकतां कल्पनप्रसंगभयेनव्याप्त्यज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्। परंतु प्रतिबं
धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताकेतिद्विविधव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छि
न्नप्रतिबंधकताकेचव्यभिचारनिश्चयापत्तेः। व्यभिचारनिश्चयेव्यभिचारान्नस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमिति
नरस्तुदृष्टमेवाविषयविशेषव्यापकत्वनिवेशोपिदोषाभावात्। वस्तुतस्तु व्यभिचारप्रमस्यनिर्णयंप्रमेवव्यभि
चारसंशयः प्रतिबंधकः। तत्र वव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबंधकइतिनकिंचिदेतत्। अथधूमालोकादि
धर्मिकव्याप्त्यभावनिश्चयादिभेदेन प्रतिबंधकताभेदागतकस्यापिप्रतिबंधकतापर्याप्त्यवच्छिन्नसंशयप

ग टी०
१५५

स्यपटरूपावच्छिन्नाभावनिरूपकत्वस्य व्याप्यव्यापकतेति दूषणं नासिद्धिरिति चेन्न। पर्वतघटरूपावच्छिन्नत्वान्न धर्मितावः

च्छेदकत्वेन संसर्गनिरूपणो निवेशात्। अथ कालिकादिसंबंधेन व्याप्यभावप्रकारकसंशयविरहेऽपि तत्संबं

धेन व्याप्यभावनिरूपणसंभवात्तत्र प्रतिबंधकताविरहेण साधनाप्रसिद्धिरिति चेन्न। दैशिकविशेषणतासंसर्ग

१२ कत्वेन निरूपणविशेषणात्। यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकवि

षयितानिरूपकत्वपर्वतत्वाधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेन वा व्यतिरेकप्रकारितापादुपादेयत्वपातेन व्यभिचारादी

नामप्याहार्यस्वरूपसंबंधोपगमेऽपि व्यभिचारनिरूपणसंग्रहात् नपरभावत्वप्रकारकत्वविशेषणवैयर्थ्यं। अथ स्वप्रतिबं

धकप्रत्संशयपरत्वस्य परभावत्वप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिविवक्षणे अनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मताभावनिरूपणत्वे

ऽपि सेपत्वन्युद्धत्वादिना व्यासेः संशयेऽपि व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावाद् दूषणं नासिद्धिः। न च तत्स्वव्याप्यभावावगाहित्वं

नास्तीति वाच्यं। तदाऽप्यभावत्वेनव्याप्याभावभानसंभवात्। न च परभावत्वेनावगाहित्वं विवक्षितं। तथा सत्येन प गगटी०
१५५

दवैयर्थ्यात्। नतुपादानेपि अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रतिबन्धे। व्यभिचारनिश्चयाजन्ये। व्यभिचा-
रनिश्चयेव्यभिचारानुसरणात्। अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासत्त्वात्। अस्य
प्रतिबंधकतायां परस्पराभावावगाहितामप्रयुक्तत्वं निवेश्यं। अथाप्रयुक्तत्वं दुर्वचं नतादवच्छिन्नत्वं पक्षधर्मताविरह-
त्वेन व्याप्त्यभावावगाहितायाः अपि पक्षधर्मताविरहत्वावच्छिन्नावगाहितात्वेन पक्षताविरहज्ञानप्रतिबंधकता-
याः अवच्छेदकत्वेन व्याप्त्यभावावगाहितात्वेन तदभावावगाहितायाः अवच्छेदकत्वविवक्षणासंभवात्। अत
एव न व्याप्यत्वं तु उक्तप्रतिसाधारणप्रतिबंधकतायां तदसंभवात्। नापि व्यापकत्वं प्रमेयत्वादिनाविरोधिविष-
यकज्ञानस्याप्रतिबंधकतयाविरोधिविषयतायास्तद्व्यापकत्वादिति चेन्न। भ्रमान्यवृत्तिपदार्थाभावविषयितावच्छि-
न्नत्वस्य सुवचत्वात्। अनुगतभ्रमत्वस्य यथार्थैरग्रेभिधास्यमानत्वात्। मैवं। तथा सति संशयेपरस्पराभावत्वप्र-
कारकतानैयत्यनिवेशकत्वे प्रतिबंधकतायां परस्पराभावावगाहितामप्रयुक्तत्वेन विशेषणं अन्यथा व्यभिचारसं

सटीका
२२५ शपप्रतिबध्यो व्यभिचारनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यर्थत्वमसंगतेः। अव्यभिचारनिश्चयं प्रति प्रति
बंधकतापा व्यभिचाराभावावगाहित्वाप्रयुक्ततया पदेन व्यभिचारोपादानासंभवादिति प्रसक्तादिप्रमाणो
विरोधप्रसंगभद्रेति चेन्न। पक्षसंशयपदेन पक्षरूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात्। समानधर्मिकपक्षरूपा
वच्छिन्नाभावावगाहित्वानवरूपसंशयत्वनिवेशाद्व्याप्तिप्रकारकव्याप्याभेदसंशयव्युदासः। अत्रैवमपि व्या
७८ प्तित्वावच्छिन्नविषयताकेतुस्वादिनाव्याप्तेः संशयेऽनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मताभावनिश्चयापातः अव्याप्यभा
वत्वप्रकारकत्वाभावात् हेतौ तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेत्। मुख्यविशेष्यतांशे प्रकारतापन्नाभावांशे प्रतियोगितासं
बंधेन पक्षरूपावच्छिन्नप्रकारकत्वानवत्वस्य तदर्थत्वात्। अथ एवं तथापि वच्छेदेन वह्न्यनुमितौ वह्निमद्भेदसमुच्च
यरूपप्रतिबंधकस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभाववत्वप्रकारताकत्वाद्धूमाभाववन्निश्चयपक्षतासामान्यप्रतिबध्यत्वाद्वह्नि
निश्चयाजन्यायां व्यभिचारो दुर्वार इति चेन्न। मुख्यविशेष्यप्रकारीभूतांशे पक्षरूपावच्छिन्नप्रकारकतापास्त रामः० १९७

सामानाधिकरण्यपर्य्याप्त्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वोभयसंबंधेनतद्रूपावच्छिन्नप्र
कारकताविशिष्टत्वेननिवेशफलं तु। प्रत्यक्षालोकादिव्यरूपानुपसंशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताश्र
यत्वेनसंशयेनिवेशः। नातोह्रदत्वादिनाव्याप्तिसंशयेप्रतिबंधकपक्षधर्मताभावनिश्चयात्मकेव्याप्यभाववत्ता
प्रकारकत्वेपिदृष्टान्तासिद्धिः नापिप्रमाविरेकनिश्चयपक्षेपाक्षव्याप्तसंगतिरितियुक्तं। एतन्मतेपक्षान्तरेकनि
श्चयत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वमित्यत्र घटव्यभिचारेपक्षमहानसत्ववत्त्वेनघटाभाववव्यभिचारेपक्षमहानसत्वेन
प्रतिवध्यव्यभिचारनिश्चयाजन्यव्यभिचारज्ञानत्वव्यापकत्वनिवेशइतिबोध्यं। अथैतन्मतेस्वप्रतिबंधकता
प्रयोजकपरभावविषयितात्रुटितपक्षांशपत्वस्यैवव्याप्यत्वपाविवक्षणाप्युचितंतथापित्रतिव्यभिचारभावविष
यितायाः प्रतिबंधकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयवारणायहि पक्षेपोपादानमापद्येत्रिनेशक्यतेसंगमपितु
। नचमसशपत्वघटकविषयितायांपरभावोपलक्षा निवेशात्प्रतिबंधकतावच्छेदकव्यभिचारविषयिताप्र

ग०टी०प०
१६९ दापव्यभिचारसंशयोपयन्ने संभवात्तद्व्याहृतिः संगमनी चेति वाच्यं द्वितीयपक्षे तो स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकवि
षयिताघटितत्वमेव निरुक्तपक्षे निवेश्यं तत्तु न परामर्शीयपक्षमपि प्रयोजकाभावात् एवं च तादृशविशेषणस्यै
वसंशयत्वेप्रवेशे संशयेपरामर्शत्वप्रकारकत्वनियमहस्य विशेषणाप्रवेशपक्षे नतद्विशेषणाप्रवेशरतिप्र
सक्तेः भिन्निदिप्पणी विरोधप्रसंगात् न च निरुक्तपक्षे परामर्शावगाहितापक्षपुरस्कृतप्रतिबंधकताशालित्वं न तु नतत्
२८ शयेत न स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताघटितस्यैवोक्तत्वात् न तद्विशेषणीति वाच्यं। पतः प्रमेयवान्हृदः पक्षा
वृत्तिरिति ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन व्याप्यभावावगाहित्वेपि व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाद्दृष्टान्तासिद्धेः वाररणाय परामर्शाव
गाहितापक्षपुरस्कृतत्वनिवेशो न सम्यक् । पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभाववज्ज्ञानमादाय जलस्य ज्ञाने। प्रमान्वृत्तित्व
स्य परामर्शावगाहित्वनिवेशोऽपि वारणात्। एतेन स्वप्रतिबंधकताप्रयोजक प्रमान्वृत्तित्वपरामर्शविषयिताशालि
त्वमपिप्रयुक्तं किं तु न तादृशपरामर्शविषयितावघटितत्वं निरुक्तपक्षविशेषणं वाच्यं तत्र परामर्शानिवेशान्न हि रो राम०
१६९

धोऽवीरवृत्तिः। न च पक्षधर्मताविषयितावच्छिन्नप्रयोजकताकप्रतिबंधकताशालित्वं निरुक्तपविशेषणाभि
मितित्वं तद्विरोधकत्वं वाच्यं। एवमपि संशये तद्विशेषणप्रतिक्षेपपक्षे पद्विशेषणं तत्रैव लाघवेन विषयिताशा
लित्वं निरुक्तपविशेषणाभिमितित्वं तद्विरोधकत्वं वाच्यं। एवमपि संशये तद्विशेषणप्रतिक्षेपपक्षे पद्विशेषणं
तत्रैव लाघवेन विषयितायां पक्षधर्मावीपनिवेशेनैवोपपत्तेः गुरुत्वाविपर्ययपक्षत्वेनैव सर्व्वस्य परामर्शत्वादिति चे
त्समानप्रकारकत्वेनैव दीधितिटिप्पण्यां पक्षधर्मावगाहित्वमपुनरुक्तं न निवेश्यमत इति केचन। अभिधानस्वरसतो
मिश्रटिप्पणीलिखितविशेषणप्रतिक्षेपलाभात्॥ यद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालितसंशयत्वोपादानेन नि
खिलदोषवारणात्। प्रकारान्तरेण पामिश्रटिप्पणीप्रदर्शितविशेषणानुपादित्व हेतुनिष्कर्षस्याविरोधादिति
। वस्तुतस्तु व्याप्तिर्व्याप्यस्यैवोभयकोटिकसंशयवारणायमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारीभूतांशे प्रतियोगिता
संबंधेन ज्ञानप्रकारकत्वनिवेशे वह्निटत्वेन व्याप्तिसंशयस्य तत्प्रकारकत्वाज्ञानत्वद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वमिश्रटि

गदी॰प॰ १६९ ष्यरापामपि विवक्षणीयं । एवं च तत्प्रदर्शितविशिष्टवशांग्यर्थ्यमेवेति । इदं पुनरिहावधेयं । तदंशपेनैपम्यांतवि
शेषणाप्रवेशकल्पे प्रतिबंधकताघांपदभावावगाहितामपुरस्कृत्य निवेशेपि विफलप्रयोपादसैनं सार्थकीक
र्तुं शक्यते तथाहि व्यभिचाराभावकालीनत्वावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबंधे व्यभिचारनिश्च
येव्यभिचारवारणायपतनस्य सप्रयोजनं अन्यथा स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकधर्मितावच्छेदकतारूपव्यभिचाराभाव
२· विषयिताघटितत्वे व्यभिचारवारणात् । न चैवं प्रमेयत्वादिनाव्याप्यभाववद्धर्मितावच्छेदककसाध्यधर्मिताभाव
निश्चयप्रतिबंधकतापादप्रसिद्धिर्हेतुवीरेभिन्नधर्मितावच्छेदककत्वाप्रकारतावगाहितामपुरस्कृत्यनिवेशप्रयोजनाप्र
न्तसार्थक्यमिति वाच्यं । अनुमितिसामान्यस्पृष्टं तत्तासंभवेपि प्रकृतस्थलावच्छिन्नलिंगकानुमितेस्पृष्टत्वान
त्वसंभवात् धर्मितावच्छेदकतान्यत्वरूपविशेषणस्याभावप्रयुक्तपातनप्रयोजनसंगतेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभा
ववान्नवेतिसंशयव्यभिचाराभावाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयितायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वेन इत्याति व्यभिचार राम॰ १६९

भावविषयितायाश्चापि तथात्वात् साध्यसंशयप्रतिबध्योऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारस्य वस्तुत्वेऽपि तत्पाविपर्य
योपाद्यनभावप्रकमिति । न तु व्यभिचारिन चेति व्यभिचारवद् इदकोटिक [illegible] ज्ञानस्य व्यभिचारभाव ता
प्रकारकत्वया संशयत्वव्यवच्छेदकविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशपक्षेऽपि कथंचित् विपर्ययप्रयोगात्तव्याप्तिरिति तत्र मुख्य
विशेष्यतानिरूपितप्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारकत्वस्योक्तत्वात् तेन व्यभिचारे न दो
षात् व्यभिचारमात्रसंशयपदस्य तद्भिन्नैकमात्रविपर्ययस्य च सत्त्वात् व्यभिचारो दुर्वार इति
मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतोपलक्षपदं प्रसार्य्य यावत्प्रविष्टं त्वनिवेशे पक्षाद्व्याहतिरिति विपर्ययपदं व्य
र्थमिति वाच्यं । अन्यथा भिन्नत्वस्य दूषितत्वात् । न तु व्याप्तिसंशयस्य व्यभिचारप्रकारकस्य परस्परप्रकार
कत्वाद्व्यापित्वासिद्धिरिति न तु कृत्स्नं । व्यभिचारस्याव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावादन्यत
न्यतरकोटिकत्वात् संशयत्वानपायमिति प्रतिबंधकः किं तु व्याप्तिग्रहे वेति वस्तुतस्तु व्यभिचारज्ञानग्राहितात्प्रयुक्ता

गदीधर १८८

नुमितिप्रतिबंधकतावतीतिदीधितिटीप्पणागोत्रिचिद्विनाननस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपिनक्षतिः॥ दृष्टांतेव्या
प्तिपक्षस्य दर्शितव्याप्तिपरत्वे नादोषात्॥ पक्षसंशयोपदर्शनावगाहित्वप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपरभावत्वप्रकार
कस्वव्यतिरेकानिश्चयपक्षत्वपत्रप्रतिबंधकं इति हितीयोर्थः तु॥ पक्षसंशयपक्षव्यापकप्रतिबंधकताकत्वेसति स्वनि
२० रूपितपरभावावगाहित्वप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपक्षव्यतिरेकनिश्चयपक्षव्यापकपरभावत्वप्रकारकत्वम
र्थः॥ अत्रस्वप्रतिबंधकताप्रयोजकस्वदाभावावगाहित्वावच्छिन्नदव्यतिरेकनिश्चयपक्षव्यापकत्वदभावत्वप्रकारका
के सिद्धिविशिष्टमात्रद्वज्ञानात्प्रतिबंधेअनुमानिकज्ञद्वज्ञानेद्वज्ञानिश्चयपाजन्येव्यभिचारस्मतःसंश
पक्षवृत्तित्वपक्षसंशयप्रतिबंध्यत्वनिवेशः॥ निरूपव्यतिरेकानेणप्रतिबंधेपदाभावनिश्चयात्मकद्वव
ज्ञानंशयप्रतिबध्यद्वरपदोमपसमुद्रासेवनेह्रदवज्ञानिश्चयपाजन्येव्यभिचारस्मतः॥ पक्षसंशयपक्षव्यापकप्र
तिबंधकतानिवेशः॥ ननुसंशयपत्वावच्छिन्नत्वमुक्तपक्षेःमिपत्वादिनाव्याप्तेःसंशयेपप्रतिबंधकत्वाभावात्तस्मा राम० १८८

धनाप्राप्तिप्रसिद्धिरतः पदूपावच्छिन्नसंशयत्वं विवक्षितं। तं नैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताकेघटत्वादिना व्या-
प्तेः संशयेप्रतिबंधकताभावात्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं। पदूपावच्छिन्नप्रकारतानिघटितसंशयत्वनिवेशा- ८८
त्। ये 'न्नविषयविशेषेतत्संशययोः लौकिकत्वनसिद्धविधयाप्रतिबंधकत्वस्य पदूपावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वव्या-
पकत्वाद्व्यभिचारभयेन तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वस्यागः। संशयत्वं च पदूपावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वव्याप-
कत्वाद्व्यभिचारभयेन तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वस्यागः। संशयत्वं च पदूपावच्छिन्नाभावप्रकारताशालिज्ञा-
नत्वं। पदूपावच्छिन्नाभाववत्कारत्वं च पदूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारत्वं। तेन घटव्याप्तस्तु भूयनि-
ष्ठप्रकारताके घटत्वेन व्याप्तेरभावे कोटिकसंशये प्रतिबंधकत्वाभावेपि नक्षतिः। तत्रपूर्वोक्तसंशयरूपेनप-
दूपावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वं व्याप्त्यभावप्रकारताविशेषणं अन्यथा वाप्यनुमितौ व्याप्तितदभावसमुच्चयस्या-
प्रतिबंधकत्वेपि न दोषः। धूमालोकादि नानाधर्मिकव्याप्तिसंशयमादाय दोषः पूर्वोक्तरीत्यावारणीयः। वि

गदीपत्र
७९
१७०

पर्यपर्यवसन्नेऽप्युपाधानप्रयोजनं पूर्वोक्तमेव। व्याप्तिग्रहे च व्याप्यभावत्वव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयको निश्चयो
प्रतिबंधकः। विशिष्टप्रकारताकत्वनियमानुधावनं प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञाने पक्षहेत्वाररणाय प्रफस्था व्या
ग्राहिता प्रयुक्तत्वं प्रयुक्तत्वं पूर्ववत्। स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकपाधर्मताघटकविषयितापर्याप्त्यटितत्वं वा निश्चय
२ विशेषणं नातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिनि व्यभिचारप्रतिबंधकनिश्चये व्याप्यभावत्वप्रका
रकत्वेपि दृष्टान्तासंगतिः। न च स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकधर्मताघटकपदार्थावच्छिन्नप्रकारत्वं व्यापकप्र
तिबंधकताकत्वमेवानुसंसर्गेऽपि प्रतिबंधकतास्यादिति वाच्यं। व्यभिचारं प्रमेयेनोपाधेर्व्यभिचारादि
ति। अथ घटत्वपटोभयवज्ञानं तृत्त्वेन व्यभिचारः अन्तत्वं पदाभाववद्वृत्ति घटवत्त्वे इति संशयमादाय स्वप्रतिबं
धकपतत्संशयतावच्छेदकपदार्थभावत्वप्रकारताकत्वसत्त्वात्स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयताघटितसंशय
त्वस्य व्याप्यत्व विवक्षणे च घटत्वादितादात्म्येऽपि तथात्वान्मेदेन विषयताभेदेन नाभावे च संशयपत्वघटकत्वताभावत्वादि राम०
१५१

षयितायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वात्। न चैतादृशसंशयत्वस्य तादृशप्रकारताव्याप्यत्वस्य प्रतिबंधकताव्याप्य
त्वमपि विवक्षणीयमस्तु लाघवात् नात्मकत्वघटकतासंशयस्याविरोधित्वान्नदोष इति वाच्यं। तथा सति मुख्यवि
शेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगितासंबंधेन यः प्रकारः तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताव्याप्यत्वमे
व विवक्षणीयं तथा च व्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशये तादृशप्रतिबंधकतासत्त्वेन विपर्ययपद दुरस्पावश्यकत्वात्। एवं
च संशयसंमतविभिन्नप्रतिबंधकतावतोः व्यभिचाराव्यभिचाराभावकोटिकव्यभिचारसंशययोः तथा च विध्याव्यभि
चारत्वावच्छिन्नसंशयवत्त्वेपि तादृशप्रतिबंधकताविरहे साध्याहिनिपदभावत्वप्रकारकतानैयमवैयर्थ्यं
त एवं व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रतिबध्ये भिचारनिश्चयो हि तत्र पक्षे तो व्यभिचारः तत्र व्यभिचाराभा
वत्वप्रकारकतानिरूपितव्यभिचाराभावावगाहिज्ञानमपुरःसरं प्रतिबंधकताशालिनोः व्यभिचाराभावनिश्चयस्य स
त्वात्। प्रकारतावच्छेदकीभूता व्यभिचारविषयितायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वात्तन्न वप्रत्यूपावच्छिन्नतानम

गटी पत्र
११२

मानसधर्मितावच्छेदकत्वं स्वप्रतिबंधकज्ञानप्रयोजकपरामर्शावगाहितापामेव विवक्षणीयं ननु निश्चयपरत्वेवा
च्यं। न चाप्रामाण्यधर्मिकाव्यभिचारनिश्चयेन हेतुमत्त्वात्। प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नत्वे तु न तद्विशेषणं
।परामर्शत्वप्रकारकज्ञानाप्रामाण्यप्रकारतिरेकावगाहितामप्युक्तप्रतिबंधकताकत्वमात्रे निवेशेनैव सर्वसामंजस्ये
२१ निश्चयपदवैयर्थ्यादिति चेत् अत्र ब्रूमः दीधितिकृतः परामर्शत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठपरामर्शावगाहितामप
प्युक्तप्रतिबंधकताकान्यत्वे सति परसंशयवृत्तिरेकनिश्चयप्रामाण्यप्रतिबध्यत्वे हेतुरिति। अत्राप्रामाण्यनिश्चयप
तिबध्यतावच्छेदकतानाक्रमे विशिष्टज्ञाने व्यभिचारोऽतः संशयपरं। एकत्रोभयाभावनिश्चयात्मकान्यथाप्रसं
शयप्रतिबध्येऽप्राकृतवदृष्टसन्देहात्मके व्यभिचारविषयकत्वसामान्यतो न प्रतिबध्यतया व्यभिचारो न तत्र सा
मान्यपरं। अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रतिबध्ये। व्यभिचारनिश्चयाजन्ये न व्यभिचारस्मृतेः
समं तं। न चाव्यभिचाराभावत्वमनवच्छिन्नव्यभिचारविषयितामप्युक्तप्रतिबंधकताकज्ञानव्यभिचाराप्र स्यप्र०
८१

मेयत्वान् धूमः पक्षवृत्तिरिति ज्ञानमात्रापत्तावप्रसिद्धिरतः प्रयुक्तत्वांतं स्वस्वप्रयोजकत्वमत्वा तु टंकपदम्भावविष
पिताकत्वेनेन पक्षधर्मताविरहत्वेनव्याप्यभावावगाहित्वा ज्ञानमात्रापत्त न दोषः ।। न च हेतुत्वेनव्याप्तेः संशयेषु हेतुत्वेनव्या
प्तेरभावनिश्चयेन प्रतिबंधकत्वाभावाद् दृष्टांतासिद्धिरिति वाच्यं पदहेतुविषयितात्रितं संशयत्वनिश्चयत्वयो निवेशा
त् । व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबध्यव्याप्तिनिश्चयस्य व्यभिचाराभाववत्तानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तप्रति
बंधताकान्यत्वं प्रति तंधकतायां व्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तत्वाभावादेकान्सत्भित्ति विपर्ययपदोपादानं सार्थ
कं । तद्भावव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वानप्रतिबंधकतायामेव व्यभिचाराभाववत्तानवच्छिन्नतद्भावविषयताप्रयु
क्तत्वे प्रसिद्धं । यदि चाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापारवृत्या न निष्प्रतिबंधकतायां विषयत्वपा । वच्छेदकतापि नानुग
म्यते तदा स्वप्रतिबंधकतानवच्छेदकपदभावत्वानवच्छिन्नपदभावविषयतासामान्यकत्वेसती ।। भेव क्तव्यं । व्यभि
चाराभाववत्तानवच्छिन्नव्यभिचारत्वा ।। वच्छिन्नव्यभिचारत्वावच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयतासामान्यप्रतिबंधकतावच्छे

गटीपरा
१२३

दकत्वाद्व्यभिचारप्रसङ्गात्। सामान्यपदमप्येतदर्थमेव अन्यथा मेयत्वादिना तद्धूमविषयितायाः अपि व्याप्तिग्रहप्रति
बंधकतानवच्छेदकत्वेन व्यभिचारः स्यात्। व्याप्यभाववत्तावच्छिन्नव्याप्यभाववद्विषयतायाः सामान्यानर्गतायाः अ
नुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद्दूषणं तात्सिद्धिरतोऽनवच्छिन्नत्वांतं। न च व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्याप्यभाववद्विषय
२४ तायास्तथाविधाया अवच्छेदकतया दुष्टं तात्सिद्धिरिति शंक्यं। व्यभिचारत्वस्य व्याप्यभावाद्यघटितत्वात्। तादृशी च
ह्यज्ञित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यभाववद्विषयतैव साध्यतावच्छेदिकेति। अत्र पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभाववद्विषय
तायाः सामान्यानर्गतायाः अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतया दुष्टं तात्सिद्धिरतो धर्मत्वाघटकत्वेन स्वाभाववद्विषयिते
पादेयं। एवं च व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्याप्यभाववद्विषयितायाः अभावत्वाघटकतया अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेपि
न दुष्टं तात्सिद्धिः। एवं च तत्स्वज्ञित्वाद्यवच्छिन्नघटाभावादिविषयितायाः सामान्यप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वात्संशय
विपर्ययोरप्युपादानानावश्यकं। अत्रेदमाशंकाते एवं सति पत्संशयप्रतिबध्यत्वं ध्येयं स्यात्। घटवत्ताज्ञाने घटाभा वान०
१२१

वन्निष्ठप्रकाराभावोघटीयोऽस्तु तत्तन्मात्रवृत्तेःसाहित्यानसाधारण्येनैव प्रतिबंधकतया घटाभाववत्तानवच्छिन्नघट
भावविषयितायाश्चावच्छेदकत्वेनैवव्यभिचारस्वारस्यसंभवात्। प्रतिबंधकतायांज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेऽप्रवेश्य
तत्कृपादानस्यमस्यालनाद्वीतिन्यायकवलितत्वात् किंच घटवत्ताज्ञाने घटवत्त्वप्रकारकत्वेन घटाभावविषयकस्य घटवद्
वृत्तिमात्रनियतस्यापि विरोधितापाप्रभाववत्तानवच्छिन्नघटाभावविषयितायाः सामान्यतस्तत्तायाः प्रतिबंधकताव
च्छेदकतया व्यभिचारएवतन्मयसम्भते। यदि चोक्तमरण्यस्याप्रतिबंधकतापत्तेरवच्छेदकविषयतायां वाच्यमावृत्तित्वेऽन्य
मान्यवृत्तित्वं वा निवेश्यं तथा च घटवत्ताज्ञाने मायां व्यभिचारः न च घटवद्वृत्तित्वविशिष्टज्ञानस्य धर्म तथाहि शब्दघटाभा
वविषयितायाः अमात्यजिज्ञासंभवेनसामान्यानंततानित याससत्तार्थस्यात्तनाहृश प्रतिबंधकतावान्ततः कामिनीजि
ज्ञासादेः सुलभेति संशयपादमावश्यकमिति व्यतेतराः व्यभिचारप्रमापां व्यभिचारोदुर्वारएव। अव्यभिचाराभावत्तानव
च्छिन्नव्यभिचारविषयत्वस्य भ्रममात्रवृत्तिप्रतिबंधकतावच्छेदकतासम्भमावृत्तेरवानस्यतत्तदनवच्छेदकतानानवप

गदीपत्र १७५ दभाववद्विवक्षितात्वे न पदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता विवक्षिता तद्धटवद्वृत्तित्वं च न घटप्रतियोगि
तावच्छेदकमिति संशयपदोपादानमिति वाच्यं। व्याप्यभाववत्तानवच्छिन्नतादृशविषयिताप्रसिद्धेरिष्टं तासिद्धेः
।न च बाधेपत्ताभाववत्त्वस्य व्यभिचारित्वसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नवि
२१ षयितामादाय नरसत्ताप्रसिद्धिरिति वाच्यं। तथापि तन्निष्ठघटवद्वृत्तित्वव्याप्यभाववत्ताज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगिता
वच्छेदकीभूतव्याप्यभाववत्तावच्छिन्नघटाभाववत्तानवच्छिन्नविषयितायाः सामान्यतो ज्ञानौपाधिकघटवत्तानप्रतिबन्ध
कतावच्छेदकत्वेन संशयपदस्यैव व्यर्थत्वदुर्वारत्वात्। अथ घटविषयितापोतद्धटवद्वृत्तित्वमनवच्छिन्नत्वमपवेश्य संशयप
दत्तार्थतया संबन्धेन स्वातन्त्र्यमस्त्वन्ताभ्युपगमेऽपि न्यायप्रसंगः। व्याप्तिमद्वृत्तिमातिज्ञानीयापाः सामान्यतोऽसाध्यसाध्यभाववत्ता
नवच्छिन्नव्याप्तिमद्वृत्तितावच्छिन्नतस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। व्याप्तिमद्वृत्तित्वनिष्ठधर्मवज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धक
त्वेमानाभावात्। अन्यथा तद्वृत्तितानवच्छिन्नत्वोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवद्वृत्तित्वनिष्ठधर्मवज्ज्ञानस्यापि राम०

तथात्वापत्त्याव्यस्य भाववत्त्वासिमद्वृत्तित्वाभावानवच्छिन्नतद्विषयतायाः प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन दृष्टांतासिद्धिर्नाद्
वस्थात्। वस्तुतस्तु व्यभिचारस्य प्रमायां व्यभिचारापत्ताध्यमात्रवृत्तित्वस्यागे व्याप्यांशे न तु टकपदार्थांशे वा तन्मात्रस्य कव्या
स्यभाववत्तातानस्यव्यास्यभाववत्त्वानवच्छिन्नस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकविषयिताकतया दृष्टांतासिद्धिरपीति वेति। अत्रेदं स
माधानं तत्र प्रतिबंधकतानवच्छेदकप्रसिद्धत्वनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतानवच्छिन्नपरभावत्वानवच्छिन्नपरभावविषय
तासामान्यकत्वं समत्वं तार्थः। तत्र तत्राभावांतरवृत्तिसाध्ये घटाभावविषयितायाः घटाभाववत्त्वानवच्छिन्नघटाभावनिरूपितप्रति
योगितानवच्छेदकप्रकारितावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नत्वमसिद्धेस्तस्य पपदमर्थकरः। आप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्तायाः तस्य
प्रतिबंधकत्वोपगमेन दृष्टांतासिद्धिकारणापपसिद्धत्वेऽसारितिनिवेशः। परभाववत्तानवच्छिन्नत्वं परभावत्वविषयितानिरूपि
तत्वं भ्रमप्रमासाधारणपरभावत्वविषयितालेनवास्तवपरभावविषयकत्वानिरूपकतयानदोषः इति दिक्। पूर्वोक्तभ्र
मत्वाघटकत्वं भ्रमत्वघटकविशेष्यतास्वतन्त्रेनाप्यभिचाराप्रमापानव्यभिचारः न च पक्षतितोऽकनिश्चयपक्षतित्वप्रवे

गदा०प० २५ शेषांतासिद्ध्यभावहेतुतानिरूपकरणानुपपत्तेरिति वाच्यं। तादृशे प्रयोजकीभूतसिद्धिः व्याप्तिनिश्चयमात्रे न हेतुत्वमते व्याप्ति
व्यतिरेकज्ञानाभावस्य हेतुत्वात्। अन्यथा व्यभिचारस्य ह्यभावहेतुतानिरूपकरणानुपपत्तेरिति वाच्यं। तादृशे प्रयोजकी
भूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वनिवेशात्। न च व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वे न तु मिति
२६ प्रयोजकत्वं तुल्यं। व्याप्तिसंशयस्याप्यप्रसंशयत्वेन व्याप्तिनिश्चयत्वविरोधित्वादिति वाच्यं। प्रयोजकत्वं हि कारणता
वच्छेदकत्वं न च व्याप्यभावभेदस्यानुमितिजनकतावच्छेदकतया सत्तमिति। एतेन प्रयोजकत्वं निपातपूर्ववर्जितवृत्तित्व
पास्तं। व्याप्तिसंशयानंतरस्य तत्र व्याप्तिस्मरणात्मकनिश्चयजन्यानुमितौ पूर्वस्य तत्संशयाभावासत्वेन तस्य निपत
पूर्ववर्जितत्वाभावादिति। अत्र प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयजन्यत्वे बाधः। भाविज्ञाने प्रामाण्यानिश्चयेप्यप्रवृत्तेरिस्मात्तो
विषयतासंबंधेन प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टपूर्वीज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात्। एवं च स्वसमानाधिकरणप्रामाण्यनिश्चयानधिकरण
क्षणानंतरक्षणोत्पन्नत्वं साध्यं। अत्र प्रामाण्यनिश्चयदशायामपि तदभावस्याभावच्छेदेन संशयेपि रिश्वतीपत्तामाराम एन० १३५

श्चयविशिष्टार्थज्ञानत्वेनैव हेतुताया वंचस्वसमानाधिकरणाभावाप्रनिश्चयानधिकरणांशस्य गौरवान्नास्ति गौरवमत्र तस्य
ध्वंसा। अत्र मामाभावाप्रनिश्चयदशायामपि तदभावस्याभावव्यवच्छेदेन स्वस्यैवापि इष्टत्वादिषद्गु निश्चयस्यनिमित्तपाश्राभावाप्र
पनिश्चयसामान्यानाधिकरणस्य ग्राम्यसिद्धत्वापि प्रमाण्याप्रनिश्चयनाशे पि प्रवृत्तिः स्थितावपि न क्षतिरिति माहुः। मणि
मंत्रादिन्यायेन मणिमत्वाद्गुरस्य दाहस्याप्रतिबंधकत्वमनंगीकुर्वतामाप्यसंशयाप्रतिबंधकत्वादिनो दोषइति तत्रोपया
ष्युनमेकव्यतिरेकस्यानत्वव्यापकत्वनिवेशनं भगवतो ममितिकृतवुद्धो विदांकुर्वंतु। व्याप्तिपरत्वमागेवो ज्ञानत्वमाह
फलेति। इतरकारणसत्वे यत्ति माप्येन व्याप्यत्वे दृष्टानस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वस्य स्व
रूपासिद्धिः। व्याप्यत्वे दृष्टान्ते प्रतिबंधत्वस्य तदभेदृष्टान्ते संभवतानतसाध्यनामसिद्धिः साच प्रतिबंधकतावच्छेदक
हूटकावेनेमर्थः। पूर्वं प्राग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्यइति एवं ग्रंथो नगौरवमिति। व्यतिरेकस्यान्वयेन प्रतिबंधकत्वे
व्याप्यत्वे राभावकवहिशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वे दप्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वमतितादृशप्रकारकत्वप्रकारक

ग.टी.प्र. १७५

त्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्तित्वघटकसंबंधेन तत्र गौरवमित्यर्थः। साध्यभेदज्ञानप्रकारकत्वे सति व्याप्याभेदप्रकारकत्वरूपविनिष्ठपक्षघट
कसंबंधस्य लघुत्वादिति। कल्प्यत इति। परामर्शहेतुतापन्नदोषशपकत्वादित्यर्थः। मूले ननि पतत्पदं वृथा विलंबो ऽकृत्वा
दित्यभावः। व्याप्तिप्रकारकत्वे त्रिकारणताव्यवस्थापनप्रसंगेत्यत्रैव च्छेदकलाघवस्य कल्पना लाघवेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नकारण
२२ तासिद्धिरित्यभावः। कार्यानुमितिनैयमस्य प्रतिबंधकत्वशङ्कार्थं तेन व्याप्यभेदज्ञानमपीति तत्र च्वयोः संभवात्तेऽस्य
तस्याहुः॥ एवं चेति। तथाच व्याप्यभेदज्ञानस्य फलानुमितिनिवहेकं कारणं भेदज्ञानाभावप्रतियोगित्वं नोपपन्ने व्या
प्यभेदज्ञानाभावस्य कारणतं नोच्यतेइत्यन्यत्रार्थः। मानुपपत्तेः। अनुपदमेव विशेषदर्शनाबोधमेयाप्यभेदज्ञान
मिति एवं मनुकृत्वात्। मूले इत्यंच समपक्षव्याप्तिः पर्वतोपपक्षः। पदार्थत्वस्य पर्वतोपदमर्थः। तथा वृद्धमलरूपव्याव
कप्रकारकदर्शनेन समर्थः संभवतीतिधर्मितावच्छेदकतत्फलरागेनेत्यर्थे तावयपवल्तयाप्यत्वेन ज्ञानं अभिव्यक्तिः
पंक्तिदर्शनात्तथैवार्थरमादृहीधिनीति। मूले नुमितिसिद्धिर्वा देवेति तत्रानुमितेरेवेशापत्तेरित्यर्थः। अन्यथा या राम० १७५

साध्याभावत्तानस्य प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः पक्षानिष्ठेति। एतद्रूपतासंबंधेन वह्न्यनुमितौ विशेष्यतासंबंधावच्छिन्न
तादृशभेदाग्रहविशिष्टनिष्ठविषयतावच्छेदकतासंबंधेन तादृशभेदस्य ग्रहरूपाप्रमयाव्याप्तिः किंतु तादृशरूपं एव
हृदे धूमरमापत्ताहृरूपं विभिन्नतानापविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावोपगमात्तादृशधूमनिष्ठविषयतावच्छे
दकत्वासिद्धिः। भेदग्रहाभावस्य कारणत्वे युक्तिमाह इत्यत इति एतन्मते परामर्शस्य हेतुत्वादिति बोध्यं। नन्वभेद निश्च
यस्य कारणत्वमवच्छेदकत्वाद्य व्याप्याकुसाधितमेव सतः कल्पनालाघवमाह न्मत्वे परामर्शेति। पूर्वं तरमाह
अतएव। साध्याभेदनिश्चयमपेक्ष्य भेदस्य ग्रहाभावस्य कारणत्वादेव। असन्निकृष्टेति धर्मसन्निकर्षदशायां
ननु चाक्षुषादि विशिष्टपरामर्शः। नपिमानमसः उपनायकतानस्यप्रमाणांतरत्वापत्तेः। अनन्यदनुमितिस
त्वरोधेन भेदाग्रह एव कारणमपेक्ष्यत इति भावः। एतद्रूपे सपक्षगौरवं तदनुपस्थितौ गौरवमप्यदूदत्याह मूदेति अ
सन्निकृष्टलिंगकस्य तेन तदनुपस्थितिवौधा व्याप्तौ पत्तौति। अनुमितिपर्यभेदस्तान जन्यापासाज्ञदामेदय

गदाधरी
१२६

हत्वात्तिवव्याप्त्यादिसाध्यजीसर्थः। गोपदेइतिसाध्याववृत्तिद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारितपागोपदस्य शक्तावच्छेदकत्वनि
वेशः। अन्यत्रेरितिमूले। अत्र हेतुमाह नहीति। न चाधेयतासंबंधेन व्यक्तेः प्रकारत्वे साक्षाद्दिताध्यकेत हिङ्गिरि ह
द्रव्यत्वादिकमादाय व्यभिचारः। विशेषणत्वेनागोत्वनिष्ठाधेयतात्वेन संबंधतापांचनमानमिसतत्त्वा हागा
२४ आधेयतयेति। स्वजोयादृजेस्वविशेष्यकेतरभेदानुमितौ निर्विशेषितेपितादात्म्येन लिंगत्वाहे। विशिष्टं
चेति। गोत्वपादौ द्रव्यत्वादौ च व्यभिचारवारणाय सकलेत्यादि त्वगवेतरासमवेतत्वयोरावश्यकत्वादिति
भावः। अनतिप्रसक्तत्वेति।। गवेतरासमवेतत्वमोत्वस्य समवायसंबंधेन हृत्तिमत्त्व घटितत्वामेरतिप्र
सक्तपासमवेतत्वानिवेशस्मर्थः। व्यापकसमानाधिकरणपदस्य परमते व्याप्तित्वाभावात्परिमागः। वृत्ति
पक्षताया नविधाप्रजानतोप्रत माह प्रविशिति। रदेत्वावच्छिन्नेधर्मवसंदेहस्य धर्मत्वावच्छेदेनपक्षधर्मजानिश्च
पाविरोधित्वानभ्युपगमादिति। माशंकमाचपेपर्वतवृत्तिरिति। तत्त्वंशयपक्षेजिनतुधर्ममेदधानेधर्म राम०
१२६

त्वविरोधमाने नैव स्वरूपतो धूमत्वकोटित्वं । अथ यत्र बहुरूपतो भासमानधूमत्वावच्छेदेन धूमभेदाभावभा
नस्य धूमत्वाद्यैः धूमादिभेदस्तानत्वेन धूमत्वत्वादिमानानियमात्त्व परस्परविरोधमानमिति । अन्यथा
धूमत्वं धूमभेदाविरुद्धमिति ग्रहेऽपि तादृशसंशयापत्तेः । तथा च धूमत्वे नैव धूमत्वकोटित्वमावश्यकं ।
केचित्तु महत्त्वे पक्षमिति यथाश्रुतं उभयपक्षेऽपि वह्निव्याप्यवत्ता साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपात्मकव्याप्तिनिरू
पः धूमत्वादिविशिष्ट्यसंश्लेषेऽपि संभवति व्याप्तिवादे दीधितिकृतानन्यथैवाभिधानात् । न वेति । तथा च व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिरूपस्य व्यभिचारः । तस्य व्याप्यांशे तदप्रकारकत्वादिति भावः । न च धूम
त्वावच्छिन्नलिंगकानुमितिं प्रति धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिरूपणस्यैव हेतुत्वेऽपि कृतानुमितेर्व्याप्यतावच्छे
दकाप्रकारकव्याप्तिज्ञानजन्यतया धूमत्वावच्छिन्नलिंगकत्वाभावात् कथं व्यभिचार इति वाच्यं । आलो
कत्वाद्यवच्छिन्नलिंगकपर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितिं प्रत्येव धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिरूपः कारण

गदीपत्र १७७ मिमाशयानविशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्याः कार्यजनकतानियमस्यैवव्याप्तिग्राह्यत्वोक्तेः साहित्या
हुल्लदभमत।पत्रधूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयोप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितः आलोकत्वेनव्याप्तिनिश्चयस्तत्रानुमितेरालोकवान्
वह्निन्नलिंगकतयाव्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासंगतेः।नचालोकलाघवाद्वह्निन्नलिंगकात्स्यत्वंविव
२८ क्षितं।पत्रधूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयः आलोकत्वेनव्याप्तिनिश्चयो।प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितः तत्रतदनुमितेः
धूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयकार्यत्वानुपपत्तेः।अथवाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टालोकत्वादिप्रकारकव्याप्ति।नि
श्चयानुत्तरत्वंविवक्षितंपत्रधूमत्वेनालोकत्वेनचव्याप्तिनिश्चयः सिद्धिधूमलिंगकेच्छोभयंचतत्रानुमि
त्यनुपपत्तेः आलोकत्वेनव्याप्तिनिश्चयसहकारिणाः पक्षतायाअभावात पक्षतासहकारिणः परामर्शस्य
तादृशानुमितिजननेः योग्यत्वात्तत्त्वतस्तु अपंधूमोनेवेसाधेकसंशयपरदर्शनेनैवनिर्वाहे आलोकत्वसंदे
हपरदर्शने आलोकत्वप्रकारकव्याप्तिनिश्चयस्यापिव्यभिचारदर्शनार्थंतथाचधूमत्वावच्छिन्नवह्निन्नधूमसि राम०
१७०

गकतादृशानुमित्या वालोकत्वप्रकारकव्याप्तिनिश्चयपक्षे न हेतुत्वं वाच्यं तत्रोक्तसंसर्गाभ्याः आपाद्यप्रसक्ताभावविशि
ष्टधूमत्वादिप्रकारकव्याप्तिनिश्चयपुंजरत्वघटितत्वेपि च त्रत्य तावच्छेदकं भवेत्तत्र यावद्धूमत्वेनालोकत्वेन च व्याप्तिनि
श्चये पक्षानुमितेः कस्याविततादृशप्रकारकव्याप्तिनिश्चयपकार्पत्वानुपपत्तिः। एतेन प्रभाकरमते पक्षतापाश्यहे
तुत्वात्तादृशोद्धूरत्र इति निरस्तं। वस्तुतस्तु भवदुक्तरीत्या हि तीव्रोपि न व्यभिचारः यत्र उभयपक्षे सादित्यं यो न व्याप्यतावच्छे
दकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयव्यभिचारः प्रदर्शकः स्यात् प्रमतेतत्रानुमित्युपपादकत्वेन तत्रैव हवे रश्चापत्तेः सुक
रत्वात् अत्रो मापमतासिद्धानुमितिकारणत्वस्य वपरोवाच्यः तत्र च पक्षवधर्मिकत्वप्रयोगपदं वर्जिते असस्यापरा
मर्शरूपकारणाप्रवेशात् नापत्तेः। तथा च व्याप्यतावच्छेदकपक्षधर्मनिश्चयव्यभिचाराप्रदर्शकत्वेऽपि मे
नाह उभयप्रायापीति अवधारणत्वलाभार्थं साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्तिः शाब्दपरामर्शवत्तं मुख्यमेव वक्तातेन व्या
पकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकघटितत्वेपि न क्षतिः। धूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिक

गदीपत
१७८ रत्वं वा व्याप्तिः। अयोगोलकमपि पर्वतोपलविशिष्टे धूमवत्त्वसंदेहदशायां हृदविशिष्टे धूमवत्त्वनिश्चयोपि न जायतेऽतोऽनुमि
तिजनकतायामिमतः निरासः। असमानधर्मिमात्रवृत्तिदुरुक्तत्वात्तथा व्याप्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तत्र व्याप्तिविधसंशय
दशायामनुमितिजनकत्वात्तथाभिधाने नन्वनतिनिर्वाहः संभवान्तरस्याप्यनुमितिजहेतुतोक्तावेवास्य संहारग्रंथे
४० व्याप्तिविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यज्ञानस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् तन्मैवं पक्षमुख्यविशेष्यकत्वं परामर्शानुमिति
हेतुरिति मते पक्षवृत्तित्वविशिष्टे धूमवत्त्वसंदेहे पक्षे धूमवत्त्वविशिष्टसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात्पक्षांशेऽप्य
तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यनिर्णयासंभवरानितत्संगतेः। एवं पक्षवृत्तित्वांशच्छिन्नव्याप्यभावाभावरूपवि
शेषणसंदेहे पक्षे व्याप्तिविशिष्टसंदेहस्यौचित्यावर्जितत्वात्पक्षांशेव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यनिर्णयासं
भवइति तादृशसंशयविरोधिव्याप्तिनिश्चयाभिधानसंगतेः। वस्तुतस्तु पक्षवृत्तित्वांशो न वेति संशयस्य
पक्षवृत्तित्वविशिष्टधूमवत्त्वनिश्चयपदंव धूमवत्त्वविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चयोपि विरोधितया व्यापकं। धूम रामं०
१७८

भेदसंशयापादकत्वावच्छेदेन पक्षवृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात्। एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयः
व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चयं प्रति व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशापकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्मिकव्या
प्यभावसंशयप्रविरोधितयोपपद्यत इति धूमत्वादिसंशापकपक्षवृत्तित्वा। वह्निन्नधर्मिकव्याप्यभावसंशयप्रविरो
धितयोपपद्यत इति धूमत्वादिसंशापकव्याप्तिनिश्चयाभिधानसंगतिः। मथुरानाथास्तु उक्तानुपपत्तिशंकाकुलत्व
पापुरे वृत्तित्वधूमादिः पक्षः व्याप्तिसंबंधेन वह्निः साध्यः तादात्म्यसंबंधेन धूमो हेतुरत्राभिमतः एवं धूमत्वरूप
व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षे संशयप्रकारत्व या च वह्निव्याप्यत्वेन धूमस्य तादात्म्यसंबंधेन पक्षे निश्चयपा
दनुमितिसुलभत्वेन तत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य व्यभिचारात्कारणत्वमिति पुनः प्रसिद्धस्थले
पर्वते धूमत्वावच्छिन्नवत्ता संशयस्य लीपव्याप्तिविशिष्टएव ज्ञानिश्चयपजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकार
कपक्षधर्मतानिश्चयव्यभिचारोपेक्षाबीजं किं जानंतीत्यभिप्रायेणाशंकते तिष्यत्र वहूरिति। अत्र एवेति एते

गादीपत्र १५८ न्यूनवृत्तित्वसाधिम्न्यत्वमवगतारितं।अथ मेयो तेजि अमतास्मिन्त्वास्याभावस्य पूर्वमकथन।त।गौरवाद्देव्याप्यता
नवच्छेदकत्वबीजस्यकथनाच्चत्रमउक्तः।व्यभिचाराभावेनेतिम्यत्वेव्यभिचाररूपहेतोः स्वरूपासिद्धा।एवं
तद्वृत्तौतिज्ञानादनुमित्यापत्तेः।३ क्तं गौरवादिना।धूमालोकयोः पृथक्त्व्याप्तितः अमतास्वृत्तिव्याप्तिमत्वेन
४८ तत्रमूतवृत्तेर्धूमत्वादेरनवच्छेदकतादन्नापमामतारत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वं इत्यौरमित्याशंकायांभावेपुर
मतिगा० अमतेरेति।तत्र धूमालोकभिन्नभेदत्वं न तु नारशभेदे वह्निव्याप्तिव्याप्यस्य त्वं नानुमितिसभावप्रयोजकं
अकारणविरहत्वादित्यत आह व्याप्तीति।प्रकृतोपयोगं वृत्तारयति वह्निव्याप्तीति।मत्वेमतस्यं च वस्तुगत्या
तत्र धूमालोकामतरस्मिन्।व्याप्यत्वज्ञानं वह्निव्याप्यत्वज्ञानं प्रति पा सन्निकर्षो विशेष्यांशे लौकिकत्वे विशे
षदर्शनं विपरीतज्ञानो जमतस्ये३ प्रयुज्यते तास्मात संभवात्।मतस्ये।वह्निव्याप्यत्वमतस्ये।सहकारि
मतस्य सहकारिगुरुत्वपातिविषयतासंबंधेन ज्ञानानिष्ठमतस्य सकारणज्ञानावच्छेदकतादिनिभावः।मतस्य त ग्मम० १५८

हकारित्वात्प्रमस्य सोपयोगित्वात्। न तु तद्व्याप्यवत्ज्ञानत्वेन हेतुतेति भावः। तत्रापि मालोको धूमो वेति शंकात्मकपरा
मर्शस्य लेव्याप्यता तान्नेयस्त्रीरांप स्वेवह्निव्याप्यत्वविशिष्टहेतुमत्पक्षोपकुंक्तं तथा च मत्पक्षात्मकपरामर्शस्य
त्वेऽव्यभिचारइतिभावः। दी० उपयुक्तपतेरजितविशेषदर्शनस्य स्वमतेः कारणत्वात्। गान्ना सेति। ग्रात्योवह्निव्याप्यता
भावः। तद्विरोधित्वं तदभावावच्छेदकत्वेन तदधिकरणावृत्तित्वं वा। तत्रत्यस्येति। अन्यतरत्वस्येत्यर्थः। दीधितौ अ
वच्छेदकः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापन्नः। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वापेक्षया। केचित्तु व्याप्यता
वच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकवत्तित्वाप्यभेदाग्रहस्य हेतुत्वे। यथाख्यातसा
पत्तिवारणसंभवादाह। अस्तु वेति। गुरोरपीति विशेषदर्शनविधयापि। तथा च तद्दृशान्यथाविधभेदाग्रहस्येति
भावइति दी०। द्वितीयमवतारयति प्राचां। अत एवमीवह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति ग्रंथेन। अथ सेवाहिम
त्वेदृति। व्याप्तिमद्व्यापकवह्निसामानाधिकरण्यपंक्त्या। प्रि: तस्या स्वधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरण

गदीपा
१२८

वृत्तिधूमत्वालोकव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्त्यालोकत्वादिमत्त्वेकं मूलवृत्तित्वावच्छेदकं स्यादतो व्याप्ति
त्वेन स्वनुगमकमुपेत्य व्याप्तित्वेनावच्छेदकत्वं नास्माभिरुपेयं। तत्राभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य गर्भीकारतया
पाप्यपेक्षादिमत्त्वं। धूमत्वादेरप्रत्येकं धूमादिः। महाव्याप्तेस्तु धूमालोकादिः सकलानां वसाप्यभेदः। ता
४७ दृशधूमत्वादिरूपव्याप्तेः प्रत्येकं धूमत्वादिः। महाव्याप्तेस्तु व्याप्यत्वमिति अवच्छेदकभेदः। कल्प्यत्वे तु नानि।
अनैद्रियादिहेतुकेष्वापमतेकारणं कल्प्यं। शाब्दपरामर्शे तु मीमांसकमतेन कल्प्यमित्यविशेषः। निर्भर
इतिन्यायवलघुरूपाभ्यां युगपदुपस्थितावि समस्मिन्नंशे योऽपि न स्वतन्त्रयुक्तिप्रदर्शकः इति तन्ते न योऽनरक्ताशं
केति। पासंसर्गेनेति व्याप्तिप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यविषयतेत्यभिधाने विशेष्यतान्तु एतन्त्याद्वियापा
व्याप्तिप्रकारतापाएवग्रहः स्यादतः संसर्गतापदं एतत्सु समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्नि
रूप्यनिरूपकभावमतेन। विशेष्यतापाधर्मितावच्छेदकतारव्यप्रकारतामाः निरूप्यनिरूपकभावोपग राम०
१२८

मात्साध्याभाववद्वृत्तित्धूमोऽस्तु मवान्पर्वत इत्यादिज्ञानसंग्रहः। सांकर्यशंकावारणाय निरूपकत्वेति। विशिष्ट
धूमत्वादिनेति। स्वस्येकेव्याप्यमात्रवृत्तिस्वस्वमेकव्यामिद्वत्स्कंअभ्यु[illegible]व्यापकताभेगापत्ते:। एवंवैधनादिवा
रणाय विशेष्यविधयापि स्वं निवेश्यं तथा च हेतुतावच्छेदकावगाहिशाब्दादिपरामर्शसंग्रहः स्यादत: स्वस्वै
कं निरुक्तं। निवेशे चेति। अप्यात्रकारणतावच्छेदकानुगमवारणाय [illegible]चिद्धूमावच्छिन्नविषयत्वेन निवे
शमुपेत्य तत्र चेत्यादि यं घस्यावतारितमात तमनिरुक्तमशेषपूरणे न संगच्छते धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणो
धनवान्जि तिज्ञानस्य व्यापकतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणतोऽन्यत्किंचिद्धर्मविशेषणोऽनेववारणासंभवात्
न च पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्येतादृशज्ञानवारणाय धूमाभावाप्रकारकत्वे धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं निष्ठप्रकृपि
जि विशिष्ट्य धूमविषयतानिवेशस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। व्याप्तिप्रकारकत्वानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वे स्यावा। किंत्वप्रतियोगिताकभेदवत्संभवपक्षे तं येन किंचिद्धूमाव

गटीप १ त्यस्यैव व्याप्यवज्ज्ञानिरूपितत्वरूपत्वात्। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यत्स्वनिष्ठपर्याप्त्यावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरू
१८५ पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसंबंधावच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतातन्निरूप
कत्वं। अत्र स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितत्वं स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसंबंधेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठा
वच्छेदकतायामवच्छेदकत्वविशिष्टान्यपर्याप्तनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबंधावच्छिन्नत्वनि
४२ रवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितत्वं। तेन नीलधूमाभाववान्जलत्वावच्छिन्नाभाववान्वा पर्वतो वह्निव्याप्य
धूमवांश्चेति ज्ञानसंग्रहः। आद्ये तथाविधनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टधूमत्वाभावात् न हि नीलधूमत्वानि
ष्ठजातित्वावच्छिन्नावच्छेदकताप्यनिरवच्छिन्नताभावात्। वह्निव्याप्यधूमतादिनां भावसंशयवारणाय पक्षसाध्य
व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतायामत्वनिवेशः। एवं वह्निव्याप्यनीलधूमवान्नवा वह्निव्याप्यजातिमत्त्वान्नवेति संश
यस्योक्तादृशनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतयाजातित्वावच्छिन्नावच्छेदकतासत्त्वेन संग्रहः स्यादतः १म०
१८९

मपससंबंधेत्वावच्छिन्नप्रकारतेसमस्पस्वनिरूपकप्रकारतानिरूपकत्वसंबंधेनस्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छे
दकताविशिष्टान्यनिरवच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतेसमर्थः। उक्तस्थलेवत्नहृष्टेनसंबंधेनधूमत्ववि
शिष्टत्वाभावान्नदोषः। एवंसमुच्चयपसंग्रहापहृतीपसंबंधघटकाभावप्रकारतापोस्वाश्रयविरोधावच्छि
न्नसंसर्गतानिरूपकत्वसंबंधेनस्ववैशिष्ट्यानिवेशंपत्तेनधूमालोकादिविरोधानामननुगमेऽपिनक्षतिः। भावके
टावेवविरोधावगाहिसंशयवारणायस्वावच्छिन्नाभावविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयप
संबंधेनस्वविशिष्टापप्रकारतानिरूपितत्वविशेष्यताकत्वस्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्य
ताकत्वोभयसंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वमपितृतीयसंबंधः। विरोधावच्छिन्नसंयो
गेनधूमपरामर्शसंग्रहार्थंद्वितीयसंबंधः। अवच्छेदकावच्छेदेनाग्रतःकोपवगाहिज्ञानंसंशयपद्धतिमतेप्रथ
मसंबंधेघटकहेतुप्रकारतापांमुद्रसंयोगावच्छिन्ना। वंद्वितीयसंबंधघटकाभावप्रकारतापोपक्षतावच्छेदका

ग॰टी॰पत्र १८५ १८२ पकत्वविशिष्टदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वंप्रवेश्यसामानाधिकरण्येनानुमितिंप्रतियोगितादृशनिरूपकत्वे
निर्वक्तव्यं। तेनसमस्तस्वपसंग्रहः। एवंतादृशहेतुप्रकारतायांदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वंप्रवेश्यावच्छेदका
वच्छेदेनानुमितिंप्रतियोगितादृशनिरूपकत्वंवाच्यं। संशयपक्षस्तुनैकतरनिरूपकत्वंवानिविशितमुरासतः। वस्तुतस्तुसामा
४४ नाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेनचनिरूपकयोर्निरूपकत्वमेकमेवातादृशहेतुप्रकारतायांसंयोगावच्छिन्नत्वमा
त्रेणनुप्रवेशत्वमपितादृशाभावप्रकारतायांपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छि
न्नत्वंचनिवेश्यतांसावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशे
ष्यताकत्वस्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यताकत्वोभयसंबंधावच्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिताकभे
दवत्त्वमपिसंबंधः। तेनावच्छेदकावच्छेदेनहेतुमत्तानिर्णयसंग्रहः। तादृशसंशयपक्षसंग्रहस्य। अनुमितिवैविध्यं
चवौजांतरनिवेशनमेवेति। एवंचवह्निव्याप्यनीलधूमवान्वह्निव्याप्यजातिमत्त्वाच्चापक्षइतिज्ञानदोषः॥ रम॰ १८२

यत्रैव हेतुताशाब्दव्याप्यवत्ताज्ञानत्वं फलाजनकमेवेति न कश्चिद्दोषः। विशेष्यतानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वादि
रूपनिवेशफलं चाग्रे स्वयमेव व्युत्पादयिष्यते। न चेदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्याद्यप्रमाप्रामाण्यग्रहाभावांशे
विशिष्यनिवेशानुरोधेन विशिष्य धूमादिविषयतानिवेश आवश्यकः अन्यथा तादृशाप्रामाण्यज्ञानदशायाम्
अलिंगकपरामर्शोत्पत्त्यनुमितिसत्त्वात्प्रसंगादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारता
निरूपितत्वस्वावच्छिन्नत्वनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसंबंधेन किंचिद्धर्मविशिष्टप्रकारितात्वप्र
कारतात्वेनागृहीतमप्यतादृशप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व
संबंधावच्छिन्नत्वस्य न सामान्याभावविशिष्टव्याप्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यताकनिर्णयत्वेन हेतुत्वोपगमात्। इदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे न दोषः।
।आलोकाभाववति आलोकप्रकारकं आलोकाभाववति धूमप्रकारकं धूमाभाववत्यालोकप्रकारकमिति ता

गदाधरी
१८६
दित्तात्वसत्त्वेचानुपपत्तिर्नीलत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वं चस्व निरूपकप्रका
रतानिरूपकत्वसंबंधेनसाध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टं यत्तद्भिन्नस्वनिष्ठनिरवच्छि
न्नावच्छेदकतानिरूपकानुयोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रका
४७ रतानिरूपितविशेष्यितप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वं तेननीलधूमाभाववत्तिधूमप्र
कारकमित्यादित्तानदशायामनुमित्युपपत्तिः। वह्निव्याप्यधूमाभाववति वह्निव्याप्यधूमप्रकारकमित्यप्रामाण्य
ज्ञानीयप्रकारितासंग्रहार्थंसाध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशः ज्ञानविशेष्यवदभाववद्धूमप्रका
रकमित्येतादृशज्ञानकालेऽनुमित्युपपत्तये निरवच्छिन्नत्वनिवेशः। यदि च वह्निव्याप्यधूमाभाववत्तिधूमप्रका
रकमित्यप्रामाण्यग्रहकाले। अनुमित्युत्पादः प्रामाणिकस्तदा स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता
कत्वे सति स्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेश्यं व्याप्यत्वाविषयकाणां धूमप्रकारकमि रामः०
१८६

स्य प्रामाण्यग्रहाणां च पृथगेवाभावो निवेश्यः । पक्षतावीयप्रकारितानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावस्यैव व्याप्यप्रकारतायां विशेषणीभूतप्रकारतावच्छेदकः प्रकारतात्वं च स्वनि
रूपितत्वनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्वनिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवि
शेष्यितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानु
योगितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकस्योभयसंबंधेन ग्राह्यं । निरवच्छिन्नत्वादिनिवेशनं पूर्ववत् । वह्निव्या
प्यनीलधूमवत्तातानारैः पृथक्कारणतानामेव प्रकारितांशे विशेषणीभूतनीलधूमाभाववति नीलधूमप्र
कारकमितिसाध्यप्रामाण्यग्रहाभावांशे कारणतावच्छेदकासन्निवेशनप्रकारस्तु कुशलमतिभिरूह्यः । न चैवं पु
रुषांतरीयप्रामाण्यग्रहदशायां परामर्शोत्पत्तिमनुपपत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयानुमितौ तत्पुरुषीयप्रामा
ण्याभावविशिष्टतादृशप्रकारताशालितत्पुरुषीयपरामर्शत्वेन हेतुत्वात् । स्वसमानाधिकरणस्वविशेष्यनिरूपि

गदाधर
१२५

तत्वं वाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनवैशिष्ट्याज्ञानमेहेन विषयितैक्येनुपपन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
वज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वं। प्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकोयोधर्मस्तद्विशिष्टप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्वनिरूपकत्वोभ
४६ यसंबंधावच्छिन्नं। प्रकारतायाधर्मवैशिष्ट्यंचतत्तावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वसा
वच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधावच्छिन्नमुपादेयं ज्ञानांतरविशेष्यकधर्माभाववद्विशेष्यतानि
रूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतापन्नहृदशापोत्त्वविशेष्यकालोकाभाववद्विशेष्यतानिरूपितालोकत्वावच्छि
न्नप्रकारताप्रहृदशायांवविद्यमानधूमपरामर्शस्वप्रकारत्वोपन्नाहृशावच्छेदकधूमत्वविशिष्टप्रकारतानि
रूपितज्ञानाभावसत्त्वात्तदृशायामेवोक्तप्रकारताकत्वमितितन्नानुपपत्तिः २स्वावच्छिन्नाभाववत्वेवदिसादिवंतत्प्र
वेतत्त्वंकेशोनिरुच्यस्वनिष्ठावच्छेदकतापात्त्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसंबंधेनव्याप्यत्वनिष्ठावच्छे रामः
१२५

दकतान्यावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वविशिष्टनिरवच्छिन्नत्वनिवेशालौलघुतमाभाववृत्तिजातिमद्भाववृत्तितिवा
धूमप्रकारकमिमाघप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितः। एतेन पूर्वकल्पेः प्रामाण्यग्रहास्कन्दितपरामर्शोत्तरं पराम
र्शान्तरसत्त्वेपि अप्रामाण्यग्रहनशोमसेवानुमितिहेतुत्वमनादेयं। नचैवमपि धूमलिंगकानुमि[illegible]सि शुभ
यद्दशायामालोकपरामर्शोऽनुमितिकारणापविशिष्ट धूमपरामर्शत्वादिना हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। लिं
गविशेषनिवेशनिकपक्षतायाः कारणत्वं न ब्रूमः किंतु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निविधेयकानुमितित्वाव
च्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताप्रकारककानुमितौ व्याविरह
विशिष्टसिद्ध्यभावत्वेनैकमेव हेतुत्वं। परामर्शो वैशिष्ट्यं च स्वीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताव्या
प्तिप्रकारतानिरूपितप्रकारतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यता

गदाधर
१८५

कत्वसाध्यताविकरणधूमपसंबंधेनाधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यत्वं वस्तुताव
च्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्याप्यधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबंधेन किंचिद्ध
र्मविशिष्टत्वेन विशेषणीयं। तेनैकत्र ह्रदपर्वतीयमिति एकविशिष्टे। पार्वतेशिलामिति विशेषणमुपासतो नैकोभयलिं
गकेच्छा सुरष्टसः पर्वतमहानसपक्षकानुमितिर्जायतां महानसपक्षकानिक्षपर्वतपक्षकानुमितिर्जायतामित्वहिव
द्युभयानुमितिर्जायतामितीच्छाविरहः पर्वतपक्षकानुमितिह्रदपक्षकानुमितिश्च जायतामितीच्छासंग्रहश्चो
क्तः। नचैवमपि पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवानिति परामर्शसत्त्वे आलोकलिंगकानुमिति
र्जायतामितीच्छायामनुमित्यापत्तिरितिवाच्यं। स्वनिष्ठोभयेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयव्याप्तिप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यतावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन परामर्शविशिष्टत्वेन धर्मस्य विशेषणात्। पत्वादिनिवेशे व्यापकतानिरूपकानु
व्याप्तिधर्मिणश्च विशिष्यानिवेशप्रविषयितानिवेशसंभवस्पष्टं ग्रन्थकारेणाग्रे स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात्। अपि राम
१८

वेशे चेति पाठे त्वेविशिष्टैव निवेशोपीत्यपि रश्मिवेशसमुच्चायकः। तथा चाननुगमो हेत्वापमग्रमतः सामान्यतो
निवेशोपीति लभ्यते तथा च अनुगमं दर्शयति व्याप्तीत्यादिनेति व्याख्येयं तद्वैति। धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक
व्याप्तिज्ञानत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्त्यनुमितिसामान्यं निष्पत्तं पूर्ववर्त्तित्वं बाधितं। तथाविधान्यलिंगकानु
मितिपूर्ववर्त्तिताभावः तद्धर्मावच्छिन्नैः सत्त्वात् किं तु कारणधर्मरूपावच्छेदेन तथाविधज्ञानविशिष्टानुमितित्वा
वच्छिन्ननियतपूर्ववर्त्तित्वमेवोभयवादिसिद्धमित्यर्थः॥ विशिष्टेति ज्ञानरूपकल्पोक्तलक्षणं अनुपदमेव दंडव
त्कादिविशिष्टाभिधास्यमानत्वात्॥ विशिष्टरूपपरामर्शत्वावच्छेदेनापीत्यपि दृष्टान्तार्थः। तथा च परामर्शत्वाव
च्छेदेन तादृशज्ञानविशिष्टानुमितिनियतपूर्ववर्त्तित्वं मतद्वयसिद्धं तथैव दृश्यतामित्यर्थः। तथा च विशिष्टपरामर्शहे
तुतामते स्वकधर्मावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वं कल्प्यं परमतेन धर्मरूपावच्छेदेनेति गौरवमिति भावः। अत्रेदमापत
त्येव्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानत्वेन पक्षविषयतानिरूपितहेतुमि

२

ग॰टीप॰ १५६ षयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालिज्ञानत्वेनेति विनिगमनाविरहात् कारणताबाहुल्यं । न च मीमांसकमते व्या
प्तिज्ञानस्य व्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयिताशालितया न त्वेन हेतुविषयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशा
लिज्ञानत्वेन वा एवं पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुपक्षविषयतयोर्विनिगमनाविरहेणेति कारणताबाहुल्यं शंक्यं ।
४८ व्यापकमते सामानाधिकरण्यप्रवेशाद्धि विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतासमसंख्याः
कारणताः मीमांसकमते त्वप्रवेशात्ततो न्यूना इति स्वल्पमपि नुपपन्नमिति पदं । न च पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति पर
मर्शस्यैव हेतुत्वमुपपत्तौ सामानाधिकरण्यविषयताप्रवेशेन लाघवादिति वाच्यं । तादृशज्ञानस्य हेतुतापा
मरिकारेतौ व निराकरणीयत्वात् । एतावता वह्नित्वमभाववदिति ज्ञानस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वोपलक्षिताभावस्य तत्त्वेन भानेऽपि न कारणत्वमित्याह विशेष्यतेति । विशिष्टनिरूपितविषयितेति ।
विशेषणावच्छिन्नत्वनिष्ठनिरूपकताकविषयितेत्यर्थः ॥ ननु वह्नित्वमित्यादिज्ञानेऽपि अनवच्छेदकत्वविशिष्ट राम॰ १८६

वह्नित्वस्य विषयतासम्बन्धकारणतापत्तिरित्यत आह यत्संबंधेनेति तादृशेति। कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
विशिष्टनिरूपितविषयितासंबंध एव कारणतावच्छेदकताम्रस्फुरतीति भावः। संबंधे सफलत्वं। तथा वियोगिति
कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वविषयितादिघटितक्रमस्य भावव्याप्तिप्रकारकप्रमित्यादीनां व्यासे शेः। सामा
न्यप्रत्यासत्तिरूपाभावव्याप्तिक्रमप्रकारकप्रमादीनां च पक्षधर्मताशेः सामान्यग्रहणाभावैः सह विनिगमना
विरहोऽपि बाधकः। मीमांसकमतेऽव्यासे शेः सामान्यग्रहाभावानां व्याप्तिज्ञानहेतुतापामेव पक्षधर्मताशेः सामान्य
ग्रहाभावानां पक्षधर्मताज्ञानहेतुतापामेव निवेशात्। न च तन्मतेऽव्यासे शेः सामान्यग्रहाभावानां पक्षधर्मताज्ञा
नहेतुतापामेव निवेशात् पक्षधर्मताशेः सामान्यग्रहाभावानां व्याप्तिज्ञानहेतुतापामेव निवेशात् विनिगमना
विरहः शंक्यः। एतत्केवलसामानाधिकरण्यसंबंधेन सामान्यग्रहाभावानां निवेशेऽपि तुल्यः शक्यः। तथा सति स
व्यभिचारपरामर्शे सामान्यग्रहस्यैतद्विषयत्वादिना परामर्शोऽपि अनुमितिजनकत्वात् किं तु विशेष्यत्वसामानाधि

३

गदा० १८७ कारणीभूयमानं बंधावच्छिन्नतद्भावः। एवं चेदं व्याप्तिज्ञानं व्याप्यभाववन्निष्ठव्याप्तिप्रकारकमितिज्ञानस्य वै
शिष्टत्वे पक्षधर्मताज्ञानानां तु मितापरिज्ञानस्य परामर्शमतानाविशेष्यत्वात्। एवं पक्षधर्मताज्ञानमपि मेला
परामर्शपदानां कालेरवतं व्याप्तिज्ञानांस्तु मितापरिज्ञानस्य परामर्शपदानां विशेष्यत्वादिति। अधिकस्येव ने
४६ नता दृश्यपरामर्शग्रहाभाववन्निवेश्येवतानदूषकार्यकारणभावो मीमांसकानां मते दृष्टव्यं। एतन्मते दर्शा
नं वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववन्निवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकमितिपरामर्शग्रहाभावोऽपि निविष्टः एत
तो नाधिकः। अथ तत्र व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता धूमाकारतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपि
तत्वावगाहिप्रमात्वस्य धूमत्वावच्छिन्नेपक्षधर्मताज्ञानांस्तु मितानुदयस्यनिवेशितज्ञानत्वेन दृश्यपरा
मर्शग्रहाभावोऽपि निविष्ट एव वक्तव्यः एवं च तद्दृश्यपरामर्शमहदृश्यो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति वि
शिष्टज्ञानान्तु मितिर्द्वौरैवान वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वोप रामा० १८७

गमात्राप्रसिद्धेरिति वाच्यं । तथा सति तादृशाभावाभावप्रत्यक्षानन्तरं तादृशाभावविशिष्टपरामर्शाद्धेतुमित्युत्पादप्रसं
गात् । मैवं । तादृशाभावाभावप्रत्यक्षाभावो हेतुमत्ताज्ञानेन विशेषणतया प्रतिबंधकः किंतु हेतुप्रकारताप्रामेये वह्निपदवह्नि
व्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवद्धिव्याप्यत्वावच्छिन्न
प्रकारताद्वयावच्छिन्नप्रकारताप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नत्वताकाभावो हे
तुप्रकारतापरमेयविशेषणतया प्रतिबंधकस्तेन धूमवान्पर्वत इति ज्ञानकाले तादृशाभावाभावप्रत्यक्षसत्त्वेऽनुमि
त्युपपत्तिः । तादृशहेतुप्रकारतायां व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वाभावादिति । अथैवं पुरोवर्तिनस्तादृशाभा
वाभावप्रत्यक्षानन्तरं तादृशाभाववह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शाद्नुमित्युत्पादापत्तिः तादृशपरामर्शीयहेतुप्रका
रतायां पुरोवर्तितया प्रामाण्यप्रत्यक्षस्याभावत्वेन संबंधेन सत्त्वादिति चेन्न । तादृशप्रकारतात्वस्वसमानाधिकरणस्ववि
शेष्यतानिरूपितत्वोभयसंबंधावच्छिन्नाभाववत्त्वे बोध्यं । तत्त्वतान्तरविशेष्यत्वात् तादृशाभावाभावप्रत्यक्षसत्त्वे ।

४

गदीपत्र १८८ मवाग्न्यवैज्ञरतिकानारनुमितिनिर्वृह्यापक्षविशेष्यत्वनिवेशः। ज्ञानभेदेपि विषयतैक्येनुपक्षधर्मताज्ञानस्य
पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं। प्रकारतावत्त्वंच सामानाधिकर-
ण्यतत्थाविधवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानाधिकरणत्वोभयसंबंधावच्छिन्नतानाभाववत्त्वस्वनिरूपक-
७१० त्वोभयसंबंधेन बोध्यं। प्रकारतानाधिकरणत्वं च स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास्वाश्रयप्रकारतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वोभयसंबंधेनेति। प्रयोजनं स्फुटं। अयथार्थप्रामाण्यग्रहाभाववविशिष्टवि-
शिष्टपरामर्शहेतुतामते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् लिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकाप्रामाण्यग्र-
हाभाववान्तोपस्थये वह्नेतुतेति नानाविधाप्रामाण्यपत्रताभावानामेकत्वनिवेशप्रयुक्तमनःमृगणोरवंनास्तीति ते
त्वा। अप्रामाण्यग्रहाभाववत्त्वेन हेतुत्वे प्रथमपरामर्शे प्रामाण्यग्रहसत्त्वेन तद्विषयाद्वितीयपरामर्शोदिष्यानुमित्यनु
त्पाद इति। अस्ताकमिति। अथान्वनिरूपमपक्षाबलंबनेनैकोजनावधारयामहति चेदिदं। व्यापकसामानाधि- (ग)म० १०८

कारणाभावमादाय हि वायमस्मादेवानुमितिरिति निरूपममतेवस्त्वभाववद्वृत्तिमत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्न्यनु
मितिसामग्रीणाममनंतानां भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रतिप्रतिबंधकत्वाधिकं। अस्मन्मते तु वह्न्यभाववद्वृ
त्तिमान्पक्षः इत्येतादृशानुमितिसामग्र्याः सत्त्वात्र शब्दकत्वपातः प्रतिबंधकत्वे वोपपत्तेरनंतानां प्रतिबंधकत्वा
कल्पनात्। अथ वह्न्यनुमितिसामग्र्याः पर्वतो वह्न्यभाववान्नेति बाधाभाववद्वृत्तिपर्वतत्वादृशाबाधकालेन तथा
विधवह्न्यनुमितिसामग्रीकाले भिन्नविषयकप्रत्यक्षकारणाप्यतादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति चे
त्संमं। ईदृशानुमानाप्युपदृष्टत्वावच्छिन्नविधेयकतादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्र्याः एव
कृप्रतिबंधकत्वं साधितं। एवमपि तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नपक्षकवह्निमत्पर्वतवृत्तित्वघटनावच्छिन्नविधे
यकानुमितिसामग्रीणामनंतानां प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन प्रघट्टकार्थोपवृंहणं वीरतादृशानुमितेः पर्वतो निर्वह्निरित्यादि
बाधनिर्णयप्रतिबध्यतया तत्सामग्रीकाले बाधाभाववद्वृत्तिपर्वतत्वावच्छिन्नवह्निमानिति सिद्ध्यभावसत्त्वे

गदीपृ
१८८

५०

त्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्र्या आवश्यकत्वात्। अथ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्यां पर्वतो वह्नि
मानिति सिद्ध्यभावस्यानिवेशपक्षतायां तादृशसिद्धिकाले तथाविधपरानुमितिसामग्रीकाले भिन्नविषयक
प्रत्यक्षस्य वारणाय पक्षतादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकमिति चेन्न। एवमपि पर्वतविशेष्यकवह्नि
मत्ताज्ञानीयत्वावच्छिन्नस्यप्रकारतापक्षतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदककोटौ वाप्यत्रापि कंनिविष्टतादृशा
नुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवं दुर्वारं। तादृशानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानि
तिसिद्धौ प्रमात्वरूपस्यावश्यकतया प्रामाण्यप्रतानाभावविशिष्टसिद्ध्यभावघटितसामग्र्या आवश्यंभावात्
। एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादौ वानुमितिरित्यपि न नियमः। तथा सति धूमव्यापकवह्निसा
मानाधिकरणधूमवत्पर्वतपक्षकघटानुमितिसामग्र्याः भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबंधकत्वकल्प
नेन लाघवात् एवं साध्याभाववव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुत्व राम

१८

मुपेयं तथा सत्युक्तरीत्या लाघवसंभवात् व्यतिरेकव्याप्तितानस्य लाघवेन रेणा। वर्थापत्तिहेतुत्वं दीधितिका
र एव वर्णयिष्यंतीति बोध्यं। ईदृग्ज्ञानम्लघ्वानुसारेण साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तितानाहेरनिपक्षेन हेतुत्वमनि
मतं अननुगमस्तु नाभिमतेन स्याशापेन दूषयति एवमिति। साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहं प्रति व्यापकता
ज्ञानस्य विरोधित्वेपि स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबंधकतावच्छेदकतापत्त्रक्लिप्तत्वेपि नानुगमं दूषयति साध्यंति
। येतु व्याप्तिप्रकारतापाः स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमात्तुल्यत्वमतं दर्शयति पक्षि
ति। धर्मोत्तरं दूष्यत्वाहि। स्वयं परमते दूषयति वस्तुमस्त्विति। तेषां मीमांसकानां॥ कथमित्यनेनोक्तरीत्या विशिष्टप
रामर्शत्वेनकारणत्वं सम्मातिति सूचितं। इत्यादीपादिना तानरूपस्थले विशिष्टज्ञानकल्पनापाः फलमुखगौरवस्य
त्वेनन दोषत्वपरिहारः। तथा च मापमते केवलान्वय्यनुमानोच्छेद इष्ट एव साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्या
प्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुरिति भावः। पदिवव्यापकतात्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणेन तु

गदीपर १२० केवलान्वय्यनुमानमाहुरिति मीमांसकमतं तदपि नैयायिकानां केवलान्वय्यनुमानसमर्थनकं शब्दतया व्यापक

सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेश्च ग्राहि विशिष्टपरामर्श एव हेतुः। अन्यथा व्याप्तेर्वस्त्वापि ज्ञानपासर्वत्रापि निरूप

निरूपकभावापन्नविषयतानामेव कारणतावच्छेदककोटिकारणतावच्छेदकानामसमनैयत्यमेवं च कारणतावच्छे

२१ दकमिति विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतायां केवेति सूचितं। अधिकमितिपारि विशिष्टपरामर्शहेतुतापक्षे व्याप्त्यं

शे पक्षधर्मतांशे च निश्चयत्वमिति तत्पार्थविनिगमनाविरहात् कारणतावाहत्यं मीमांसकमते व्याप्तिज्ञाने हेतुतापा

मेव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मताज्ञाने हेतुतापक्षमेव कुत्र वेदेशे निश्चयत्वमिति न विनिगमनाविरहः नरत्वव्याप्ति वि

शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन न्यायमते कारणतया व्याप्त्यंशे निश्चयत्वमेव न किंतु पक्षधर्मतांशे एव निश्चयत्वमि

ति महालाघवं। एवं शान्तहूपहेतुज्ञानमतेऽधमेव वह्निव्याप्यत्वरतिसात्रदृशायां वह्निव्याप्यतावच्छिन्नाभाववत्तानूपमेवा

ख्यपर्वतत्वरतिसात्रानुमितिरूपपद्यते तस्यऽसमावावच्छिन्नाभाववत्त्वावगाहित्वात्पक्षधर्मतानिर्णयत्वात्। एवं च व गन० १२८

८१

ह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकात्मत्वरूपनिर्णयत्वस्य पक्षधर्मताज्ञाने निवेशासंभवात् वह्निव्याप्याभाववा
न् वह्निव्याप्यधूमवान्वेति संशयादनुमित्सापत्तिरतः स्वनिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकी
भूत वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन पर्वतज्ञानावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्र
कारतावच्छिन्नत्वस्यैव हेतुप्रकारतायां निवेशात् प्रदर्शितनिर्णयसंशययोः संग्रहासंग्रहौ वाच्यौ तथा च साध्यतावच्छे
दकभेदेनानंतानुकारगतानुगतत्वेन व्याप्तिविषयकत्वमवच्छेदकं वाच्यमिति। यत्तु धूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्ति
ज्ञानस्य धूमलिंगकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तत्र पक्षविषयताप्रवेशप्रयोजनाभावा
त् एवं धूमवान्पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञानस्य धूमलिंगकपर्वतविशेष्यकानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तत्र
साध्यविषयतानिवेशप्रयोजनाभावात्। अथ साध्यतावच्छेदकघटितनिर्णयत्वनिर्वचनानुरोधेन साध्यविष
यतानिवेश आवश्यकः अन्यथा धूमो घटव्याप्य इति ज्ञानसत्त्वे पर्वतो घटव्याप्यधूमवान्नवेति संशयादनुमित्यापत्ते

गदीपत्र रिति चेन्न। स्वनिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
१६९ प्यतावच्छिन्नत्वनिरूपकज्ञाननिरूपिततत्तोभयसंबंधेन पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतावद
त्वकूटस्यैव धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतापांनिवेश्यत्वात् धूमो वह्निव्याप्यः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिमादृशज्ञानद
४१ पाहूत्तनुमितिरिथैवा। धूमो वह्निव्याप्यः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवाव्वेतिज्ञानादनुमितिसत्त्वसादृस्याव्यापत्तेरेव
पक्षधर्मताज्ञानोपलाभत्वेनाहमतेपीष्टत्वात् पक्षसाध्यविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्याबाधाभावा
दिति पाथ्य एव। एवमेकैकव्याप्तिज्ञानस्य एकैकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वभावादिनिप
प्र एव। एवमेकैकव्याप्तिज्ञानस्य एकैकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिवेशेऽप्येकैकमात्रकारणताकल्प
नमितिसहस्रसाध्यतावच्छेदकभेदेन सहस्रकार्यकारणभावाः। एवं पक्षधर्मताज्ञानस्यापि एकैकपक्षतावच्छे
दकावच्छिन्नविषयतांप्रवेश्यैकैकमात्रकारणताकल्पनमितिसहस्रपक्षतावच्छेदकभेदेन सहस्रं कारणताः स्युरि रामः०
१६९

अस्मन्मते हि सहसंकार्यकारणभावात्‌ नैयायिकानां तु तत्र तेषां सहसत्त्वग्रहणात्‌ सहस्त्वं तन्मते साध्यतापक्षतावच्छे
दकावच्छिन्नयोरेकत्र निवेशेन पर्वतत्वमहानसत्वादिरूपपक्षहत्वपक्षतावच्छेदकं निवेश्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतादि
रूपपक्षहत्वसाध्यतावच्छेदकभेदेन कारणतानां कल्पनीयत्वात्‌। पक्षधर्मताज्ञानकरणत्वे साध्यतावच्छे
दकवद्वितन्निरूपितत्वनिवेशानुरोधेन कार्यतावच्छेदककोटौ साध्यविषयतानिवेशपक्षेपि पक्षतावच्छेदक
भेदेनानंतहेतुमत्ताज्ञानकारणतापत्त्या व्याप्तिविषयतानिवेशेनंतत्वस्य लेवच्छेदकगौरवं। पक्षविषयतापाहे
तुविषयतापा व्याप्तिघटकतत्तत्साध्यविषयतावारतरविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेण
नंतस्यत्वेकारणताधिक्यं। अस्माकं तु व्याप्तिज्ञानत्वस्य लेनैव हेतुत्वपात हुटकसाध्यविषयताभिस्त्वद्विरहासंभवा
दतिलाघवं। ननु तानहस्यहेतुमन्मते व्याप्तिज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानद्वयवैशिष्ट्य
स्य निवेश्यतया व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकभेदेनैव कारणताभेदस्तावत्‌ मि

गदी११९ त्तित्वेन त्वा समानत्ववैशिष्ट्यनिवेशे नैवोपपद्येत। तन्मते वैशिष्ट्यस्य व्याप्यप्रवेशात् एवं च कार्यतावच्छेदकसामानाधि
१९२ करण्यसम्बन्धेन परस्परापेक्षायां तत्त्वेन तु व्याप्यव्यापकभावोपि येन व्याप्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ पक्षध
र्मताज्ञानादिवैशिष्ट्यनिवेशः स्यादिति। अथैवं ज्ञानानुपहेतुतामते धूमो वह्निव्याप्य आलोकवान्पर्वत इति ज्ञान
२४ रूपपक्षे पर्वतो वह्न्यभाववान्नेति वा बाधावतारः सर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः। तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तादृशप
क्षधर्मताज्ञानस्य च तादृशबाधाभावसहकारित्वादिति चेन्न। तल्लिङ्गकव्याप्तिज्ञानतल्लिङ्गकपक्षधर्मताज्ञानयोरेक
त्रनिवेशे बाधाभाववद्घटितसामग्र्याः फलव्याप्यत्वोपगमेनैकलिङ्गकव्याप्तिज्ञानान्यलिङ्गकपक्षधर्मताज्ञान
घटितसामग्र्याः क्वापि फलोत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावादिति न दोषः। ज्ञानस्वरूपहेतुतामते धूमो वह्निव्याप्य आलो
कवान्पर्वत इति तादृशज्ञानद्वयादितो। नुमितिवारणाय हेतुतावच्छेदकनिवेशस्य कार्यकारणभावेन तन्त्रकारणता
वाहुल्यात् ज्ञानपक्षे च साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन धूमालोकादिनिखिलोपरामर्शानामेकहेतुत्वेन ला रामः
१९२
१९३

ध्यवात्। अयं धूमो वह्निव्याप्यः धूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयानामनुमितौ न स्वतंत्रकारणतोपपत्ते येन गौरवं स्या
त् किं तु धूमो न वह्निव्याप्यः स्याद्धि सापेक्षोऽयं धूमो वह्निव्याप्य इति निर्णयस्य बाधाभावमुद्रया व्याप्तिविशिष्टबोधा
दौ चाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयमुद्रया हेतुता सर्वत्रादि सिद्धेवतत्त्वापत्तितादिकमनिवेश्याप्यवह्नि
तो जरत्वसंसर्गेण तादृशनिर्णयमात्रस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वमुपपद्यते। नुमितित्वस्य तादृशजन्यतावच्छेदकत्वमे
वेति नत्वं तेन कारणत्वापत्तिः। एवं धूमवान् पर्वत इति निर्णयस्य पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यापत्तौ धूमविशिष्टपर्व
तवैशिष्ट्यबोधात्मकेव कारणत्वे न निर्वाह इति द्वयोस्तु विशेषः यद्धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्याद्यः प्रत्येकं सं
तः आपत्त्यादिकमुपस्थापयति अनुमितिं पुनः संभवेव सामग्र्या स्याभाव्यादिति चेत् नहि विशिष्टपरामर्शस्यापि स्वत
कारणत्वे पि वनिर्वाहः पितु शक्ततपालागवगौरवाभावेन हेत्वपाद्यनुमितिलोकारोनिर्युक्तिकः। वस्तुतस्तु धूमो व
ह्निव्याप्य आलोकवान् पर्वत इत्यादितादृशकालेऽपि नाविषयकमस्तोपपत्त्यपेक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्ति

गदा० पर० तानच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपक्षधर्मताज्ञानत्वाभ्यामेव व्याप्तिज्ञानहेतुमज्ज्ञानयोः सामग्रीप्रतिबंधक
१५३ तायां निवेशेन तन्मते गौरवं। न्यायमते तु धूमादिपरामर्शानामुक्तानुगमरूपेणैव निवेशसंभवान्न लिंगभे
देन सामग्रीप्रतिबंधकतेति। अथ स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारताका
त्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन व्याप्तिज्ञानविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन दर्शितज्ञानयोः सामग्रीमध्ये
७७ निवेशादेकलिंगव्याप्तिज्ञानेनान्यलिंगकहेतुमज्ज्ञानानुपदर्शितापि मुक्तप्रतिबध्योपपत्तेस्तन्मतेपि न लिंगभेदे
नानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताभेद इति चेन्न। स्वीयपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य
ताकत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन दर्शितज्ञानयोः सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेश
संभवेन विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात्। एवं परामर्शविशिष्टानुमितित्वानामुक्तरीत्या सिद्धावुभेजकत्वे न्यायमते ला
घवं। व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरैकविशिष्ट्यपरस्यानुमितित्वाविशेषणत्वे मीमांसकमते गौरवात्। न च मीमांस राम०
२५४ १५३

तानुष्ठमत्वावच्छिन्नविशेषकपक्षधर्मतानत्वापामेकव्याप्तितानहेतुमत्ताज्ञानयोः सामग्री प्रतिबंधकता
कमतेसिद्धिप्रतिबंधकतैव न कल्प्यते इति किं गौरवमिति वाच्यं पक्षताकारणत्वस्यावश्यकत्वात्। एवं च
मेधवह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति मीमांसकमते सिद्ध्यनुमितिसामग्रीकाले वह्निव्याप्याभाववान् पर्वत इति प्रत्यक्षा
दिवारणाय तेन पर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितिसामग्र्या तत्र प्रतिबंधकत्वं स्वीकार्यं। न्यायमते तु तादृशसामग्री तादृशापा
विशिष्टपरामर्शस्यावश्यकतया बाधमुद्रयैव तादृशप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात् न तत्कल्पनमिति लाघवं। घटप्रत्यक्षं जा
यतामिति साध्याकारकेच्छानामुत्तेजकानुरोधेन सामग्री प्रतिबंधकताभेद इति हृदि॥ अथ न्यायमते प्रत्यक्षानुमित्यादीनां पौ
गपद्ये नष्टे व्यक्तिकल्पनाधिकं तत्र व्यक्तिनिर्वाहककार्यकारणभावानंत्यं च अथैरे तु प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिसंकर्षप्रति
मेव सामग्री प्रतिबंधकताबीजं। गुणगतजातिमनंगीकुर्वतां मीमांसकानां प्रत्यक्षत्वादेर्जातित्वाभावात् सांकर्यस्या
दोषतयानुमितिमुपाहकाले प्रत्यक्षाद्युत्पादेऽसंभवात् सामग्री प्रतिबंधकत्वकल्पनं क्वापि नास्तीति चेन्नावश्याघ

ग.टी.प. नुमित्सावुदासीनपरामर्शविषयतापन्नानुभवविरहदशायां सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्य सर्वमतसिद्धावश्यकत्वादिति न्या
१२७ पनपरत्वसम्यक्। अत्रेदमालोचनीयं अस्तु परामर्शगौरवं मीमांसकानां तथापि भिन्नविषयकसमसमस्यादिकं म
तिधूमवत्त्वावच्छिन्नपक्षकवह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसाम
७६ ग्रीणामनंतानां प्रतिबंधकत्वकल्पने न लाघवम्। तादृशसामग्रीकाले धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञान
धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकपर्वतज्ञानादिरूपधूमलिंगकपर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितिसामग्र्याः आवश्यकत्वा
त्प्रतिबंधकत्वोपपत्तेः न्यायमते तु पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शघटितसामग्र्या
नैयमात्तादृशप्रतिबंधकल्पनमावश्यकं। सिद्धिकाले दर्शितानुमितिसामग्रीसत्त्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षवारणाय ता
दृशानुमितिसामग्रीणां प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति चेन्न। सिद्धेरेव तत्र तत्। विरोधित्वात्
। अथैवमपि पर्वते बाधकाले तादृशसामग्रीसत्त्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षापत्तेस्तथाविधानुमितिसामग्रीणाम रामः
५४ १२४

त्तिबंधकत्वांतरस्याभावकारणाभावप्रयोजकमिति चेत्र एवमपि तादृशबाधादिमति वध्यीभूतवाह्निमत्पर्वे महानि
वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नसाध्यकधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्रीप्रति
बंधकत्वाकल्पनलाघवं तेषां दुर्वारं। तादृशानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो निर्वह्निरिति तादृशबाधबुद्ध्यभावव्वृटि
तापः पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितिसामग्र्या आवश्यकत्वात्। अथ पर्वतो वह्निमानिति परामर्शहृदो धाराद्यनंत
त्वाविधानुमितिसामग्र्यप्रतिबध्यतयोपदर्शितविशिष्टधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्र्या गौरवे गृहीते
षित्वेवाच्यं एवं चैतन्नैवविषयप्रवेशेऽपि चैत्रविषयकानुमितित्वस्य त्रानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेय
तेऽरति तत एवं चैत्रैवविषयप्रवेशेऽपि ०त्रविषयकानुमितित्वस्य त्वाभत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयते
त्युक्तितत्कस्य नाविर्को। न चैव वह्निप्रसक्तज्ञापकतावच्छेदकत्वस्य ज्ञापकताभिप्रायादौ च्छेदनो विशिष्यैकजनकतानुरोधेन
विषयभेदेन प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति वाच्यं। यतः स्वविषयकत्वस्य निरूपितवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन चे

ग॰ ता॰ प॰ १३५ यत्संबंधेन सामान्यत इच्छाविशिष्टाभावत्वविरोधितावच्छेदककोटौ निवेशेनेच्छाधीनतानेव्यभिचारवारणासं
भवादिच्छाया उनेककलमेवक्ष्यापि नास्ति एवं तन्निर्वह्निव्याप्यभाववान्पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षादौ पर्वतादिपक्षकवसा
ध्यनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वमयुक्तं न मीमांसकानां गौरवं। घटादिप्रत्यक्षस्य लौकिकप्रतिबंधकतयैवोपप
७२ त्तेः तन्मतेपि स्वतंत्रप्रतिबंधकत्वमयुक्तं न मीमांसकानां गौरवं। घटादिप्रत्यक्षस्य लौकिकप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेः
तन्मतेपि स्वतंत्रप्रतिबंधकत्वाकल्पनात्। तथापि प्रथमो दर्शितलाघवं मापमतेपि निराबाधमेवेति। नवो पादृशि
जोभयसंबंधेनेच्छाविशिष्टाभावत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे इच्छाकाले विरोधिसामग्र्याः सत्त्वेन तदवच्छिन्नापत्तिः
नन्वसामान्यत इच्छात्वेन न प्रतिबंधकत्वं संभवति घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाकाले परामर्शसामग्र्यां तस्यानाहृ
शोभयसंबंधेनेच्छाविशिष्टस्य परत्वी सुषानुमानस्य संगादिति वाच्यं। तादृशसंबंधेनेच्छाविशिष्टाभावत्वस्याप्य
षं प्रति घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छानां विशिष्यं प्रतिबंधकत्वकल्पनेनैव दर्शितापत्तिवारणासंभवादित्तिचे राम॰ १३५

त्वाच्च त्वेतादृशरीत्योपदर्शितानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताभिप्रायपरिहारः॥ तथापि तादृशसामग्र्याः प्रतिबंध्य
तावच्छेदकगौरवं दुर्वारमेव तथाहि अस्मन्मते तादृशसामग्र्याः प्रतिबंध्यतावच्छेदकं पर्वतत्वविशेष्यकवह्निप्रका
रकानुमितित्वमज्ञानत्वमात्रं। त्वन्मते तु प्रत्यक्षत्वादेस्तत्प्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वे सतिविरहात् अपि च नमते तु दृष्टप्रमसाधि
साधारणेन वह्निमत्पर्वतवृत्तिवह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधूमवत्पर्वतत्वा
वच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताशाल्यनुमितित्वमज्ञानत्वादिकमेव। केवलानुमितित्वमज्ञानत्वस्य तथात्वे स
मानविशेष्यकशाब्दबोधादावपि तादृशसंग्रहात्। एवं वास्मन्मतेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताघटकज्ञानवि
शिष्टापरज्ञाननिवेशमयुक्तमुपदर्शितगौरवं मीमांसकमते न्यायमते तु तत्स्थलीयतादृशानुमितिसामग्रीनिरू
तोपदर्शितानां तत्सामग्रीणां प्रतिबंध्यतावच्छेदकगौरवमिति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति सत्वं प्रत्युक्तवैः। तत्रस
मप्रमाणकत्वे। प्रमाणांतरं गौरवस्य फलमुखत्वं। फलेति स्वसिद्धिप्रयोजनानां नाम्नां। अपरे च त्वान्न प्रतिबंधकता

गदी०
१८६ नाविषयत्वात्। तादृशगौरवस्यानुमित्यप्रतिबंधकत्वादिति पावतः। गाः अनुकूलतर्कः अनुमितिश्चेच्छिशिष्टपरामृ
ष्टव्यभिचारे जन्यानन्तज्ञानासादिस्वाकारकः। धर्म्यंतरं मनुते विशिष्टपरामर्श एव। अत्र तत्त्वक्षुः संयोगत्वावच्छि
न्नजनकत्वापि त्वक्त्वावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकत्वात्त्वक्संयोगे। व्याप्तिस्तत्तोपरूपावच्छिन्न
५८ मिति। एवं च त्वक्त्वात्वपव्यक्तेर्विशेषतद्रूपेणानुगतत्वानाव्यापारतापत्तिरतोऽनुगमायपन्नरूपावच्छिन्नरूपाप
दूर्मावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकपदार्थत्वं निर्गलितलक्षणं तेन हृत्ति
पकस्मरणत्वमादायनातिव्याप्तिरेतादृशार्थलाभायपरीक्षितावेवकारः तथैव निपतत्त्वस्य व्यापारत्वनिर्वाह
कत्वोपपत्ते। रूपादिचाक्षुषेपि संयोग एव व्यापारः। श्रावणप्रत्यक्षे समवायस्यालुक्त्वादोषः। तत्सै
वेति तथा च चाक्षुषत्वावच्छिन्नजनने चक्षुःसंयोगत्वावच्छिन्नवत्त्वक्त्वावच्छिन्नव्यापाररजितस्वहरणार्थकु
त्यः। क्रियारीति क्रियासंयोगजन्यतावच्छेदके योर्वेजातयोः सत्त्वेपि उपलंभाभावादितिभावः॥ तत्संयोग एम०

गत्वात् तज्ज्ञानत्वावारिकस्यानुगतं। अन्यतमत्वं तु समवस्थाजनकसंयोगादिसाधारणं। चेत्तनादेशादास्यसंबंधे
नप्रकारतयाभानस्य। नावश्यकत्वं ध्वनयन्नाह सिध्यतु वेति। समवक्षनत्वमेवेति। तद्विशिष्टबुद्धित्वस्यजन्यतावच्छेदक
त्वे स्वसत्तौ व्यभिचारः स्वसमानविशेष्यकत्वेनेति भावः। विशेषणज्ञानादेः स्वादिपदेनैव संबंधे। कार्यतावच्छेदकभेदेन
कार्यकारणभावभेदेपि उपनीतभाने प्रत्यक्षत्वस्यावच्छेदकतया महत्त्वरूपतरति। स्वरूपतस्तु ज्ञानपर्यन्तापेक्षा ग्रहस्य
पनीतभानेप्रसक्तत्वापत्तिरेक आशंकेतेऽन्यथेति। तत्संबंधविशेषावच्छेदकोपस्थितेरित्यर्थः। प्रकृते तु विशेष्यतानिरूपि
तप्रकारतान्यतरद्विषयताकोपस्थितेरित्यर्थः। विशेष्यभेदेन प्रकारताभेदात् अपि विशेष्यवृद्धिसंग्रहायेति तत्र।
घटौ पटौ विमानादिसमूहालंबनविलक्षणे घटपटौ द्रव्ये इति ज्ञाने अपप्रवेशे एकधर्मावच्छिन्नविशेषणमवगाहमा
ने विशेष्यभेदेपि द्वित्वादिप्रकारतापि भिन्नतया घटपटौ द्वितीरपटौ विशेष्यतानिरूपितत्वे। तत्ज्ञानस्य घटौ
द्रव्ये इत्यादिज्ञानेऽतरजनकत्वप्रसंगादिति भावः। तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतरद्विषयकोपस्थितेरि

ग॰टी॰ तिवाविशेष्यतेरनवच्छिन्नप्रकारताभेदादुभयविशेष्यकबुद्धिसंग्रहात्। नचैवं समूहालम्बनेऽव्याप्तिः। विशेष्यभेदेन प्रकारता
१८७ भेदादेवोभयविशेष्यकत्वानभ्युपगमादिति वाच्यं पटो घटो घटपटौ इति विशिष्टानयोर्वैलक्षण्यापत्तेर्निर्वाहार्थं तादृशस्थले
उभयविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठैकप्रकारतायाः आवश्यकत्वात्तादृशज्ञानोत्तरं तादृशविशिष्टबुद्धिनिर्वा
हापत्तेः पूर्वं ... लेनवेसादृश्यमिति विशेषणकसंदेहेन पुत्रपवैलक्षण्यार्थं कोटिद्वयविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारता
२८ भ्युपगमेन तत्संदेहोत्तराहित्तनकत्वनिर्वाहार्थं चतद्रूपादानस्यावश्यकत्वादित्यपाठान्तरं। तथा च तत्ताविष्ठविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारतोत्पत्तेभेदस्य तिप्योगिप्रकारताविशेषणत्वं मानप्रवेश इति भावः। अनुभवमात्रापेक्षस्थ
स्थलेऽपीतः शंकरमाद्यौ। व्याप्तिरूपविशेषणमाने लौकिकसन्निकर्षस्यानोपयोग इत्याशंकायां तु हक्क चरमो श
माने तद्रूपकोपमाहृव्याप्तिमविषेजि। अत्र महत्वे परमेते निर्भरताद्दीपितैतद्दूषणतात्पर्यः मापमतेवस्तुतः इति निर्भर
इति तत्संगच्छते शेषिति कृष्टिः सामान्यलक्षणया निरुक्तकारणताभ्यतोमाणिक्यकारणत्वात् प्रमत्ताबलं वरण्वसिद्धांतः। राम॰

वस्तुतस्त्वश्वादिकं च तद्धेतौ नभस्त्वे कपिसंयोगाभावेनाव्याप्तिरेकैव हीति। एवं च वस्तुतः इत्यस्य कस्मिंश्चिदंतरत्वानंभ्युपगा
यत्वे परमार्थतनरति सार्वेवि भक्तिकल्पितः परमार्थे निश्चितपावत्। अन्यैवहीपि तो सामान्यतरति हेतुः सम्यक्पक्षेप
माहतेनेति। दीधितिकृता व्याप्तिलेन सामान्यतोऽव्याप्तिसाम्यमात्रमुक्तं एवं च तत्तस्येऽपि व्याप्तिमत्त्वेन व्याप्तिमत्तोऽस्य
नासत्वेन संगतिं शंकते न चेति। तत्र चक्षुषत्वेऽपि चा। तन्मात्रे हेतौ तिधर्मत्वमात्रे हेतौ स्वर्थैः। दृष्टान्तत्वधर्मत्वान्य
नरत्वादिकं पुरस्कृत्य सत्तहेतौ सोपधयमहत्त्विल त्वेन धूमत्वेन हेतौ संभावनयापोपचेत्सादि नियमभंग इत्याशंका
रणापयेत्येकैव हीति। न तस्य व्याप्ति नानात्वपरत्वमाकुल्य मतमाह केचिदिति। उपपद्यते रसमनुशस्य च दृष्टौयहिव स्यादि
मनुशपवीजस्य। तथा च समपोजनाभावगाभावात्मैकोव्यर्थमिति भावः। व्याहेतिव्याप्तिभेदभिसारिः। एकैव हीति मद्
त्वस्यभावब्रहणमेव वस्तुतस्त्वमादिकं न तु कस्मिंश्चित्सवत्वनविकसासरूपेण व्याप्तत्वेऽव्यतुगमेति। रहस्यं। एवं च समानि
योगितावच्छेदकाहीनामेकाकथनस्य समपोजननत्वे चा। आहुरिति। अत्रैकसामानाधिकरण्यस्य सत्साध्यानुमितस्य

कै॰ ८ प्रयोजकत्वेन च तत्तदीयवह्निसामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शो ह्याद्यवृत्तानादि नामहानसीयवह्न्यनुमितेस्तु रूपा
५८ पत्ति रहस्य वीजं। यो पक्षे मारिनि पमस्त्वे पर्वते वह्नेः पुराणवगमा तत्रोपनीतभानानुपपत्तिरित्यत आह पक्ष
वृत्तिधर्मेति। तत्त्वे पर्वतीय वह्न्युपनययोः सिद्ध एव साश्रयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपपत्तिरित्यत आह पक्षवृत्तिध
र्मेति। तत्सामान्यप्रत्यासत्त्वे पर्वतीयवह्न्युपनययोः सिद्ध एव साश्रयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमात्रे व्योतिनच पक्षि
८ त्वाभितरभेदानुमितिः साध्याधिकरणव्याप्तिविषयकपरामर्शे तत्र उपसंनेपासंभवदर्शीरैच्येतिवाच्यं। अभावत्वता
मान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेन रभेदस्थानोपगमात्। किं चित्द्रूमोवच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यप्रकारकप्रमसंप्रति हेतुत्वं संयोगे
हेतुरिमाश्रयेनधूमवान्वह्निमानिमेतावत्संपतेतेशैधिमत्वकेन्यथा वह्निमानिमेतावमात्रस्य वसमयस्यात्। विजाती
यमिति। नत्वेवं जात्योपगमेपि विधेयतावच्छेदकापर्याप्त्या वह्निमान्यवृत्तो घटत्वानि[illegible]नुमिस्वनंतं स्वल्पमनुमिनोमी
त्यनुव्यवसायापपत्तेः तथा च तद्वच्छिन्नकारणतयैव प्रमाणांतरवसंभवान्किं वैजात्येनेति वाच्यं। विधेयतापर्याप्त

स्यापत्वादिसाधारणानापाग्रमारणंतरत्वानिपातत्वेनवैजात्यस्यावश्यकत्वात् । प्रत्यक्षत्वस्यापि मानसिकत्वपेति ।
अथ यानुमितेः प्रत्यक्षत्वानुपगंतनयेनुमितिसामग्रीकाले ज्ञानसन्निकर्षादिघटितसामग्रीकत्वात् प्रत्यक्षापत्तिवा
रणाय प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेगौरवं अनुमितेः प्रत्यक्षत्वपक्षे अनुमितिसामग्रीकप्रत्य
क्षस्यैवोत्पादेन ताद्दशप्रतिबंधकत्वं न कल्प्यत इति लाघवम् इति सेवैप्रमाणमिति चेन्न । नत्वेवापि अनुमितित्वस्य चा
क्षुषत्वादिविरुद्धत्वमावश्यकं अनुमितिसामग्रीकाले विशेष्ये लौकिकसन्निकर्षादिघटितचाक्षुषादिसामग्र्या अ
नावश्यकत्वात् तस्य चाक्षुषत्वादिव्याप्यत्वासंभवात् व्यापकतया चाक्षुषत्वादिपरिहारात् । संकरभयेन मानसमाना
यिकारणस्याप्यसंभवात् एवं चानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषकारणाभावेन च तस्याः प्रतिबंधकत्वमुपपद्यते हि सि
द्धमेव । प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यापि विशेषप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेरिति भावः ।
उक्तरीत्यानुमितेश्चाक्षुषत्वाद्यसंभवेपि मानसत्वसंभवात् । व्यापकप्रत्यक्षत्वमावश्यकमित्याशंकाया

ग० टीप० नुपदमेव निरूपयिष्यते इति बोध्यं ॥ अंशतः सिद्धेरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वानम्यस्तादृशानुमितौ विरोधित्वादिति
१८८ भावः ॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेनानुमितेः प्रतिबन्धकत्वानुपगमे वह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वसम
स्तत्वं तादृशानुमितित्वं तु यत्कार्यतावच्छेदकमुपेयमिति गौरवं तस्याः प्रसक्तेस्तादृशप्रसक्तत्वमेकमेवेति लाघ
वमिमर्थः ॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानन्तर्गतं तु न कार्यतावच्छेदकं स्मरणसाधारण्यादिति सत्त्वनापक्ष्यति यावद्
६० भेति ॥ नापि तादृशानुभवत्वं अनुभवत्वस्य प्रसक्तत्वादनन्यत्वात् ॥ यथेश्वरतानव्याहतं विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिजन्यप्रसक्तत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तत्र च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे सति स्मृतिभिन्नत्वमेव तथा तु
तथात्वे वाप्रितापादेश्वरत्वानां गौरवेणैव पयवेः मैवं । अनुमितिसाधारणजातिविशेषान्यजन्यप्रस
त्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुपेयं नेतादृशविषयतामपेक्ष्य लाघवात् । न चैवं विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिजन्यप्रत्य
क्षेऽतिव्याप्तिवारकमिति वाच्यं । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वोपगमे विषयमयेहेन कारणतावाहुल्यात् प्रकारान्त रणम्

वृत्तित्वसामानाधिकरण्यसंबंधेनवह्निनिष्ठप्रकृतममसत्वावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावस्योपेयमानत्वात् । अत्रा
नुमितित्वाकृतजममसत्वमेवविशेषणतावच्छेदकमतेयकृतकतानजन्यतावच्छेदकं अनुमितित्वोनादृशज्ञानहेतुत्वा
न्तरंनकल्प्यतेवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्याः पर्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितेश्च नवह्नित्वप्रकारकत्वानवि
रक्काले आपत्तिः परामर्शस्यैवाभावात्परामर्शदशायांचवह्नित्वप्रकारकत्वान्यथावश्यकत्वादिसाशयेनादृशपदि
वेति । ननुज्ञातादृशपरामर्शंविनापिस्वतंत्रेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानदशायांसाध्याघटितव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानवशा
द्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमित्युपमानादृशपरामर्शविरहे किंचित्कारणत्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाना
पेक्षपाचनहेतुनासित्विपित्तन्याह स्वतंत्रेति । स्वतंत्रेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानशून्यकालेपिकेवलंविशेष्य
विशेषणतामित्यृपेनैवानुमितिः । स्वतंत्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्थलेमसिद्धत्वादिरितिभावः । अनुमि
तिरूपेपत्तरम्यांतिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितोव्याप्तिघटकाधिकरणांशेविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिपोगिकविलक्ष

कै०टी०प० त्वासंबंधावगाहिपरामर्शाविषयत्वादिति भावः। अत्र मानसत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे
२०८ कल्पनलाघवानुरोधेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धिः। अथ यद्वह्निसाध्यकपरामर्शजन्यानुमितौ घटादिमानसप्रत्यु
भवविरहदशायां घटादिमानसेऽनुमितिसामग्र्या विरोधित्वं यत्तद्रूपसिद्धमेव वह्न्यादिमानसेऽनुविद्धत्वमपि ते भिन्न
६७ प्रत्यभिविरोधित्वं भिन्नविषयकत्वमनिवेश्यैव सामान्यतो मानसत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वोपगमादिति
न लाघवमिति चेन्न। दृष्टमानसत्त्वापत्त्यापि स्याद्भेदत्वायाः जेनकल्पनानुरोधेन तत्र दृष्टमानसत्वादेरेव प्रतिबध्यतावच्छे
दकत्वाविरहत्वमते वह्निमानसत्वापत्तेः पक्षतात्वरूपेति बंधकतापाक्षावश्यकत्वे न गौरवात्। अस्तु तथापि भि
न्नविषयकवाहृष्टसामग्री वह्न्यनुमितिसामग्र्युभयपरस्पापान्वह्निमानससामग्र्यभावाज्जदनुमितेर्मानस
त्वासिद्धिः। तादृशवाहृष्टसामग्रीकाले कुतो न मानससामग्रीति तु न शंक्यं मानसं प्रति तादृशवाहृष्टसा
मग्र्या विरोधित्वात् अन्यथापि भिन्नविषयकवाहृष्टोमादकाले अनुमितिसमूहालंबनापत्तेः। न चानुमितिरप्यमानसत्वसे राम०

वत्त्वस्यापि वध्यं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनुमितिसमस्तस्यापि कस्यानिवेशे महागौरवात् । अनुमितिसम्यग्ज्ञान
सत्त्वस्यतादृशप्रमाणान्यथाभावजन्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यादनुमितिप्रमाहकाले ऽनुमितिसामग्र्यामानसत्वावच्छिन्ना
प्रतिबन्धकतापत्तेश्च । वस्तुतस्तु प्रति अनुमितिसामग्र्याः एतस्मिन्निरोधितापालनवाद्यपेक्षकत्वापातात्तु । अयञ्चेदं
समाधानं तादृशानुमितेर्मानसत्वे लौकिक । पं । न चैवमस्तु कीदृशा ऽनुमितिसमस्तनिवेशे नागौरवमिति वाच्यं । प
तः सर्वत्रानुमितिसमवच्छिन्नाहि मानसे प्रत्यक्षे पक्षपकतानादेः सत्त्वान्तत्तानपिद्माने विषयपाक्षेकानपेक्ष
णात्त्वं नियमतो वक्ष्यति तान भावमपेक्षेप तेन तत्र चक्षुरा नारि । लौकिकविषयतानिरूपितत्वस्यापि विषयता
न्यानिमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविषयताप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टसिद्धेः सामग्री वे
नप्रतिबन्धकतावश्यमित्यविषयकत्वास्य पक्षितासामग्री दशायामनुमितिसमानसमये तु ज्ञः एतेन वस्तुत्ववमि
ति सामग्रीदशायां वह्निमानसत्वप्रकारकेच्छायामसत्त्वे वह्निमानसवारणायाप्रसिद्धान्तमतेवाह्निमानसत्वप्र

गदा १० कारकेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री तेन वह्निमान्नसत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकतं वा व्याप्य
२०१ नुमितेर्मानसत्वनये तु अनुमितिमन्वह्निमान्नसत्वं वह्निमान्नसत्वमात्रस्य न तथात्वे। नुमित्सा [illegible] प्रकारके
च्छाधीनानुमितौ व्यभिचारादितिसमुक्तं। ज्ञानादिविषयतासंनिवेशप्रपंचेनो वह्निमा [illegible] सा [illegible] मान
८२ से विरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकस्यैवाकल्पनात्। अनुमितिसमत्वानिवेशे प्यनुमितौ ता [illegible] लौकिकभा
नाभावे नैव व्यभिचाराभावात्। न च वह्निमान्नसत्वावच्छिन्नं प्रतिवह्निविषयिताप्रकार [illegible] नसेच्छा
विरहविशिष्टविरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे लाघवं तत्र ज्ञानविषयितानिरूपितत्वविशेषप्रयोजनाभा
वादिति वाच्यं स्वेच्छा लौकिकविषयितानिरूपितवह्निविषयिताशालिमानसं जायतामितीच्छाकाले नाह
शविषयिता [illegible] मानससामग्र्यस्तेसमो वविरोधिसामग्र्यां वह्निमहं जानामीति मानसवारणाय प्रम
तिबंधकतावच्छेदककोटौ ज्ञानादिलौकिकविषयितानिवेशे वह्निशिते च्छाप्रयुक्तेनेकस्याप्रपकस्या रामः

ते। अत्र ज्ञानं न वह्नीयमिति विषयितासंबंधावच्छिन्न बाधबुद्धि२ शाप्यं ज्ञानानां शेवह्न्यादेर्भानासंभवात् ज्ञा
नादि लौकिकविषयितानिरूपितवह्न्यादिविषयिताशून्यमानसप्रसिद्धेस्तद्दनुरोधेनावश्य कल्पनीयप्र
तिबंधकभावएवानुमितस्थलेऽपि निवेश्यमितितुनशंक्यं। तत्रैतादृशे वह्निमान्नेत्यबोधेऽपि वह्न्यभावभाने ग्रा
धकाभावज्ञानीयलौकिकविषयितानिरूपितवह्न्यभावादिविषयिताशालित्वरूपतादृशवह्न्यभावादिवि
षयिताप्रकारकमानसे ज्ञाविरहविरहविशिष्टविरोधिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं तत्र पक्षतानादि
लौकिकविषयितामनिवेश्यप्रतिबंधकत्वांतरकल्पनेप्युपपत्तेः। न च वह्निविषयिताशालिमानसं ज्ञाप
तामिती ज्ञानकालेऽभिव्यक्तिसामग्रीसत्वेन तादृशविषयकवह्न्यादिमानसं प्रसिद्ध्यति। ताज्ञादिलौकिकत्वे पु
पिता निरूपितवह्न्यादिविषयिताप्रकारकमानसव्याप्तिविरहे तादृशज्ञानादिमानसं भवति इति शंक्यं। पत्र तादृशी
ज्ञानं ज्ञानादि लौकिकविषयितानिरूपितावच्छिन्नवह्न्यादिविषयिताप्रकारके ज्ञाते तन्नो ...कत्वं संस्थानी

गदी पा
२०२

पर्लौकिकाविषयितानिरूपितबाह्यविषयिताशाली व्याप्यवृत्तिलौकिकविषयितानिरूपितबाह्यविषयि
तावन्मानसंज्ञापकमिति व्याख्यातारस्तत्किंनु ज्ञानेतरलौकिकविषयितानिरूपितताबच्छिन्नप्र
कारितानिरूपितबाह्यविषयितप्रकारतानिरूपितमानसनिष्ठविशेष्यताकेच्छाले न तद्बाह्यविष
यकमानसंज्ञापकमिति तत्साधारण्यापि जितनहूंणादेवतत्रज्ञानादिमानसंभवइति। अथ सुषसंनेतरं
६४ विनश्यपरकस्य सन्निकर्षाधीनं वाह्यादि निर्विकल्पकं तन्मन्लकवृत्तापुपनीतभाने ज्ञानादिमानासंभवः
पोप्त्पन्नानाभावादिति चेन्नहि उपनीतभानमेवाप्रामाणिकं निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वेप्युपनयप कल्प
मुपेयत इति चेन्नहि विशेष्यताबच्छेदकप्रकारकज्ञानादि सत्त्वेन तस्य तत्र भानोपगमसंभवाल्लौकिकज्ञा
नभान इत्यत तत्संभवः। तच्च ज्ञानादिविषयितास्मनिवेशपनप्रतिबध्यप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः। तदब से
तुनिर्वीर्मितावच्छेदकत्वमेवबाह्यमानसी कार्यतानि प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ च निधमितावच्छेदककत्वंनिवे राम०

श्रीं अन्यथा पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निमान संजायतामितीच्छाधीनमानसे व्यभिचारात् तादृशेच्छासत्त्वे विरोधि
सामग्रीदशायां पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकपर्वतत्वप्रकारकतानतास्वे निर्धर्मितावच्छेदककमा
नसवारणाय निर्धर्मितावच्छेदककमानसस्य लौकिकप्रतिबंधकतायां तादृशेच्छाया हेतुरूपे गौरवेच्छा
पादकजनकत्वस्योपगंतव्यत्वात् तथा चानुमितेर्निर्धर्मितावच्छेदककसाभावेन वारणासंभवात् किन्तु किंच न त्वनि
वेशप्रसंगः॥ अन्यथा विरोधिसामग्रीसत्त्वे पर्वतविषयितानिरूपितवह्निविषयिताशालिप्रत्यक्षं न संजायतामिती
च्छासत्त्वे वह्निः पर्वतस्य चविशिष्टकुलिनततानस्थले ज्ञानांशे केवलवह्नि विजे प्रत्यक्षमानसे न सम्भवतीति तादृशमा
नसस्य लौकिकविरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकतायां तादृशेच्छाया हेतुरूपे गौरवेच्छापादकजनकत्वस्योपगंतव्यत्वात् तथा
प्रत्यक्षे दृशविरोधिसामग्र्याः सत्त्वे पर्वतमात्रकत्वानायसत्त्वे वह्निज्ञानमितिमानसापत्तेः। नापि ज्ञानांशे व
ह्निविशिष्टपर्वतत्वेशिष्टावगाहिमानसं वह्निमान् पर्वत इत्यतात्प्रत्यक्षविशेषणताजानवच्छेदकप्रकारकलिंगप्रत्यक्षा

गदीपरा ता ॥ नापि केवलं विशेष्ये विशिष्टवत्ताप्रतीतिरिव्याप्यवह्निमत्पर्वतं जानामीति विशिष्टविशेष्यकं विषयांशे

१०३ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानादिप्रसक्तस्यानंगीकारात्। नापि केवलपर्वतविशेष्यक[illegible]

दृश्यमानस्य लौकिकविरोधिसामग्री प्रतिबंधकतापामपि दृष्टिंते स्त्रीपाश्चनुमेजनकत्वात्त्व यथा विरो

धिसामग्र्याः सत्त्वे नहि व्याप्तिविशिष्टवह्निव्याप्यवत्तानाधयमत्वे पर्वतं जानामीति मानसप्रत्यक्ष[illegible]तात् तथा च कथमपि तत्रे

६१ तानुमानासंभवात् तत्र न विषयताद्दृश्यमानस्यानुरोधेन तत्तानादिविषयितानिवेशससामग्र्याः प्रतिबंध

कत्वानभ्युपगमेऽपि कल्पे ऽनुमितिसमत्वनिवेशः प्रसक्त इति चैवं। तत्र वह्निमत्पर्वतविषयकत्वं तादृशमानसक

सामग्र्या विशेषसामग्र्या त्वादेवतत्र पर्वतो वह्निमानिति मानसानुमितिसिद्धेः। अथ तत्स्वाप्यनुमितेर्मानस

त्वमसिद्धमेवं अनुमितिकाले तादृशलौकिकविषयताशालिवृत्तिमानसत्वादृशपक्षताहृदयपानसेः नु

मितिसामग्र्याः प्रतिबंधकतापत्तिरहस्येनचादिनापि स्वीकारे तत्तादृशविषयताप्रनिवेशप्रतिबंधकत्वान्तरस्य रस्य

ते नानुपपत्तिस्तन्नाव्यातं भवानातत्वज्ञाने पि ज्ञानविषयपक्षे मानमानुपपत्तिमे व्याप्तिविरहात् । न च सिद्धप
विशेष्ये समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षादिसामग्रीकाले ऽनुमित्या वृत्त्वादनुमितिर्नैव कदापि जायतेत्यानुमि
त्सापाठेनैतत्कल्पनाबाधादनुमितिमानसभेदपक्षसाधारणात हि पक्षमानसत्वावच्छिन्नप्रमितितादृशसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वमेकमेवानुमितेर्मानसत्वनये लौकिके विरहकत्वानपेक्षानुमितित्वमानसत्वयोः प्रतिबध्यतावच्छे
दकत्वनपातन्तु परामर्शादीनामेवाविशिष्टत्वात् तर्हि विरहत्वमतेऽपि विषयविशेषे ऽन्यथा संभवात् । परामर्शविषयक
समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽप्यनुमितिमानसं न जायते किं त्वनुमितिरेवेति चेत् न मानसत्वनयेऽपि
नियमत्वाविरहात् हि तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमितिमानसत्वमेवेति द्वयं विरहत्वमतेऽनुमिति
त्वमेव मानसमात्रं यत्रैवेऽपि व्याप्तिविरहाद्विधेयेऽत्र समानविषयलौकिकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबध्यतावच्छेदकं
विरहत्वमते मानसत्वमनुमितित्वं वेति द्वयं मानसत्वमतेऽनुमानसत्वमेकमेवेति लाघवात् । नन्वि

ग.टी. विरुद्धत्वमनन्ते लौकिकप्रत्यक्षात्मकज्ञानत्वमेव तादृशीति वाच्यं। तादृशप्रत्यक्षात्मकत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशे
१०४ षणभावेन कार्यकारणभावभेदाभावादिति। सातिज्ञानत्वसिद्धौ लाघवं दर्शयति। समानविषयकेतिप्रथ
मेति। अनुमितिसामग्र्याः समानविषयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वापत्त्या सिद्धत्वा
दिति। नवः। तादृशसामग्र्या इति। समानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्रीप्रतिबंधकत्वापत्त्या न सि
६८ द्धत्वादिति भावः। तादृशसामग्रीति। समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीका इत्यर्थः नानुमितिकेतिव्यामः
। अन्यत्र प्रत्यक्षत्वेनैकस्थितपराहारिसामग्र्या। भिन्नविषयकानुमितिसमानसंभूति तादृशसामग्रये
च्छा पुत्रेजनकीकृत्य [illegible] प्रतिबंधकतोपपत्ते विरहद्वेषमते पित्तस्यश्चपकतप्राप्तो रवाभावादिस्वाहु
। अभिन्नेति। अतिप्रसंगाभावेनेति समानविषयकानुमितिसामग्रीविरहदशायां तादृशानुमिति
सप्रकारकेच्छासत्वेऽनुमितेस्समानत्वापत्तिभयेनेत्यर्थः। न चानुमितिसामग्रीविशिष्टतादृशानुमि

तित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽनुमित्सभ्यमानसाप्रतिभयेनेत्यर्थः । न चानुमितिसामग्रीविशिष्टतादृशेच्छाया उ
त्तेजकत्वमुपेयं तावताप्यतिप्रसंगवारणसंभवादिति वाच्यं । महागौरवात् । अनेककथितशाब्दादिसामग्रीका
ले भिन्नविषयकानुमित्युत्पत्स्यमानसामग्र्याः स्वप्राबल्यात्तत्र परत्वेनैतत्कंक्कापारजितबोधप्योज्ञानेसनेनानुमिति
त्वावच्छिन्नं प्रति अनुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्य कल्पितसामग्र्याः अनुमितिप्रतिबंधकत्वमुपेत
मितिस्त्वित्यन्यत्र अत्र समानुमितिमानसत्वप्रकारकेच्छासत्वे कथितशाब्दादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्सयमानसो
त्पत्त्यर्थं तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वमुपगंतव्यं एवं च सत्यां तस्यामनुमित्युत्पत्तिर्नेसंभवतीति अत्र समासामित्युक्तं
ऽन्यानुमानत्वभानोपगमेनेति । न तु अनुमितिसम्पमानसेसर्वत्रैवानुमानत्वभानोपगमसंभवः कामिनीजिज्ञासासाकालीनमा
नसे तज्ज्ञानासंभवात्कामिनीभिन्नज्ञानेकामिनीजिज्ञासायाविरोधित्वात् । न च तादृशमानसस्याविरोधिसामग्र्यप्र
तिबध्यत्वेकासतिः तत्रेच्छायाहेतुत्वेनेच्छां विनाविरोधिसामग्रीकालेतदुपपत्त्यसंभवादिति वाच्यं रच्छाविषयक

ग ती प मम स्येएवेच्छापाहे तु त्वेन तत्त्वानुत्पत्तु प्रज्ञाइच्छापात्रापिमानासंभवेनत्त त्रेच्छापात्र तथात्वादितिवेत्॥ कामि
२०५ नीमित्रविषयकप्रमस्त्वेन कामिनीजितासामतिबध्यतावच्छेदकं कामिनीज्ञानस्यापि तद्भित्र कामिनीत्वत सं
वंधावगाहित्वात् किं तु कामिनीविषयिताभाववद्वृत्तिविषयितावच्छेदकत्वमेव तत्सामानाधिकरण्यं परपाकामिनीविष
पितानिरूपितापाविषयिता नकामिन्यविषयकवृत्तिः। एवं च कामिनीजितासाकाले कामिनीमहंजानामी
८२ त्यात्मनविषयकज्ञानोत्पत्तेः प्रतिबंधकाभावः। नु चात्मत्वादेः प्रागनुपस्थितौ कामिनीमहंजानामीति ज्ञानेन संभव
तिविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वादित्यात्मत्वांशे निर्विकल्पकमनसंवाच्येत तत्र कामिनीजिज्ञासाप्रति
बध्यमेव। आत्मत्वीयनिर्विकल्पकविषयितायाः कामिन्यविषयकज्ञानसाधारण्यादिति वाच्यं। आत्मत्वादिविशि
ष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावेन प्रथमतएवात्मविशिष्टबुद्धिसंभवादिति। अथ यवा विशिष्टबु
द्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य विशिष्यकार्यकारणभावकल्पने गौरवाद्विशेष्यतान्यप्रकारतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं रामः ०
प्रतिविशेषणज्ञानस्य विशिष्य कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् विशेष्यतान्यप्रकारतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं २०५

प्रतिविशेष्यतान्यविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमेवोपे — यते विशेष्यतासंबंधेन परामर्शवत्तिप्रत्यक्षेने
प्रकारतासंबंधेनानुमित्यादिविरहाद्व्यभिचार इति कारणादिशि विशेष्यताया अनिवेशः। घटोपाकमिते त्रिशा
द्धबोधस्य प्रकारतासंबंधेन घटे सत्त्वात् तत्र निरुक्तसंबंधेन परार्थोपस्थित्यसंभावाद्व्यभिचारस्तत्रः कार्यदिशि प्रकारता
त्वानिवेशः। संसर्गे व्यभिचारवारणाय प्रकारतानिवेशः विशिष्टविशेषणकत्वानेपि विशेष्यतावच्छेदकप्र
कारकनिर्णयोपेक्षितत्वेनानुपपत्तिः परं तु नरसिंहाकारतानानुपपत्त्या कामिनीतान्यस्यात्मनोंशे निर्विकल्प
कत्वमलीकमेव वृत्तिर्नानुपपत्तिः॥ अथ यदानिर्विकल्पकेपि घटत्वादिभानादिति स्याद्विपरवृत्तितपाठपर्यालोचन
या आत्मत्वनिर्विकल्पकेकामिनीतानवानात्मा विशेषगुणांतरवान्वा आत्माभासते इत्युपेयं तत्र चात्मत्वविषयि
तानेकेतिकामिनीविषयतासमानाधिकरणात्मत्वविषयताकामिन्यविषयकज्ञानावृत्तिरेवेति ग्रंथे लौकिकवि
षयितासंबंधेनेत्युपलक्षणं निर्विकल्पकीयविषयितासंबंधेनात्मत्वस्यापि एषा कप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यावश्य

ग॰टी॰प॰ कत्वाज्ञातृत्वापि लौकिकत्वानपायात्। निर्विकल्पीयविषयिताया वा लौकिकत्वस्वीकारात्। ननु कामिन्याविषयक
२०६ ज्ञानत्वाभिविषयतायाः कामिनीतित्वाप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे कामिनी नितत्वात्तादृशापो विनैव रूपवत्कामिनी
त्वेनं ज्ञापतामिनी ज्ञानं रूपवती कामिनीतिज्ञापत्तिरिति वाच्यं। तादृशतानं प्रतिरूपविशिष्टकामिनीतित्वात्सा। विरहवि
शिष्टकामिनीतिज्ञानापत्तेः पृथक् विरोधित्वात्। न च मुख्यस्य नंजं रंविनश्यद्वस्थ सत्रिकलनसंभवत्। जिवाच्यं। त
था विशेषो पनीतभानस्यैव मामार्गे कत्वात्। अथ घावेरोधिसामग्री तादृशापांवह्नेः पर्वतस्य च विशकलितज्ञानस
८५ त्वेपर्वतविषयिता निरूपिता वह्निविषयिताशालिज्ञानसंजायताम् इति चेत् खोपदेहे ज्ञानासंभवात्
व्याप्तभानमपि नस्यात् तयोर्व्यापि शेषगुणविनिर्मोकेण तदभावात्। एवं च तन्मानसस्याप्यनालविषयकत्वापात्त्या
त्वभानमपि नस्यात् तयोर्व्या विशेषगुणविनिर्मोकेण तदभानात्। एवं च तन्मानसस्यात्मत्वाविषयकत्वापात्त्यात्म
नस्य विरोधिसामग्री प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे तुरुष्टमिति तैव मानसस्यलौकिकविरोधिसामग्री। प्रतिबंधकत्वा राम०

गच्छानेसापत्तेः किंतुविषयताविषयितोभयसंबंधेनेच्छात्वस्य तन्नेष्टेच्छाभानमनसेव्यभिचारवारणाय तत्सन्निव
धानात्वच्छेदकंभवतिचतुष्टमानसंज्ञापत्तामिति सेत्स्यदृशेच्छोत्तरकालीनतद्विटादिगोचरानिरिक्तमानसस्यतादृशेच्छा
विषयकत्वेतादृशेच्छापाः तत्स्याकृत्स्नतोनिष्पन्नतः सत्वात्तयात्वेबाधकाभावादिति तादृशमानसेविषयतत्वविषयि
ताभयसंबंधेनेच्छावत्त्वं। विषयतानिवेशात्पटमानसेच्छाविषयकपटादिविषयकमानसस्यनासंग्रहः। निरव
लानामेवमानसानांकालांतरीयेच्छाविषयतया विषयतासंबंधेनेच्छावत्त्वमानसाभिहितिरतोविषयितानिवेशः ए
वंचोपदर्शितस्थलेपर्वतोवह्निमानित्यादिमानसेवह्निपर्वतेतज्ज्ञानादिभानेबाधकाभावः तयासमुक्तोभयसंबंधेनत
मेच्छावत्त्वस्यापत्ततयाविरोधिसामग्र्यभावहेतुतापत्तौव्यभिचारापत्तसमेरिति। अथोक्तोभयसंबंधेनेच्छावत्त्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वेरत्नविनाविरोधिसामग्र्याकालेमानसत्वरूपसामान्यधर्मेव[illegible]व्यापत्तिर्दुर्वारैव। इच्छाका
लीनफलस्यविरोधिसामग्र्यभावकार्यतावच्छेदकानाक्रांततयातदसमानाधिकरणतादृशसामग्र्याअसत्वात्तादितिचेन्न। र

ग॰दी॰प च्छावृत्तित्वसामग्र्या इच्छाविरहकालेः तत्वात्। अथ मम संप्रति विषयत्वेन हेतुत्वमते इच्छाविरहेपि विषय
स्यावच्छिन्नवृत्तित्वसामग्री संभवः। इच्छा मम स्वेच्छाकेन हेतुत्वे तु न संभवति वास्तु वेच्छासत्वेपि मानसे
६ च्छासत्वेपि स्तानासत्वे घटमानसापत्तेः॥ इच्छाघटितसामग्र्या अभ्युपगतत्वादिति चेन्न घटमानसेच्छादि
विषयकममत्वस्यावच्छेदकघटमानसेच्छात्वादिना हेतुत्वमुपेत्य सकलदोषाणां वारणीयत्वात्। अत्र वि
षयभेदेनेच्छायाः निखिलमानससाधारण्येव सामग्र्याभावानां च हेतुत्वमेव सम्यक्। विषयभेदेनेच्छावि
रहविशिष्टसामग्र्यभावहेतुत्वे इच्छाया उत्तेजकतयानन्तसामग्र्यभावानां विषयभेदेन हेतुतानन्त्यमानंसाप
त्तेर्महागौरवात्। पत्तुत्वान्नेच्छायत्ताभिलाषानन्तुगतेच्छानां पर्वतो वह्निमानितिमानससामग्री घटवात्स्व
सामग्रीसत्वे मानसापत्तिवारणाय वाच्यसामग्र्यभावकाले नानात्वं तत्त्वाभिलाषे न कारणतागौरवादि
च्छोत्तेजकत्वकल्पोपग्रमरजितेनेत्युच्छा। अननुगतेच्छाभावानां ताननुगतेच्छाभावानां परस्परं विशेष्यविशेषणता रम॰
२११

भावे विनिगमनाविरहेणागतिमहागौरवात् । यत्तु इच्छानुद्दीयेत्यादिबाध इत्यापाने इच्छाभानसंभवः इच्छादीनां
विषयोपधानेनैव भानादिति तदानीमिच्छाविषयकत्वशब्दस्येच्छाधीनत्वमानसंभवतीति तत्त्वमभिधानात्वेच्छाव
द्वत्वस्यापि रोधिसामग्र्या भाने कार्यतावच्छेदकत्वसंभवतीति तत्तुच्छं । निर्धर्मितावच्छेदककतामस्य बाधबुद्धमनिवृत्तिवध
तयानाहृशबाधकाले विशिष्टपांशेपि धर्मितावच्छेदकके इच्छाभाने बाधकाभावात् तृसंबंधेनेच्छावत्त्वस्यलस्यानवा
त्वस्याप्रसक्तत्वादिति । अनुमितेरूपपादनादिति । अनुमितावात्मत्वनिरूपितलौकिकविषयितानिरूपितत्वाभिव्याप्तेन
वकाशादिति भावः । एवं सति मानसत्वस्यैव विलक्षणापत्तिरिति चेत् न तु आत्मत्वविशिष्टं पक्षे वानुमितिसामग्र्या आ
त्पिमीतिबंधकत्वस्यमत्तु वक्तव्यात् । अथ ज्ञानत्वमेव लौकिकविषयितासंबंधेन प्रतिबध्यतावच्छेदकं तु तो नोक्तमेवं इ
तिसाक्षात्कारत्वं । निदमतो ज्ञानासंभवात् तता तत्त्वाविषयकस्यापि तस्य संभवेन तदसंग्राहकत्वेन तन्मानात् ।
इच्छाकृतगौरवोपनायकतयाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतापादकत्वात्

गदी पत्र २१२ नपेक्षणात्। अस्तु वा कृतिमात्रेपि तन्त्रानापेक्षणं यथापि सुरभिमानसेन तत्र विषमरजितदसं ग्राहकत्वात्। अ
त्र वैऽसा स्वात्करोमीतिप्रतीतिजनेलौकिकविषयित्वसाधिकाजन्यात्रुटप्रसक्षाभ्यामाहित्वेपि अनुमितिमयत्नंतरंत
द्धारणसंभवात्। अथ घटोपनीतभानोत्तरं तदापत्तिः। तत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य हेतुत्वे तु गतका
१०. युपनीतभानोत्तरं नाणनं स्वात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः। ताट्टशप्रत्यक्षमप्रति स्वात्मकार्यकारणभावस्यैव
कल्प्यत्वात्तु भेदकाभावात्। नन्वात्मसिद्धा कथमापत्तिरिति वाच्यं। साक्षात्कारेण घटोपरक्तिबाधस्तु हि इष्टापत्तेर्घ
टत्वादिविषयभेदेन प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते तेन तत्प्रतिबंधकताप्रसंगात्। किंतु लाघवात् लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेनालौकिकमानसत्वावच्छिन्नं प्रति स्वी
यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिरू
पितानुयोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेन निर्णयस्य प्रतिबंधकत्वोपगमात् तेन ताट्टशसंबं रम० २१२

धावच्छिन्नबाधाभाववत्ताज्ञानसापत्तेः फलतो गगनं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तिसंभवात् न चानुव्यव
सायं प्रति लौकिकसन्निकर्षजन्यव्यवसायस्य विषयप्रभेदेन कारणत्वे महागौरवात् स्वीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेन मानसत्वावच्छिन्नं प्रति स्वाश्रयप्रह
जित्वसंबंधेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः कारणताद्रुगमत्वेन तद्विरहेण नाहं शब्दमनीमापत्तिरिति वाच्यं। वि
नश्यदवस्थसामग्रीजन्यव्यवसायादप्यनुव्यवसायोदयेन व्यभिचारात् नाहं शब्दमित्याकारकतापत्त्यसंभवात् अन्ना
पत्तिविषयं निवेश्य व्यवसायानुव्यवसाययोः कार्यकारणभावकल्पनादापत्तिवारणासंभवात्। लौकिकविषय
ताशालीकारेनुलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितलौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदक
तासंबंधेन लौकिकमानसं प्रति लौकिकविषयतावच्छेदकतासंबंधेन व्यवसायस्य हेतुतायाः उक्तन्यायेन तादृ
शकारणाभावाच्च न तदापत्तिरिति लौकिकविषयतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। अपि च बाधाभाववत्ताज्ञानस्य कारणत्वे

ग.टी.प. त्वेन कल्प्यते नापि अतिरिक्तलौकिकविषयता किंतु सा साक्षात्कारत्वेन तृतीयः न षष्ठी परमात्मविषयतानां
२१३ समवायेन प्रतिबंधकत्वमेव क्लृप्तत्वात् तथा च गगनं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरलौकिकत्वेपि न बाधा पत्तिः संभ
वदुच्यते। तत्र पक्षे हि सौरभं न पश्यामीति न लौकिकत्वं निष्कर्षाधीनविषयताया एवं चाक्षुषत्वसाक्षात्का
९० रत्वावच्छिन्नत्वमुपेयते असमवेतस्यतानवच्छिन्नत्वं तावता। घटत्वमुपनीतभानानंतरं घटं साक्षात्करोमीति
न प्रमापः सौरभं न पश्यामीति प्रमायश्च चाक्षुषत्वायनच्छिन्नविषयितायाः सौरभनिरूपितत्वासिद्धिरिति
लौकिकविषयिताबैपरीत्येमिति चेदत्राहुः। घटमुपनीतभानानंतरं घटं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेर्भ्रमत्वमुप
पत्तावपि सिद्धिः। लौकिकत्वं तेनासाक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टविशिष्टप्रत्यक्षत्वमुखाविशेष्यकत्वे समथनं
नघटत्वप्रकारकलौकिकसंगतेः। तादृशविषयितानिरूपकत्वाभाववैशिष्ट्यं घटत्वमुखावशेष्यकत्वे कथमिति चेत्तपर
संगतिः। अस्माकं तु साक्षात्कारनिरूपितलौकिकविषयिताभाववैशिष्ट्यघटत्वमुख्यविशेष्यकत्वेन राम
२१३

नानुपपत्तिः ॥ न चातिरिक्तविषयित्वोपगमेपि निर्विकल्पकेसन्निकर्षप्रयोज्याभिव्यवच्छिन्नत्वेकिं तस्यतामविष
यता आवश्यकी सैव व्यवसायेपेलौकार्फी सन्निकर्षसत्त्वात् एवं च घटाद्युपनीतमानितिप्रसङ्गेपि निरवच्छिन्न
घटत्वविषयत्वावगाहात्स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिप्रसंग इति वाच्यं स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेष्यतानु
भित्वनिष्ठप्रकारताकान्यत्वविशिष्टनिष्ठविशेष्यताकत्वाभावविशिष्टनिष्ठविषयतावज्ज्ञानत्वेनाविशे
ष्यताख्यतन्निष्ठप्रकारत्वानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताकज्ञानत्वेन कार्यहेतुत्वात् तन्निष्ठविशेष्यताकत्वेवै विशेष्य
तन्निवेशप्रयोजनाभावात् घटत्वांशे मानादिना संग्रहः ॥ लाघवमात्रेण तु लौकिकविषयतासिद्धिस्तु अपसिद्धांत
न्तस्येति चेन्न । घटत्वेन नेमं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुरोधेन तत्सिद्धेः ॥ घटत्वावच्छिन्नस्यागति अलौकिकविषय
तातत्त्वाभावयोरेव तत्त्वभानात् निरवच्छिन्नतद्विषयत्वभानोपगमे घटत्वेनेत्याकारकत्वानुपपत्तेः ॥ न चैतत्त्व घट
त्वनिष्ठप्रकारताकतानिरूपितेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसमानाधिकरणमेतेनेदं पदार्थ इति निर्विकल्पको

टी॰प पविषयताकत्वादिकमेव विषयोस्त्विति वाच्यं । तथा सति घटत्वादिलौकिकप्रत्यक्षोत्पादकसंस्थानवि
२२० शेषावच्छिन्नलौकिकसन्निकर्षसत्त्वे घटप्रत्यक्षं चित्रचक्षुःसंयोगसत्त्वे घटत्वेनैव तद्घटत्वावच्छिन्नत्वे परंतु त्वक्षि
त्वेनैव तद्व्यक्तिशे लौकिकघटत्वेन तद्घटरूपनीतप्रत्यक्षात्मकं प्रत्यक्षं तद्घटत्वेनैव संसाराकरोमीति प्रत्य
क्षापत्तेः घटत्वेनैव संसाराकारेणीति प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च तत्र घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदंत्वावच्छिन्नवि
शेष्यतापन्नत्वेदंपदार्थवृत्ति निर्विकल्पकविषयताकत्वयोः सत्त्वात् । न च घटत्वनिष्ठनिर्विकल्पकीयवि
षयताकत्वविशिष्टेदंपदार्थविशेष्यताकत्वसामानाधिकरण्येन तत्र इदमाकारकं विषयः संस्थानसन्निकर्षाभावे
न तत्र निर्विकल्पकीयघटत्वनिष्ठविषयताकत्वाभावेन तदापत्तिवारणमिति वाच्यं । तत्रैव चक्षुःसन्निकर्षाभावेन तत्र
निर्विकल्पकीयघटत्वनिष्ठविषयताकत्वाभावेन तदापत्तिवारणादिति वाच्यं । तत्रैव घटाकारेण संस्थानसन्नि
कर्षवशेन घटान्तरविशेष्यकघटत्वलौकिकसम्बन्धेन घटत्वप्रत्यक्षाभिधानसौकर्येण घटत्वेन संसाराकारे रामः
२२०

मीत्यनुव्यवसायपोरापास्तौ पत्वादिति एतत्तदभिप्रेत्यैव लौकिकवाक्येतिपदकानन्यपंघपेत्रैत्वादिव्यवसाय
साधारणपानुरोधाद्विशेष्यतापकारतारूपैवेपं। एवं लौकिकविषयितानामनुगमकं लौकिकविषयिता त्वमप्य
नुगतपती त्वनुरोधेन उपेयं न तु लाघवेन तथा सति हृत्वादिपरामर्शोपपत्तिं विहितविषयितामुच्य खेदः धर्मसौका
रे लोपपत्तौ आस्यादिविषयतानांकारणतावच्छेदकत्वविलयप्रसंग्यत्तुप्रसमस्यत्वावच्छिन्नविषयितात्वेन नानुग
मसंभवः चास्यत्वावच्छिन्नविषयितात्वकल्पनापत्ता महागौरवप्रसंगात् तु आत्मस्पर्शगंधोत्वं रश्यतेस्नोनोपप
ते शाब्दोत्तरस्मृतेरुपंनयत्पत्तेः किं तु सामान्याक्षिप्तेरणादिमात्रकनामनुपपत्तेरिति। वास्तु पारिभाषेरेपि लौकिकविष
यिता एकजातीयैवेसाहत्तद्विशिष्टेत। मोरथमंपरश्यापीमादि मतीति वाल्लोपनाचत्वप्रत्यक्षतद्विशिष्टत्वमपचनिवे
शः। एवं परस्यमीस्यायत्र व्यवसामत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येवकतानैविषयितावैस्तत्तस्सनुरदपातः। अनुपस्थि
तविषयिताभानपसेध्येवमेवफलसामान्यानुरोधादिति सदवगाह्यविशिष्टपरं। वास्तुवेतिपदघपिआत्रजादिनिष्

ग.टी.प्र. सौरभोपलौकिकाविषयिताप्रसिद्ध्या नतदभावोपि संभवतीति यथापि गगनं न प्रत्यक्षमोस्मादिस्य लोकत्यात्वय
२२५ त्वाहू धकाभावेनत्तथैवोक्तेपादेशविषयविशेषस्य लौकिकंभसत्वमेवतादृशविषयविशेषे नानुमिनोमी
स्तत्र लौकिकविषयत्वाभावस्यानुमितौ विषयतेति ध्येयमिति। न च तत्रापि त्रविशेषणताविशेषणतयोरप्रपोर्वाधः
२५ मत्तवत्तनसाध्यरूपमेवैकेनतत्भागम्यते ते नाधोवृत्तत्वप्रसक्तिः स चावृत्त एकांशं न प्रत्यक्षतो यारूढेन तत्त्र धीप्रसङ्गेदार्भव्यप्रसं
गः नापि सवरूपघट प्रत्यक्षताया देशमात्प्रसंगः। न च समवायघटं न प्रत्यक्षतीस व्यापिप्रमा समवेतो पेपक्षे केवुश्चो नाहि
मात्तृना नाश्री सार्हवेव नेत्रप्रतीते समवायत्वादिति वाच्यं। तथा सति तत्र अस्फल जनतिद्रूपमत्सोच्छेदाप
त्तेः। एवं वृत्तेनध्वटजनकाभिरेसाद्दाव पीति। प्रतीतस्व तु रोधेनेति। अत्र त्वत्तहिषाया सविषयकलौकिकज्ञानस
त्वाच्छिन्नेप्रभि लौकिकसन्निकर्षेनप्रघटालिस्विष्यमात्मत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छिन्ने लौ
किकविषयिताशालिनिधापत्वेन हेतुता युपेत्यमिति किं विषयताशाधनोपहितो न तस्मात्। अन्यथा धूमालो रामः २१५

कारणतामतेंतु अतिरिक्तविषयतानुपगमेववत्ता येवेन वन्ह्याद्यनुमितिहेतुत्वसंभवात्कारणताव्यवहितो
त्तरत्वं न्यायसादिविषयत्वेन च भवेद्यकार्यकारणभावस्य समत्वनिर्वंधकारसमनस्योच्छेदापत्तेरिति लाघवानुरोध
स्तत्र :। पतु लाघवेनैव चक्षुःसंयोगादिजन्यतावच्छेदकतया लौकिकविषयतासिद्धिरन्यथा तत्रोपनीतभानातै
व्यभिचारापत्तिरिति तन्न चक्षुःसंयोगादिरूपकारणविशिष्टस्यैव तत्र कार्यतावच्छेदकत्वात्तु अन्यथा मंडू
कवसांजनादिदोषविशेषाधीनलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः । उपनीतस्या. कारणेष्वपि प्रती
त्यात्तत्रापि लौकिकविषयतासत्त्वात् । न च चक्षुःसंयोगशून्यत्वरूपायेन हि विशिष्टस्य तत्सामग्रस्याव्यभिचार इति वा
च्यं । तद्विषयत्वलाघवविशिष्टस्यैव समानाधिकरणचक्षुःसंयोगत्वस्याभावसंबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वे
न हेतुत्वात् । पुत्रानरवेति । अनुमितौ संनिकर्षस्य न च नयोपि वन्ह्याद्यनुमितिकाले धूमादिभानसंभवे लौकिकविषयितासं
बंधेनाव्यवच्छिन्नं वाजनापत्तेरिति वीकर्ष । अथ घटादावगादिद्रव्यानुमितिसामग्रीकसन्नमोत्पादे वाचक्कामावः । न चेत

ग॰टी॰प॰ २१६ इतरं स्वघटमेकं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यं। अनुमितित्वविषयतासंबंधेन तादृशानुव्यवसायं प्रति वि-
षयतानिरूपकज्ञाननिरूपितघटादिविषयतात्वेनोद्देश्यविधेयतेनुगम्यतादृशविषयतानिरूपकव्यवसायस्य तादृ-
२४ शसंबंधेन हेतुत्वेन तादृशानुमितेस्तथाविधघटादिविषयितानिरूपकतादृशानुव्यवसायापादसंभावदतानज्ञा-
नुमितित्वविषयतानुत्पन्नाव्यपि सामान्यतो विषयतासंबंधेनानुमितिभिन्नज्ञाने तादृशानुव्यवसायापत्तिः ता-
दृशसंबंधेन तत्र तदापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं नयोर्थसंप्रतियोगित्वपर्याप्तानुयोगित्वभासतेति भावः। आपत्तेर्वोशेरिति
व्याप्यतावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंसर्गसंसर्गिविषयताप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितापादप्रकृतपक्षविषय-
तानिरूपितसंसर्गसंसर्गिविषयतानुयोगित्वावेषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधघटितसंसर्गिकाविषय-
तानिरूपकत्वं निष्प्रपापत्तिविशिष्टं कायुक्तातावच्छेदकापि तिभावः। अथसंबंधसंबंध्यग्रहेपि विशिष्टसा- ग॰प॰ २१६

यं। अनुमितित्वावच्छिन्नवृत्तिविषयतासंबंधेनानुव्यवसायं प्रति अनुमितित्वेन हेतुत्वात् तस्य तु पर्वतो वह्निमानित्याकारकस्य सामान्यवि
षयतासंबंधेन कार्यतावच्छेदकसामान्यात्। अनुमितित्ववृत्तिविषयतावच्छिन्नवृत्तिविषयतान्तरसंबंधेनानुव्यवसायोत्पादकत्वा
मश्रीसहितायाः एव कार्यतावच्छेदकत्वे कल्पनायां गौरवमिति चेत्। न। अनुव्यवसीयमानविषयविषयिताया अप्रामाणिकत्वात् तदनु
नुमितौ घटभानासिद्धेः। न हि तादृशविषयतासामान्यतराव मानसं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमुपेयं अनुघटादिमान
सेव स्यमनुमितिसामग्र्याः महत्त्वौरवाहिति। न हि कार्यविरहादि ति वमौ तु किंत्वत्र विवक्षितेति। यत्तु मानसं प्रति अ
नुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं नाधिकं किंचित् विषयकचाक्षुषादिकं प्रति बंधकत्वेनैवोपपत्तेः। चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छा
विशिष्टचाक्षुषसामग्रीकालेऽपि चाक्षुषोत्पादस्य निर्वाहाय चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टत्वेन तेषां प्रतिबंधकतानोपेयते तौ
रवात्। किंत्वस्य वह्नित पर्वतस्वरूपवृत्तित्वसंबंधेनानुमितिमात्रे नैव तद्धर्मीवानुमितिसामग्रीत्वेन रूपेण प्रतिबंधकतासामान्याच्चाक्षुष
निर्वाहः। एवं च तेन रूपेणामानसं प्रत्यपि प्रतिबंधकत्वं तस्यावश्यकं प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ चानुमितिसामग्रीवाच्छेद्यमानसत्वनिवेशे हि: अनुमि

ग.टी.प २९८ समव्याप्तत्वं च प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तत्त्वम्। अनुमिति समनुमाय दर्शनं सुखोत्पादयोः परस्पराधीनतया मोऽन्याश्रयात्तु
समव्याप्तत्वे च वाह्यप्रत्यक्षाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताया वाह्यप्रत्यक्षेच्छाधीनत्वेन नान्योन्याश्रयः। वस्तुतस्त्वनुमिति
सामग्रीप्रतिबंधकतायामिच्छाया अप्रवेशेनैतत्कल्पे प्रतियोगिविशेषणविशिष्टं इत्यनेन प्रतिबंधकतायां प्रवेशः। किंतु इच्छाधीनत्वं नेच्छाभि
२१ चारवारणाय पक्षविशेषणत्वकृतित्वेन तत्सामानाधिकरण्ये नविनतप संबंधेनेच्छावच्छिन्नत्वं कार्यतावच्छेदकत्वे वैजात्ये सत्ते
प्रवृत्तिवत्त्वे वाह्यप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्येच्छाधीनेत्यत्र वाह्यप्रत्यक्षे दृशविनतप संबंधेनेच्छाविशिष्टत्वं अतो न तत्र विरोधिसमव्याप्त
वह्नेर्नुमानापत्तिरिति वाच्यः स्पार्शनादौ चाननुभवात् साहित्यं प्रत्यक्षविषयत्वे सति वेद्यः। इच्छानाशोत्तरं तादृशसंप्रत्यक्षोत्पत्तौ प्रसं
बंधः। पुरुषान्तरीयवाह्यप्रत्यक्षेच्छाजन्यं तन्नाम पुरुषान्तरीयवाह्यप्रत्यक्षसंग्रहापत्तेः प्रतिबंधः। एवं च वाह्यप्रत्यक्षे अनुमितिसामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वं तत्स्थानीयच्छेदकं न वाह्यप्रत्यक्षमादिकं किंतु मानसत्वमथवा अनुमितित्वं समव्याप्तत्वेनैव तिविष्ट इत्यनेन प्रतिबंधकत्व वा
स्य नाधिकम्। अत एवेच्छाकालीनवाह्यप्रत्यक्षं परत्वेनुपपन्नं अत एव विरोधिसामग्रीसत्त्वेऽपीच्छा सत्त्वे प्राक्। ग.प. २१८

नृपक्षस्योपनादितत्वादित्यभिधाय व्याप्यविशेष्यकान्यपक्षविशेष्यकास्वपरामर्शादित्यादिनाउभयपरा
मर्शीयैकैकहेतुतायामनुमितित्वलक्षणप्रवेशो दर्शितः तथा चानुयोगित्वादिघटितधर्मस्य तदवच्छेदक
त्वं दुर्लभमित्यत आह प्रकारतांशस्याद्वैशिष्ट्येति। प्रमात्वापादानादिति। पक्षेतादृशद्वैपरीत्यवादिनापत्रत्वानु
योगिकसंयोगसंबंधेन प्रकारतात्वविशेष्येतत्प्रतियोगित्वस्यैव प्रमात्वनियमकतापादकत्वं शाक्यता
त्रापत्तिरितितत्र। तथा सत्तिगौरवात्। पक्षविशेष्यकेति। अथ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतावग
मेऽपि प्रतियोगित्वादिविशिष्टबुद्धविषयत्वेऽपिन स्वातिप्रसंगो हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारता
व्यभाध्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितापादहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधानव
च्छिन्न शतासामग्रीबलात्तादृशज्ञापकेतरत्निदृश्यस्य काले तादृशतासामग्रीबलात्तादृशस्यापत्तेः। अथै
वमपि समानविषयकत्वात्सत्पादै व्यभिचारेवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ पिन्नविषयकत्वमा

गदाधर
२४७
वश्यकत्वं न घात्व समानविषयकमानसं द्वारमिति चेन्न। समानविषयकत्वाद्युपनीतभानं प्रति अनु
मितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात्तत्रैव लौकिकमात्र इति मानसस्यापि धारणाप्रति बध्य
तावच्छेदकमनुपेक्ष्यानुमितिसामग्रीकाले तादृशमानसस्य वारयितुमशक्यत्वात्। एवं समानविषयकत्वा
दुर्बोधमहिमा सामग्रीकाले सिद्धान्ते नाप्यनुमितिर्न्याय्या चाक्षित्वं मानसत्वावच्छिन्नं च प्रथमकृतमितिबंधकत्वं
२६ नोपपन्नं। मानसत्वानुमितित्वप्रकारकेच्छाप्रयोजके तत्प्रयोजकः। भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीमानसस्य
लेभिन्नविषयकेच्छासमरो जनकीकृतप्रबंधकत्वापत्तेश्च। किंच तौ न संबंधेन व्याप्त्यवच्छेदकसिद्धिशा
न्यत्वमेवेत्यनुमितौ मानसत्वमेव महागौरवादिति। साध्यसिद्धिरूपेण समानविषयकप्रयोजकः अनन्तरं पक्षता
सत्त्विकपौर्वापर्यं तो वह्निमानित्यनुमितेर्नेमप्रसक्त्वमन्यत्राह तादृशहेतोः उपादानी इत्यादि प्रतिबन्धकप्रसिद्धा
भावमुख्यविशेष्यकानुमितित्वेनापि यत्तद्विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनज्ञानप्रकारकत्वसंभवादेवं वनोपन राम०
२१५

पस्य व्यभिचारत्वस्यापरिग्रहः। इत्थं हेतुसाहित्यनातिरिक्ते तत्त्वाक्तित्वोपगमेपि तत्त्वव्याप्यत्वहेतुदृशापां अमसिद्ध
साध्यकानुमितिनिरूपकाधेयत्वस्यापरिग्रहः। धर्मिणारक्षितेऽत्र देवावधार्यस्वरूपं रूपविशिष्टसमानाधिकरणाभावेसा
ध्यव्याप्तिनिरुक्तौ विशिष्टपदोपादानस्यावश्यकत्वं दर्शितं तस्य नैयं। पक्षहेतोर्विशिष्टपक्षवृत्तिसंबंधितावच्छेदकी
कृतव्यभिचाराभावावच्छेदकस्य तत्त्वाप्यस्य वा व्याप्यतावच्छेदकस्य निरूप्य पो। पोक्षितत्वं व्यपर्थ्यः। परामर्शे त
रस्यापि दुर्घटकतामाह पक्षतेति। तावच्छेदेनेति पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारसंशयपक्षधर्मतावि
धर्मित्वपोपपन्नेर वच्छेदेनेति। दुर्घट इति। तत्स्य व्यभिचारविशिष्टसंशयापादकत्ववदव्यभिचारविशिष्टसंशयापा
दकत्वादित्यभावः। एतेन साध्याभाववदवृत्तिकानिति ज्ञाने व्यासिं धर्मितावच्छेदक तत्पक्षस्याप्यभावानुपपत्तिः स्थितोपि
व्यभिचारेण भासते धर्मितावच्छेदकग्रहाभावात् निर्धर्मितावच्छेदककसंशयानुपपादिति निरूपत्वं तत्रस्या
सत्तमिति समाहितं। मूलोपपत्तरसोनमकाश्यते इत्थमाशयेनाह स्यादेवेतिनि नविनैवेति। विषयतावेलसस्तारण्यदि

गटी०व्या त्विभावः। यतो विशेषणताविशेषणताविशेष्यकत्वेनेति। तथा च वह्निधूमे पर्वः धूमवानयं वह्निमान् यो धूमे प्रति योगित्वे
२१ पर्वते चानुयोगित्वं भासते इति भावः। व्याप्यः शेषेति। व्याप्यतावच्छेदकविषयता निरूपितः संसर्गविधया प्रतियोगि
त्वविषयतानिरूपिता या प्रकृतपक्षविषयता निरूपितसंसर्गः संसर्गविधया नुयोगित्वविषयतानिरूपितेन हेतुना ता
वच्छेदकत्वं धर्मिसंसर्गिकोविषयता तन्निरूपकत्वेनिष्ठप्रकारताविशिष्टं कारणतावच्छेदकमिति भावः
२२ अथ यत्र वह्न्यभावेऽपि विशिष्टपक्षतानत्वस्योपपादितत्वादिसमभिव्याहृतव्याप्यविशेष्यकानुपपन्नविशेष्यकात्मकोप
मर्शोऽहि स्यादित्यापि ततः परामर्शोपेक्ष्यते तु तत्रापत्त्यनुमितिः नस्याद अव्यवेशो दर्शितः तथा चानुयोगित्वादि तादृशतद्धर्मस्य
तत्स्वच्छेदकत्वं दुर्लभमिति ततः प्रकारान्तरमाह येत्विति। प्रमाता पातादि त्विप्रत्यक्षता दृश्यैव पत्रितपदार्दिनाम्रव्यसनानुयोगि
कसंयोगसंबंधेन प्रकारकज्ञानत्वविशेषो तत्वाति पोषितमेव प्रमानवनिप्रामक तामावकुं शवमला आपत्तिरिति त्वा। तथा चापं
सति गौरवात्। पक्षविशेष्यकेति। अत्र व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वोपगमे प्रतियोगित्वादिविशिष्टवह्न्यवि २२९

षयतेपि न क्षतिः येनो हेतुतावच्छेदकसंबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यसाध्यव्याप्यत्वाभावावच्छिन्नविषयतानिरू
पितमप्याहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यधूमकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि
षयताजन्यज्ञानिनिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकं पर्वतत्ववान्वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञाने चातिप्रसंगवारणाय पार्श्वं तद्रूपं। न
च पर्वतीयवह्निव्याप्यधूमे पर्वतत्वरीति वह्निव्याप्यधूमवत् पर्वतत्ववान्वह्निव्याप्यवानिति च ज्ञानयोरसंग्रहस्यापि वाच्यं। प
क्षताभेदान्नियोगिप्रकारतायाः साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य
च निवेशनीयत्वात् तु वस्तुतस्त्वाधेयतासंबंधावच्छिन्नपर्वतत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नाधेयतासंबंधा
वच्छिन्नव्याप्यप्रकारताघटितोपेयहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपक्षविषयताभि
न्नैव वह्निव्याप्यविषयतानिरूपितप्रकारतेति न कश्चिद्दोषः। अथ निश्चयत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवह्नि
व्याप्यधूमाभावप्रकारकत्वे सति आधेयतासंबंधावच्छिन्नपर्वताभावानिः तथा च पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वह्नि

गदीप २२० व्याप्यधर्मः पर्वतेन वेति संशये चोक्तोभयसंबंधेन साध्याभावप्रकारतावच्छेदस सोत्संग्रहः। एवं प्रकृतपक्षविषयिता
यामपि विरोधिावच्छिन्नविशेष्यतानां संबंधावच्छिन्नापापप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता निरूपितप्रकृतप
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकतासंबंधवृत्तितत्सामानाधिकरण्यपरत्वं निरूपितविशेष्यताव
२५ च्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वोभयसंबंधावच्छिन्नान्निष्ठप्रति
योगितावच्छेदकताकभेदवत्वं न तु सामान्येन संशयान्तरेऽपि तेनानुपपत्तिः। प्रत्युत विशेष्यतासंबं
धेन व्याप्याभावप्रकारकात् पक्षाभावप्रकारकाच्च संशयादनुमित्यापत्तिकारणाभावे ज्ञाते भेदो विशेष्यतया निवे
शितः। विरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वपोर्भिस्वपोपव्याप्यपक्षप्रकारतयोर्विरोधविशिष्टविशेष्यतात्मसं
बंधावच्छिन्नव्याप्याभावपक्षाभावप्रकारतयोः स्वनिरूपकत्वसंशयीयत्वोभयेन सामानाधिकरण्यसंबन्धात्रिनक्तो
भेदो बाधितत्वादिति न तु नाशंक्यं। ज्ञानभेदे विषयितामेदमनुरुध्यानेकां प्राचीनमतपालं चैवदीकाधिनेशतितु नाशंक्यं रुद्र २२०

कार्यव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यस्वरूपाहित्वान्नपरोरस्तु गंजरूपेण हेतुतावच्छेदकत्वात्तत्पक्षवृत्तिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इ
त्याकारकैककोटिनिश्चये वह्निव्याप्याभाववान्पक्षविरोधविशिष्टसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारकत्वे पर्वते वह्नि
व्याप्यधूम इति निश्चयेऽपि पक्षाभावविरोधविशिष्टतादृशाधेयतासंबंधावच्छिन्नपक्षप्रकारकत्वं चोपगम्यते तत्राप्यु
भयविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताभेदं तादृशसंसर्गतानिरूपकत्वेनाविशेषि
तं पूर्वोक्तभेदं च व्याप्यप्रकारतायां निवेश्य पक्षप्रकारतानिरूपकत्वेनाविशेषितं पूर्वोक्तभेदं निवेश्यैव समु
विशेषणतासंसर्गावच्छिन्नपक्षाभावप्रकारताविशिष्टविरोधविशिष्टतादृशाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतप
क्षप्रकारताभेदोऽपि निवेश्यः । उभयत्रापि प्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपकत्वानिरूपितत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकी
भूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसंबंधेन । प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधः पूर्वोक्तः संशयेऽव्या
प्तेर्विरोधभानेऽप्यभेदसमवायाद्यंशेन हेतोपभेदस्य स्वातन्त्र्यासंभवः । तादृशनिश्चयपक्षस्य च स्वाभावव्यक्ता

गदीपा१ रताविशिष्टविरोधावच्छिन्नभावप्रकारतावद्देश्यत्वं स्यात्तं ग्रहः। एवं विरोधस्य प्रकारतावच्छेदकत्वमते प्रकारतापामे
२२१ वविरोधावच्छिन्नत्वं निवेश्यं। अवच्छेदकावच्छेदेना प्रत्यक्षो नन्वगाहितानं मंशयः इति मतं तु विरोधभानवच्छ
स्यमानो च नीयं। विषयितैकामतेतु साध्यव्याप्यतावच्छिन्नाभाववधि विषयिताविशिष्टप्रकृतपक्षाभावविषयितात्वद्
व्यत्वे सति साध्यव्याप्यतावच्छिन्नविषयितामात्रः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताविशिष्टपाः अधि
९९ करणत्वमेव तथा विधिनिष्ठपत्वं तत्र वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितत्वस्वसमानाधिकरणपोभयसंबंधेन। समानाधि
करणप्रकृतकप्रपमाधिकरणत्वं च साध्यव्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरोधावच्छिन्नविशेषणतासं
बंधावच्छिन्नप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारिताधिकरणज्ञानहृदस्यत्वविशिष्टत्वाधिक
रणता। द्वितीयाधिकरणत्वं च साध्यव्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यितानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारिताद्विकरणता
वद्दृश्यत्वविशिष्टा पा साध्यव्याप्याभावप्रकारितानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यिताधिकरणतान हृदस्यत्वविशि एम्प:
२२१

ष्टत्वाधिकरणत्वसंबंधेन। एवं च साध्यव्याप्यवान् पक्षः साध्यव्याप्यः पक्षे न वेति साध्यव्याप्यः पक्षे साध्यव्याप्य
वान्न वा पक्ष इति ज्ञानयोरपि संग्रहः। सुसंगतोपाहन्ता तु पर्वतो वह्निव्याप्यवान्न वा पर्वते न वा वह्निव्याप्य इति संशया
लंबनसंशयव्युदासः। संशये विशेष्यितयोः प्रकारतयोर्वावच्छेद्यावच्छेदकभावमते तत्र निरवच्छिन्नत्वं कोटि
तावच्छिन्नविषयतामते च तदन्यत्वमेवेति सर्वं समंजसं। अत्र प्रकृतसाध्यव्याप्याभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसा
ध्यव्याप्यप्रकारताकभिन्नभिन्नमात्मविशिष्टज्ञानस्यत्वोपसाध्याव्याप्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठ
प्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वास्यप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्व
विशिष्टप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नाभावः निरुक्तव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायां निवेश्यः। एवं
प्रकृतपक्षावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नाभावः निरुक्तव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायां निवेश्यः। एवं प्रकृतपक्षविषयता
यां द्वयं प्रकृतपक्षाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारताकभिन्नभिन्नमात्मज्ञानस्यत्वोपप्रकृतपक्षा

गदी॰प॰ भाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारकताकमितिसामान्यप्रतानस्तीपप्रकृतपक्षाभाववद्वृत्तिनेप्रका
२२२ रतानिरूपितविशेष्यतावृत्तिप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वनिरूपप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रयप्र
कृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नप्रत्युक्तानामभावो निवेश्यः ननु स्वप्रकारसंबंधाभाववच्छि
न्नप्रत्युक्तदृशा तादृशाप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन। साध्यप्रमा प्रवानुपपत्तिरितित्वानात्
√० पक्षप्रकारकत्वघटितताप्रामाण्यग्रहदशायामनुमित्सानुत्पादापत्तेः। अन्यतरावाप्रामाण्यग्रहाभावकूटस्य प्रवि
ष्टप्रकारतात्वमपि प्रवेश्यं नच स्वाप्यप्रकारकत्वघटितताप्रामाण्यप्रतानाकलंकितव्याप्यवत्तापरामर्शोत्तरं तदनाकलं
कितव्याप्यवत्तापरामर्शमनुरुद्धानां तादृशाप्रामाण्यप्रतानाकलंकितपरामर्शेच्छानुमित्सानापत्तिरितिवाच्यं। स्वी
पतदप्रामाण्यस्यांतर्गतत्वात्तादृशाप्रामाण्यप्रतानाकलंकितपरामर्शेच्छानुमित्सानापत्तिरितिवाच्यं। स्वीपतदप्रामाण्य
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोज्यत्वं पात्वसमानाधिकरणतानंतनिरूपितत्वनिरूक्तविशेष्यतावच्छेदकीभू राम॰ २२२

तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वोभयसंबंधावच्छिन्नत्वमुक्तज्ञानतावच्छिन्नत्वाभाववत्वं निरूप्य तस्य निरुक्तविषयिताद्वयवि
शेषणतया प्रकारतानवच्छेदकत्वस्योपगमात्। अथैवं विषयिताभेदमतेनातिः स्वविशेष्यतात्वसामानाधिकरण्यो
भयसंबंधेन स्वविशिष्टप्रकारतापत्तौ तस्यादिति मेवस्तोपंपाकोपं वा ज्ञाने मन्निरूपितत्वस्य तानां तरोपप्रकारता
पत्तेस्तादिति चेन्न। प्रकृतपक्षविषयितानिरूपिततत्सामानाधिकरण्यसाध्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविषयितावज्ज्ञान
त्वेन हेतुत्वं विषयितावत्त्वं च स्वाधिकरणत्वस्वविषयप्रकारितानिरूपकतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यतात्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नत्वज्ञानाभाववत्त्वोभयसंबंधेन। वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नाभाववत्
त्वे निरूपितत्वविशेष्यितावच्छिन्नत्वतावच्छिन्नत्वतावच्छिन्नप्रकारितात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नत्वा
भाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधावच्छिन्नत्वं वोपादेयं स
वंच तन्नान्तरविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहदशायां न दोषः। अत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिपक्षे र दं ज्ञानं वह्नि

ग.टी.प.ए. व्याप्यालोकाभाववति वह्निव्याप्यालोकप्रकारकप्रमित्वस्य प्रामाण्यग्रहदशायां धूमपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गः । तादृशप्र-
२२३ प्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्वेनैव निवेशे तस्मादिदं व्याप्याभाववति व्याप्यप्रकारकप्रमित्वप्रा-
माण्यग्रहदशायामनुमित्यापत्तिः । अतः स्वविषयप्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतत्वस्ववि-
√ शेष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मवृत्तिकधर्मवैशिष्ट्यं निवेश्यम् । अवच्छेदकतापर्याप्तिवृत्तितन्निरूपितत्वस्याव-
च्छिन्नप्रकारितानावच्छिन्नत्वोक्तिर्द्वितीयपक्षे चैवं स्वाश्रयवृत्तित्वे सति स्वविशेष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मा-
श्रयवृत्तित्वावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य वृत्तित्वावच्छेदकतानिरूपितापारप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतावृत्तित्वावच्छेदकता-
निरूपितत्वोक्तिरेवं तन्निरूप्यवत्त्वघटितज्ञानाभावकूटवत्त्वनिवेशः । एवं चोक्तप्रामाण्यग्रहदशायां व्याप्याभाव-
वति व्याप्यधूमप्रकारकप्रमित्वप्रामाण्यज्ञानस्य व्याप्याभाववति धूमप्रकारकप्रमितिज्ञानस्य च ग्रहे ग्रहासंग्रहानिवृत्ती-
हः । धूमाभाववति धूमप्रकारकप्रमित्वप्रामाण्यग्रहानन्तरं ग्रहानुरोधेन व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकसत्त्वावच्छेदकोपाध- राम ०
२२३

र्मत्वद्विशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नत्वाभावः पृथगेव व्यापकसा
मानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षेपि निवेश्यः। विशिष्टं पूर्ववत्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितावत्त्वं च पक्षतावच्छे
दकधर्मविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नत्वसामानाभावं च स्वसामानाधिकरण्योभ
यसंबंधेन पक्षतावच्छेदकनानात्वे न क्षतिः। केचित्तु साध्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नवि
षयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं। न च वह्निव्याप्यधूमपर्वत इति सा
न्यापिकारणत्वापत्तिः। पक्षनिरूपिताधेयतावगाहित्वे सति वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्ननिरूपिताधारतावगाहित्वे
सति तादृशतावत्त्वेन हेतुत्वात्। उक्तस्थाने तादृशाधारताधेयतयोरविषयत्वात् न च व्याप्यवान्पक्ष इति स्थाने ता
दृशाधारताभानेन तादृशाधेयताभानमसत्ते व्याप्यः पक्ष इति स्थाने च तादृशाधेयताभानेपि न तादृशाधारतेति वाच्यं। आ
धारताधेयतयोस्तु स्वविशिष्टविषयत्वाभ्युपगमात्। अथात्र निश्चयत्वनिवेशात्कारणतारूपे गौरवं तथाहि ज्ञानत्व

गदीप० प्याभावाप्रकारकत्वे पर्वतीयो न वह्निसंशयावारणात् । नापि पक्षाभावाप्रकारकत्वे व्याप्यवत्तानवह्निसंशयावारणा
२२४ त् । नापि पक्षाभावाप्रकारकत्वे सति व्याप्याभावाप्रकारकत्वे सति पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं व्याप्यः पर्वतो पु
५७ र्वजश्च स्या व्याप्याभाववानिति ज्ञानसंग्रहात्तस्यैवांशे संशयस्योभयप्रकारकैकविशेष्यकत्वान्निरूपितत्व सामानाधिकरण्यो
भयसंबंधेन व्याप्यविषयिताविशिष्टपक्षविषयितापानिवेशनीयत्वात् । सामानाधिकरण्येन च व्याप्याभावप्रकारता
निरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपिताधिकरणत्वपक्षाभावप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यता
निरूपिताधिकरणत्वोभयसंबंधेन पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वतो व्याप्यवानिति समूहालंबनस्य च व्याप्यपक्ष
विशेष्यते भिन्ने एव । वस्तुतस्तु संशयेऽपि विशेष्यताभेद एव । व्याप्यतावच्छिन्नविषयताप्रतियोगितासंसर्गाव
च्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशिष्टव्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यतात्मत्वेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विषयताप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्मत्वे न वि रम० २२४

शेषणीभूतत्वान्न दोषः। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपक
ज्ञाननिरूपितवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपि
तत्वोभयसंबंधेन तेन व्याप्यवान्न वेति संशयस्य तादृशसंबंधेन व्याप्यप्रकारताविशिष्टपक्षविशेष्यताशालितया
पर्वतीयो न वेति संशयस्य पक्षप्रकारताविशिष्टव्याप्यविशेष्यतयापि संग्रहः। व्याप्याभाववान् पक्षः पक्षे व्याप्यमि
त्यादिसमूहालंबनस्यापि संग्रहः। संशयनिश्चयपदार्थविषयतैक्ये तु व्याप्यविषयिताविशिष्टपक्षविषयित्वमेव वाच्यं
तत्र पक्षविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नव्याप्यविषयितापक्षप्रकारतानि
रूपितव्याप्यविशेष्यतान्यतरत्वोभयानधिकरणत्वविशिष्टस्वाधिकरणत्वं प्रथमसंबंधः। एवं द्वितीयसंबंधं नि
रूप्य तेन संबंधेन स्वाधिकरणतानामभासासामानाधिकरण्यघटितोभयसंबंधः व्याप्याभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्र
कारिताविषयितायां पक्षाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारताविशेष्यतावच्छेदकप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्न

गदा०प० २२५ ज्ञानाभाववैशिष्ट्यंपक्षविषयितायांकिंस्वरूपंतेनतादृशाभावप्रज्ञाननिवेशानुरोधेनकारणताद्वैविध्यापत्तिः। दोषं
पूर्ववत्। अथवातादृशविशिष्टज्ञानत्वेनैवहेतुत्वेवैशिष्ट्यंचस्वोपपक्षज्ञानावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताभावविशि
८२ ष्टव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितानिरूपितापास्वोपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभावविशिष्टप्र
कृकावच्छिन्नविषयितानिरूपितापास्वोपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभावविशिष्टप्रकृतपक्षविषयतानु
च्छलितताद्रूप्येणस्वसंबंधेन। तादृशविषयित्वाभाववैशिष्ट्यंचस्वनिरूपितज्ञानभाववृत्तिविषयतानिरूपितप्रतियोगितासं
सर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधेन। निरुक्तव्याप्यत्वकपरामर्शेचव्यधिकरणीभूततादृशासं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वतादृशविषयित्वाभावोवर्त्ततेचस्वनिरूपिताभाववृत्तिविषयताविरहात्नचतादृशभेदे
नविषयताभेदानुपगमेतादृशसंबंधेनतादृशविशेष्यतावैशिष्ट्यंचेत्व्याप्यप्रकारतायांसंशयमात्रापवर्त्ततेन
दात्तस्यांनिरुक्तपरामर्शत्वंवर्त्ततेइतिवाच्यंस्वोपविशेष्यत्वाभावेज्ञाननिष्ठनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छे राम० २२५

दकताकविषयताभावस्योक्तत्वात्। संशयात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यताभाववैशिष्ट्यस्यापि रहेपि निश्च-
यात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकविषयताभाववैशिष्ट्यविषयत्वसंबंधेनस्ववैशिष्ट्यस्यास्मिन्नेव वर्जिते संशयात्मकज्ञा-
ननिष्ठावच्छेदकताकत्वं तु तज्ज्ञानवैशिष्ट्यनियामकपेनसज्ज्ञानीयविशेष्यताविशिष्टत्वेन तादृशविशेष्यत्वाधाव-
धितत्वसंबंधेन ज्ञानवैशिष्ट्ये उद्बुद्धं स्यादिति संशये निश्चयवैशिष्ट्यवारणाय तदन्यनिवेश इति वदंति इति चेन्न
। नहि जनकतावच्छेदककनिवेचनसंबंधेन ज्ञानवैशिष्ट्यं उद्बुद्धं स्यादिति संशये निश्चयवैशिष्ट्यवारणाय तदन्यनि-
वेश इति वदंति इति चेन्न। नहि जनकतावच्छेदककनिवेचनासंभवेन तत्र दत्तन्नुपगमः किंतु महागौरवभयेन तस्य ज-
नकतावच्छेदकत्वं नोपपद्यते। अत एव स्यात्तं अग्नव्याप्यप्रकारकपक्षस्यापि विशेष्यकज्ञानत्वेन पक्षप्रकारकव्याप्यविशे-
ष्यकज्ञानत्वेन च हेतुताद्रूप्यं नोपपद्यते व्याप्यः पक्ष इति ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वस्य वक्तव्यत्वात्। एवं च वह्निव्याप्यपर्वतो-
पद्धूम इत्युपमिसादृशो हेतुत्वे व्याप्याहितविशिष्टपिल्लोशोविशेषणतोद्धृतपक्षादिविषयिताहिरूपकत्वे एवं तादृशव्याप्या

ग॰टी॰प॰ए॰ दिप्रकारताख्यावच्छिन्नत्वसंबंधेन व्याप्यादिप्रकारकत्वघटितानामाश्रयप्रत्यक्षाभावो निवेश्यः। तादृशपरामर्शीय
२२६ पक्षप्रकारतानिरूपितधूमादिविषयतायां प्रकारतात्वसत्त्वेपि तस्या न प्रकारतात्वेन पक्षविषयतानिरूपकत्वमपि तु
५४ विशेष्यतात्वेनेति तन्निरुक्तपक्षविषयतानिरूपकत्वेन तादृशव्याप्यप्रकारतात्वावच्छिन्नसंबंधेन तादृशाभावा
श्रयत्वग्रहस्याभावः सुलभ एवेत्यपास्तं। संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैवेति। यद्यपि संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसं
बंधत्वे संयोगावच्छिन्नाधारतासंसर्गकत्वेन हेतुत्वमपि युक्तं तथापि यत्र संयोगावच्छिन्नाधारतैव हेतुतावच्छेदकसं
बंधः तत्र तत्संसर्गकत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्संयोगः तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकतानं हेतुतावच्छेदकसंबंधा
घनवशाद्धि सा त्रकस्यापि मते कारणमिति प्राचामपि मतमनुगमापेक्षा। अथ यत्रैव यत्र संयोगो हेतुतावच्छेदकसं
बंधः तत्र पक्षे तेन संबंधेन व्याप्यप्रकारकमिव व्याप्येति न संबंधेन पक्षप्रकारकं च कारणमालंब्याप्य विषयतानि
रूपितसंयोगवृत्तिसांसर्गिकविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वेन च तयोरनुगमः। संयोगसंबंधा राम॰ २२६

वह्निव्याप्यत्वाधेयतासंसर्गकं च तज्ज्ञानं न हेतुः व्याप्यः पर्वतवान्व्याप्यपर्वत इति ज्ञानद्वयप्रकारकविशेषणाभावे शाब्दतुल्यलाघ
वं। अनुमितिस्तु भयत्रापि पक्षमुख्यविशेष्यकैव साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वात्॰ न च साध्य
विशेष्यकानुमितिमपि सिद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकं दुर्वचं विधेयनिष्ठप्रकारतासत्त्वाविधेयतावच्छेदकनिष्ठप्रकारतासत्त्वा वाशु
द्धानुमितित्वावच्छिन्नत्वाभ्यामेव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनात्। प्रपञ्चिताग्रे एव विस्तरः ॥ विलक्षणानुमितिस्वीकारे परा
मर्शकारणतानुरोधेः अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकताहेतुत्वा। न चैवं संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वस्थले पक्ष
विशेषणकज्ञानस्य हेतुत्वं न युक्तं अन्यथा साध्यशून्ये हृदनिष्ठाभावकसंबन्धेन हेतुहृदेः साध्यानुमानापत्तेरिति वाच्यं
।तादृशस्थले हेतुसंयोगिनः साध्यशून्यत्वे व्याप्तिज्ञानाभावात् तत्र हेतुसंयोगानुपगमादिति चेन्न। यतः समवायसंबं
धेन हेतुत्वे वह्निव्याप्यतद्रूपं रूपत्वादिति परामर्शो द्रूपत्वविशेषणकोऽ तद्युक्ते साध्यशून्ये साध्यानुमितापत्तेः तत्
त्र पक्षविशेष्यकस्यैव हेतुत्वमावश्यकमिति संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽपि पक्षविशेष्यकत्वमेवानुमितौ

ग० टी० प० पपित्वं । वस्तुतस्त्वनुगततादृशपरामर्शे दपसंहेतुत्वे पक्षविशेष्यकपरामर्शसत्त्वे सिद्धसत्त्वे व्याप्यविशेष्यकप
२२८ रामर्शाणामनुमित्युपमितौ त्वापानुमित्सापपि: व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्थले सिद्धिसत्त्वेपि तादृशेच्छाविरहा
८ अ दनुमित्सुत्पत्तेः एवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शसत्त्वे सिद्धिसत्त्वे पक्षविशेष्यकपरामर्शेणानुमित्युपमितीच्छा । कल्पे अ
नुमित्सापत्तेः पक्षविशेष्यकपरामर्शस्थले सिद्धिसत्त्वे तादृशेच्छापानुमित्यसम्भवे इति समासः । गगनादेर्ज्ञातस्ये
न विवक्षितत्वाद् गगनादिकं न तु व्यापकत्वाद्धूमपदे व्यर्थो हेत्वादेः संयोगेन द्रव्यत्वादिव्यापकत्वाद् यदुत्तमे भवाद
वृत्तिपदं च तत्सद्यस्तौ व्याचष्टे पेनपेनेति साध्यसामानाधिकरण्यस्य विरोधत्वात् साध्याभावस्य पक्षासंभवादाह एत
न्मते चैति । व्याप्यत्वं चात्र पक्षातिरिक्तव्याप्यत्वम् एकत्वं तेन साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंग्रहः । साध्य
सामानाधिकरण्यं तु तत्त्वात्तस्य विरोधित्वेवाधः हेत्वंशे विशिष्टं तत्त्व च रूपः । स्वे हेत्वादेर्वसो वकारो साध्याक्षेपव्यावर्त्त
कार्थः । वीप्सा व्यापकत्वप्रतिपादने च्छाहित्यहेत्त जिर्वा तत्समभिव्याहारात्तत्तो वीप्सितेति । दीधितौ तत्समभिव्याहा ए० मु० ०
१२८

रादीत्यादिना प्रमेयमभिधेयमेवेत्यादावेवकारसमभिव्याहारपरिग्रहः तत्रापि तत्समभिव्याहारवशात्तद्विधेय
तावच्छेदकप्रमेयमभिधेयमेवेत्यादावेवकारसमभिव्याहाराऽपरिग्रहः तत्रापि तत्समभिव्याहारवशात्तु विधेयता
वच्छेदकीभूताभिधेयत्वे उद्देश्यतावच्छेदकप्रमेयत्वव्यापकत्वबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् उद्देश्यग
तेति। उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणाभिधायो उद्देश्यधर्मिसमभिधानेऽवीश्वाविरहे उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव व्या
प्यत्वे बोधस्तत्पदरूपस्य तत्पदार्थजन्यबोधीयोद्देश्यधर्मिनिष्ठतात्पर्यविषयतायोधर्मेण संग्रहार्थं। एवं विधेयवि
धेयतावच्छेदके रूपितानभिधापविधेयधर्मे समभिधानेबोधितत्वमहेतौ उद्देश्यतावच्छेदकरूपस्य स्यात्ते विधेयवि
धेयतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वरूपस्य समभिव्याहृतं वाक्यं तज्जन्यबोधीयविधेयतावच्छेदकनिष्ठता
त्पर्यविषयतायोधर्मसंग्रहार्थं। तत्र विधेयधर्मपदयोः कर्मधारयेण तत्समभिव्याहारवैशिष्ट्यं च विधेयवि
धेयमपि विधेयधर्मे रतिनिविधेयधर्मे रतत्वाभिधानेन विधेयतालाभरस्यतो निविष्टेति। उद्देश्येन स्फुटप्रतिपत्तेरेवेति वा

गदी प० क्यांतरस्यैवाक्यांतरधीन बोधविषयतयाता सर्पविषयः। तद्धत्वोपृत्ति। शिवितोतद्वृत्तिद्रूसस्तुतिधिपक्कोटिनिवि
२२८ ष्टधर्मवृत्तित्वस्यार्थः। अप्रतियोगित्वाभ्यामिति। न च धूमादिसमानाधिकरणाभोभावाप्रतियोगित्वपोर्वे हि
५६ त हेतोरसत्वात प्रति योगितमवः छेदकावच्छिन्नत्वाद्धावनंतत्रस्यापोपोवहिमानूमधूमवानित्सुदाहरणा
प ... तथापि धटत्वत्वायवच्छिन्नत्वस्यवह्न्यादौ सत्वादितिवाच्यं। प्रतियोगितानवच्छेदको धूमनधर्मत्वेन
तादृशावोधविषयत्वपात्सर्पविषयस्य भिप्राहृतपदोपस्यापतावच्छेदकावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य तदर्थ
त्वात्। ननु भासतत्वमने वेति। न चाभोगमभावकृत्वातिहेतुव्यापकताप्तानत्वापेस्पाप्रतियोगि चेपधिकर
णप वृत्तिसाध्याभंताभाववर्तह्नित्वता नत्वस्य गुरुत्वपातेन रूपेणाहेतुता पव्यापकसामानाधिकरण्यस्तानकु
रणत्वाचारिम्भिरनाशंकितत्व यात पाहेतुमात्वं। नाथेमुदाहरणाजन्यवोधेउद्देश्यधूमादिविशिष्टविधेय
धर्मावंताभावव्यवच्छेदमानस्वंन्यस्य पकृतानुपपुक्तत्व पितिवाच्यं। उद्देश्यधर्मवत्तितथापि धधर्मो सं राम० २२८

तामान्यानधिकरणत्वंनभासतेनथेतिस्पष्टंनमुद्रूपेववविधेयधर्मोसंज्ञाभावानधिकरणत्वभानस्वंनिस्माभिधा
नात् । नन्ववह्निमानेवधूमवानित्यादावि व्याप्योधूमवान्नित्यादौ धूमादिमतिवस्त्यादिमदन्यत्वव्यमुच्छेदवोधेपि
धूमादौवस्त्यादिमदन्यवृत्तित्वस्यावच्छेदाभावेपराननिमित्तप्रतिक्षेपप्रसंगरस्यतव्याहधूमवतीति । यथा शंखः
पांडुरणावेति वाक्याधीनवोधोनशंखत्वादिसामानाधिकरण्येनपांडुरान्यत्वंशंकानरूपस्यसर्वांत्तुप्रवसिद्धेनपावि
शेषणसंगतैवकाराद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनविशेषणायोगव्यवच्छेदस्याभानंब्रुमस्तिसिद्धंपथावापा
र्थ एवधर्मरीतिविशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनविशेष्यान्यत्वव्यवच्छेदस्यभानं न यथा वह्निमानेवधूमवानितिवा
के एवकारस्य विशेष्यसंगतत्वपाविशेषणतावच्छेदकधूमाद्यवच्छेदेनवह्निमदन्यत्वव्यवच्छेदबोधजनकत्व
भावस्यपक्षं अन्यथा धूमादिसामानाधिकरण्येनवह्निमदन्यत्वरूपव्याप्तिबोधकारणंकास्यात्वह्निमदन्यत्वस्यावच्छेदाभा
वत्वेनवह्निमदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिभानेपितादृशव्याप्तिर्वह्नित्वादिनावह्न्यादिसिद्ध्यनुपपत्तेस्तित्तपान्तादृशोदा

गदी ११९ हरणस्यानुमाहकत्वं तोपपद्यत्वमिति वाच्यं समनियतनिर्विशेषणकवह्नित्वादिविशिष्टापेक्षया वह्न्यादिम
२२९ द्वेदाभावत्वविशिष्टस्य गुरुत्वेन तादृशविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्रसिद्ध्यातद्वृत्तित्वानतिरिक्तवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या
८२ तादृशोदाहरणस्याप्रमाणतापत्तिरतः पारिभाषिकावच्छेदकत्वमवश्यं हि तत्पालादृशविशिष्टासंबंधिनि छाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकनिर्विशेषणकवह्नित्वादिविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वरूपव्या
सेत्स्वन्यूनानवगाहित्वान्न। यदि च पारिभाषिकावच्छेदकत्वमानमपि न समसाने धर्मितावच्छेदकव्यापकतापत्तः
प्रकारांशे संसर्गांशे चाभानमुपेयते तदा प्याहत्य थ्यादिसिद्धिः। एतादृशीत्यनादरे प्रयोगव्यवच्छेदेनोदाहरण
शरीरमितिमूलस्यासंगतिं सूचयति अनन्यवेति। विधेयधर्माभावाघर्षा। सिद्धेरिति नत्थाच तत्र शरीरबोधसमक्ष
मपि वक्त्राभावेन तत्प्रयोक्तौ न तात्पर्यं जिरितिभावः। एतच्च पोपो धूमवान्सर्ववह्निमानित्यादेरो पत्तस्वार्थे धूमादिम
तोऽभेदे न भानसामग्र्या एव वह्न्यादिमद्भेदवच्छेदविशिष्टधूमादिमत्तुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिसंबंधे गम० २२९

नधर्मिपारतंत्र्येणावच्छेद्यत्वप्रयोजकत्वमभिप्रेतं। अन्यथाधूमादिविशिष्टे। भेदसंबंधेनव्याद्यादि
विशिष्टभानत्तामग्र्याएवकथंचित्तादृशभानप्रयोजकत्वाभावात्तादृशसामग्रीविरहस्यैवसर्वत्रौत्सार्हत्वाधीनबो
धेनातादृशभानाविरहप्रयोजकत्वात्। मिथ्यानोचितसंसारदिति। व्यापकतावोधेति ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छे
दकव्यापकतावोधेमूर्थः। अयं मोपोधूमवान्विसादौ धूमव्यापकताविशिष्टवह्निमद्देश्यतावच्छेदकव्या
पकत्वंगतियोगिकात्मेदसंबंधेनवह्निमद्दृक्प्रकारकबोधोनसंभवति उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वसंबंधमाव
च्छिन्नाभेदसंसर्गतापाश्यमानाणिकत्वात अतस्तत्रव्यापकताप्रकारकबोधोवाच्यः। तथाहि सम्न्यापितत्प्र
कारकबोधंदर्शयति। अस्तुवेति। द्विरूपप्रकृतिकातिमजिस्थलेव्यापकताप्रकारकं ज्ञानं निरूपयति ग्रामं यामंद
दृतीतिद्वितीयार्थः व्याकर्मत्वातसंग्रामस्य व्यापकतावच्छेदकताविशिष्टाज्ञानकमित्वविशिष्टाधेयतासंबंधेन
ग्रामस्यप्रकारतया सिद्धं तेग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकताबोधनेनहाहिरितिभावः। ॥ वयमेवग्रहे रवा

गदाधर
२३०

इत्यादौ सर्वत्रापि सप्तम्यर्थआधेयतायां स्वांगहेत्वनिरूपितनिरूपितनिरूपितविजमसंबंधावच्छिन्नव्यापकतावच्छे
दकतावच्छेदकास्याधेयतात्वविशिष्टनिरूपितत्वसंबंधेनन्वयप्रकारकोबोधः रसादिकार्मेणादेः तावच्छेद
कव्यापकत्वस्याविशेषाणां शोभानं इष्टव्यं। यत्तु यो यो वह्निमान् स धूमवान् इति व्यवहारस्वारस्याय वह्निव्यापकतावेशि
ष्टं धूमवत्त्वमिति यौगिकत्वाविशिष्टाभेदसंसर्गको धूमवत्प्रकारको बोधो वाच्यः। एवं ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्य
हारस्वारस्याय ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टरमणीयत्वं वदभेदबोधः। ग्रामं ग्रामं दत्तासिंहहेरहेः इत्यादावपि व्य
वहारस्वारस्याय ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टकर्मत्व गृहत्वव्यापकताविशिष्टाधेयतादिबोधः। न चैवं वने वृक्षे वृ
ति न व्यवहारानुपपत्तिः। वह्नित्वव्यापकत्वादेर्धूमादावप्रसिद्ध्या तद्घटिताभेदसंबंधावच्छिन्नभेदादिबोधासंभ
वात्। इति चेदसत्। यतो वीप्सितपदसमभिव्याहृतविकृताधीनबोधे विधेयकोटिनिविष्टतयाभासमानेष्टपादिकं व्यापकताव
च्छेदकतासंबंधेन तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वेन धूमपर्यवह्नित्वावच्छिन्नस्यमनुवेश्य संबंधे संबंधः गम० २३०

स्त्वीति क्रिम्प्रोएवं च पोपो वह्निमानित्यादौ स्वव्यापकतावच्छेदकतत्संबंधेन वह्निविशिष्टो पोध्ये मे वह्निमानादि । न हेत्व
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वसंबंधेन प्रकृतसाध्यधूमत्वविशिष्टाद्रेश्रनुवर्त्य तत्संबंधो च याज्ञा दृशवाक्यस्य प्रामाण्यं न
स्यादिति तथा वाक्यस्य च निरुक्तसंबंधेन वह्निविशिष्टवह्नित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वरूपसंबंधस्य धूमत्वादिविशिष्टप्रति
योगिकत्वयावत्याविधत्त्वाधिकरणसंबंधेन धूमत्वविशिष्टस्याभावो मतुवर्थसंबंधे स्वतन्त्रइति प्रामाण्यं । न च वह्नि
व्यापकतावच्छेदकइत्यत्वापवच्छिन्नतत्तद्धूमादिनिष्ठप्रतियोगितानो धूमत्वापवच्छिन्नतत्तद्धूमादिनिष्ठप्रतियो
गितापाश्रभिन्नतयानिरुक्तसंबंधेन वह्निविशिष्टइत्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपधूमत्वविशिष्टप्रतियोगि
कत्वसत्त्वेन तत्संबंधेन धूमत्वविशिष्टाभावस्य मतुवर्थसंबंधेवाधात्कथं तद्वाक्यस्य प्रामाण्यमिति वाच्यं । वीप्सि
तपमस्वइति तथा जन्यबोधेविधेयकोटिप्रविष्टतपाभासत्तेपर्वह्निमत्त्वादिकं व्यापकतावच्छेदकतासंबंधेन तत्स्व
च्छिन्नविशिष्टधर्मः संबंधः घटकः तस्य तत्तस्त्वघटितत्वावच्छेदविधेयकोटिनिविष्टतपाभासत्तेपर्वह्निमत्वा

गदीपरा दिकेतत्समानत्समानाधिकरणं पक्षहृत्त्वेन विशेषणीयत्वात् वह्निविशिष्टहृदत्वादेः धूमत्वान्यूनत्समानाधि
२३१ करणतापन्नतदन्यत्वाभावेन वारणात्। न च पो पो। धिधेयवह्न्यसमवेयवह्न्यानिसाहैतसमरत्नुटिनवान्समञ
८६ न्यबोधे विधेयकोटिनिविष्टतपाभासमानमेयतावच्छेदकतत्त्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणपात्रदृशं तादृशापर्याप्तविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपपारिभाषिकतद्रूपत्वनिवेशात्। तद्देश
हेऽस्तारत्पादौ निरूपकतासंबंधावच्छिन्नत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नत्वा
वच्छिन्नभेदवद्दृश्याधेयतात्वनिरूपितत्वोभयसंबंधेन मत्कृत्मर्थग्रहादेः तत्तत्संस्थाधेयतामादाय च परत्निपा
वज्रहेः इवस्सत्वे मामात्यं। अस्त्वा। धेयतात्वेगर्हनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्तत्वेन
निरूपसंबंधेन गृहाभावस्य बाधात्। एवं न तत्पदद्वितीवाक्यस्य पंक्तिं चिह्नितैः श्यासस्त्वेमामाणं। अस्त्वाधेय
तात्वाद्यैगर्हादिनिष्ठतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन तादृशसंबंधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नभे रामः०
२३१
२३२

द्रव्यद्रव्याधेयपञ्चालादिरूपसंबंधस्याधिकरणानुपातेनव्याधिकरणसंबंधेनगृहाद्यभावस्यतदाधेयतायां
सत्त्वात्। एवं ग्रामं यामं दृष्टान्ती सा द्रष्टव्यामारण्यं सकलमेदानकर्मत्वमसत्त्वेसाविष्टभेदप्रतियोगितापाश्रा
श्रयताः संबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतापाः दैवात्पृष्ठानकर्मतालेवाधेनतादृशसंबंधावच्छिन्नत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं चेत्पृष्ठानकर्मतालोधेयलोभयसंबंधेनकर्मतात्वसामान्याधिकरण्येनग्रामामादेःकर्मि
तापामवाधात्। यत्किंचिद्ग्रामादेः श्रौत्रेणादत्त्वेनकृतदिततवाकरस्यवतादृशसंबंधावच्छिन्नभेदवत्त्वं चेदप सा
नकर्मतावाश्यपयाधिकरणसंबंधस्तु दितोमयसंबंधावच्छिन्नजन्यभावस्यकर्मतात्वावच्छेदेनावाधात्। ग्रामोग्रामो
रमणीयइत्यादौ चमुख्यविशेष्यतपाभासमानस्याविधयामादेः रमणीयादौ स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व
संबंधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपणे यत्स्वत्वसाभेदोभयसंबंधेनविशेषणतापाः त्वपः।।६५।म
उभयथैतेप्रमोवह्निमाप्यहस्मादौमुख्यविशेष्यतपाभासमानप्रमादेहमानत्वास्मादिपदार्थतत्त्वकाधिकरणशे

ग.टी.१
२३३
९०

पर्याप्तवपउपेपत्तेर्व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्स्वरूपतयावृत्तकस्यचिद्धर्मस्य स्वाश्रयाणीयात्वेनाभिमतस्य मभिप्रायात्तेनिरूपकभेदस्य द्
मरणीयत्ववत्त्वसंबंधस्यव्यधिकरणतया तपानहूटितो मपसंबंधेनत्रतामृतधभावस्य रमरणीयाहौत सेनप्रामाण्यं न
वगामोग्रामोस्मरणीयद्दत्तद्रोत्यामादिव्यापकताविशिष्टाभिदसंबंधेनयामादैत्ये स्मरणीयाहेत्वे सम्बन्धेनतत्सं
बंधावच्छिन्नतत्स्यावाहेरन्वयेनोपपत्तेः किंतुस्वरूपेसाध्याभावाभावादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छि
न्नतत्त्विष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकामरणीयत्वरूपज्ञानापकताविशेषितामेदसंबंधत्वेनअस्यत्वेतादृश
संबंधाप्रसिद्धेः पोपोध्रुमवान्सत्वात्पोके लकमितसुरादाशगतधीनवोधेमस्मुवर्णसंबंधविशिष्टगतयाश्रयोगो ल
कभेदाभावेपिश्रपोगोलकभेदत्वरूपसाध्यतावच्छेदकापर्याप्तविषयतापर्याप्तिकारणपदयोगोलकभे
दवृत्तिनदर्शोपः स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनघटादिविशिष्टो पोधर्मस्तद्व
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेनतत्समवायोगोलकभेदादेर्भानोपगमात्तद्वास्यामाण्य रम०

अथ योगो लकमेदृत्त्वा हेर्वंस्याद्विक्षापकत्तानवच्छेदकत्वात्तत्तथात्वि यद्भूदभेदत्वा द्विप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूप
संबंधेनापो गोलकमेदृहेर्भावात् एवं वपो पो वद्विमानुसनापो गोलकभिन्नित्वरस्य दित्ते वाक्यस्य मामारणं निरू
पणं दृष्टमेदस्य हृदि तन्नापि करणं संबंधेनापो गोलकमेदृपभावस्यातसंदृष्टौ स्वतत्वात्तु । वह्न्यादिक्षापकमेदत्वा
वच्छिन्नापो गोलकमेदृहिःप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेनापोगोलकमेदस्यातसदृष्टौ स्वरूपेनो क्त वाक्यस्य मामाण्यप्र
रणापनिरूपणं संबंधव्यद्रकमेदवहुमेनिरूप्य स्वान्तर्निवेशः । यत्तु शब्दाधर्मप्रदार्थे धर्मेलक्षणणा याज्ञल्पस्य
र्थे स्ववह्निसमानाधिकरणमेदृप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वस्वरूपसंबंधेन धूमत्वावच्छेदेना
न्वयप्रवेपतेनामहूपार्थस्ये वमेदेनान्वयप्रस्वानुसन्नतपाएकनामार्थपोभेदेनान्वपेष्ट समभावात् । तादृशव्या
पकत्वस्य धूमत्वावच्छेदेन वाधात्वामामाण्यं न असमेनुमामाण्यमिति तत्त्वपो पो धूमवानसनापो गोलकपो पो धू
वानसनरदृद्दस्याद्दवगाहेः । पृगप हृत्तिद्दृपविरोधस्यममागिकारेरनुपगमे पितृरो । स्लीतिवाक्य हूदः पदो । स्लीति

ग.टी.प. बोधस्य गुरुणोऽस्तीति वा काऽऽकाङ्क्षोत्पदोऽस्तीति बोधस्यैवानुसारः स्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् एकपदजन्यो
२३७ पस्थित्योः परस्परमन्वयानुपगमात् । न चैतत्त्वपदत्वविशिष्टत्वेन तत्त्वगोबोधे पत्तामितिवाच्यं । अप
९८ सिद्धान्तलक्षणापत्तेः अप्यसत्त्वात् । एकपदजन्योपस्थित्योः परस्परमन्वयबोधस्याननुभवसिद्धत्वे
एकपदस्यान्वयबोधाजनकत्वापत्तेः निर्वीजत्वापत्तेश्चेति । प्रामाणिके ते रतिश्चेत् नत्समदेश्यो हृतिरवषष
ष्ठी निशंकावारणानमानससम्बेति । परामर्शे तेन ज्ञातिरिभ्रमसंशय एव स्फुटं । अनुमितौ पक्षविशे
षणकपरामर्शजन्यसाध्यविशेष्यकानुमितौ पक्षस्फुरतीति । पक्षसम्बन्धमात्रस्योत संबन्धावच्छेदकभासावच्छेदे
नैन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वादिति भावः । कथंचिदिति भौत्यापकताज्ञानेन सह चारत्वा नैनकारणपूर्वं दृषितत्वात् ।
पोपचैसादिनिपमस्यासामात्रिकः । एवं च वस्तुतत्त्वे तु प्रतस्य वह्निलेमानसोपनीतधानुमितिभावः । ननु त्र
त्रुटीवादिमाद्यालोपादेः प्रमाणानुरोधेन कंबुग्रीवादिमत्सम्पानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव्यवच्छेदकनिर्वि एम्०
२३७

आपोगोलकभेदत्वादेर्वैजात्यादिव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तथाविधस्य भेदत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेना-
पोगोलकभेदादेर्भानात् एवं च पोपोवृत्तिमान्सत्त्वापोगोलकमिति न अर्थान्तरत्वाप्रसक्तसामान्याप्रनिरूढ्यपूर्वभेदत्व वृत्ति
न्याधिकरणसंबंधेनापोगोलकभेदाद्यभावस्यानभ्युपगमाच्च ऽव्यापकत्वात्तु वैजात्यादिव्यापकभेदत्वावच्छिन्नापोगोलकभेदादि
प्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेनापोगोल।कभेदस्य न स्वरूपत्वादि विशेषणकघटत्वावच्छिन्नाभावावगाहित्वानुपपत्तिः। अन्यथा
ताहृशघटत्वस्य निर्विशेषितघटत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया सामान्यविरोधापत्तेरित्यत आह मा
वेति। इति यत्तु एकतरक्रियाजन्यसंयोगस्य लाघवादेकार्थनिरूपितपञ्चविंशत्यधिकरणतागर्भमेव कारणत्वं। एवं च गं
गास्नानादिजन्यत्वस्य स्वर्गव्याहतत्वे जन्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पि तद्वाच्यपेपि वस्तुगत्या स्वरूपताप्रामान्य धर्मत्वविरूपिताधिकर-
णतानिशेषाभेजन्ये कृतापाएकत्वे साधनताहेतुः संयोगपाततहुं धसौ लम्यमिति ॥ ७॥ अथ लिंगकारणतानुमेयफ ॥
व्यापकताज्ञानकारणतां निराकृत्यानुपपत्त्या मानेतिरूपामितिपूर्वोक्तं प्रसंगतः प्रपंचयन्ति। मूले एवमिति। प

गदा॰प
२३५

रामर्शमात्रं ज्ञानमात्रं वा साध्यपर्याप्त्युपलक्षणस्यैव कार्यो व्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वात्। परिचायकता प्रतिक्षेपेन लिंग
मेवेति लिंगविशेषणं न तु तत्क्रिंत्वमपि तत्पर्य्यः। अत्रैव कारोभिन्नक्रमः तथा च लिंगविशेषणमेवैतस्या लिंगत्वेनोपल
क्षणमित्यर्थ इत्याशयेन शंकते नन्वेवेति। असंगतेरिति इदं द्विधेयत्वापरिचायकत्वनिराकरणं परिचायकोपलक्षण
त्वनिराकरणपर्यवसन्नं। अत्रत्तत्कालंकारः विशेष्यान्वयिनान्वयिनान्वयित्वं विशेषणं तथापरामर्शाविशिष्टहेतुत
पान्वयित्वं। एवं नोपलक्षणतयेति दीधितिः अनेन व्यावर्त्तकान्तरोपस्थापकतयेति पृथगभिधायकत्वं नोऽस्त्यस्मारकत्व
क्षणं व्यावर्त्तकान्तरं। तदुपस्थाप्यव्यावर्त्तकतयाकाङ्क्षितोपलक्षणपरामर्शेऽनुत्पत्यालक्षणं तदभावाल्लिंगं न तथे
ति अभिहितं तदेतत्स्वरूपं। तथा चेति मूलस्य तद्वतारिकापाश्वास्वप्रामं जनस्यापञ्जनेः विशेषणतया एव हेतु
तान्वयरूपतयाज्ञस्य व्यापकत्वात् किंच विद्यमानं सद्व्यावर्त्तकं विशेषणं अविद्यमानं सद्व्यावर्त्तकमुपलक्ष
णमित्याशयेन ग्रंथः पक्षोत्तीर्णानागतलिंगस्य विशेषणत्वं भंगो वर्त्तितोपि ष्पते अनुमितिसमये विद्यमानतया

राम॰
२३५

मसंभवादितिरूपकं ठतोऽनुपस्थमिथानीपन्नाद्युत थैव चोदीधितिकृद्भिर्व्याख्यातरमुपलक्षणतयेमस्यार्थो
नरमप्यनुवृत्तमिति। तस्यैति विशेषणमेवेति स्त लक्ष्यविशेषणतपापरिचायकमेवेत्यर्थः नोपलक्षणतपा परिचा
पकं। परामर्शे विषयिताविशेषेन अनुमितमव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वादिति भावः। विशेषांतरभावे इति मूलस्थवि
शेषांतरस्यैव विशेषणतमस्तु न लिंगस्येतांशे कारणत्वापात इति तथा चदीधितौ पुनः शब्दोऽतरं देहे तु ज्ञानिर्वाह
कमनन्यथासिद्धत्वमिति शेषः। मूलेपरिचायकतपेमस्यावच्छेदकतपेत्यर्थः। विशेषणतपापरिचायकस्या
प्यन्यथासिद्धत्वे ऽपि देशेऽपि तथात्वापत्तेरिति भावः। स्मार्दीति हेतौपहेतौ विशेषणानां विशेषणसमानकाली
नत्वविशेष्यविषयकत्वाश्रयत्वानां विशिष्टबुद्धित्वं निर्विकल्पकेऽपि तिस्मागः व्यभिचारवारणाय विशेषणसम
किंचिदिति। अंततो लिंगस्यैव जनकत्वात्। स्मादीति हेतौपहेतौ साध्यांशे धर्मविशेषणीकारतौपेक्षसमानकालीन
त्वग्रहं विनाधर्मविशेषणीकेत्यर्थः। दृष्टं एवं चदेहेऽपि हेतुरिति मतस्य स्यात्तापमाने विशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वे

गा.टी.प
१२६

पिनविरोधः तस्योद्देश्ये विशेषणताभावादिति वाच्यं। विशिष्टबुद्धिसामान्ये विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया विनिगमना
विरहादुपमानविशेषणत्वेनापि हेतुत्वमित्याशयेनेदं तन्मात्रेऽपि ज्ञानाभावे न तथा किन्तु स्वरूपसत्त्वात्। विशिष्टप्र
मत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतेति मतानुरोधेन पक्षपरोमादिरूपं हेत्वावच्छेदकोद्विविधस्यार्थः अनु
मितसुरहरणात्वप्रसङ्गे विशेषणज्ञानत्वापत्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य हेतुत्वादिति। धूमपक्षे ससेति धूमस्थ्वेस वान्यवै
तो धूमकालीनवह्निमानिमनुमितिर्जि सध्वंसवत्वबोधात् सुरेस्काप्यतेऽपि जिनचरहा संबंधावच्छिन्नत्वं परंपरासंबं
धावच्छिन्नत्वं वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतापन्नवैशिष्ट्यप्रकारणत्वप्रसापत्तेः। ननु मुख्यविशेष्यता
निरूपितविशेषणतासामानाधिकरण्यस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसंभवात् पच्चत्वं शरीरेपर्यप्तिमत आह न वि
शि न च मुख्यविशेष्ये पर्वते [illegible]रिधस्यस्य विशेषणत्वं तदापत्तत्वं [illegible] वैषघ्यमिमत आह न विशि। न च मु
ख्यविशेष्ये पर्वते वह्न्यादिरूपस्य विशेषणतावत्तदापत्तेः कुतो नेति वाच्यं। न ह्यत्र पर्वतपरत्वं वह्निपदस्य वह्नेर्भानं राम०

किंतु कालपदार्थस्येति मुख्यविशेष्यतापन्नत्वासंभवात्। विलक्षणसंसर्गेण विशेषणांतरविशिष्टत्वग्राहित्वं तद्वि
शिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वमिति निष्कृष्टमतेऽसमकालस्यैव विशेषणत्वेन ध्वंसस्य मतेनात्र शब्दविवक्षा कैमर्थ्यस्य स्वत्वेनापादनीयं वे
ति। यथाश्रुतस्य विशेष्यनिष्ठत्वमात्राश्रुतित्वस्य विशेष्यनिष्ठत्वे सति विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्रहजिकत्वस्य
विशेष्यनिष्ठत्वमात्राश्रुतित्वस्य विशेष्यनिष्ठत्वे सति विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्रहजिकत्वस्य च। अन्यथैव प
समानकालीनत्वविशिष्टसंसर्गाधर्मारोपादिक्रमेण अपंचहेतुसत्तोपोभविष्यतीतकालत्वं कारणत्वविशेष्यनिरूपि
तप्रकर्षमनिष्ठविशेषणतापन्नतद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहित्वमर्थस्य तदानीं ध्वंसवान्पर्वतो ध्वंससमानकाली
नवह्निमानिति मते सांध्ये शेषविशेषणतापन्नध्वंसे ध्वंससमानकालीनत्वावगाहित्वमित्याहुः। तेषां विशेषणे विशे
षणतापन्नस्यैव मास्त्विति ध्येयम्। तत्र करति। स्वेति। विधेयप्रकाशे धर्मितावच्छेदकमनिवेशोपपिके। नन्वेतावृ
ताध्वंसस्याधिकरणस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशोऽव्यभिचारो न वार्यतेऽत इत्यत आह पक्षधर्मितावच्छेदकस्यैकत्वेति। अथ वली

ग.टी०
२३०
५४

पपद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितापाविधेयताजन्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणोपनीतसमानकालीनत्वधर्मितावच्छे
दकतापन्नं तदवच्छिन्नविषयताकत्वनिवेशात्रानुमितिसंतरमाद्येपरमतत्र्याहृतम् हेतिविधेयत्वेति। यद्विधेयत्वं त
दवच्छेदकोपनीतसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्नं तद्विधेयत्वं एकविशेष्यतानिरूपितं तद्
भयविषयताशालिशाब्दबुद्धित्वं हेतुरित्यर्थः। अनुमितौ विधेयताभेदे न विशेष्यताभेद इति मते नेदं अन्यथा एकत्वरूप
मितिरीसाताद्दृशानुमितिमात्रायपद्यमिति वाच्छेवौ रः। स्वानिरूपकेति। स्वानिरूपकतानानिरूपितविधेयतावच्छेदक
तापर्याप्त्यधिकरणं पक्षोपनीतसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं पदधर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकतद्रूपावच्छि
न्नविषयताकशाब्दबुद्धित्वं यो सपनीपमानविशेषणजन्येति व्याप्तिरित्यर्थः। ताद्दृशविधेयतावच्छेदकताव्यापकोपनीत
ताद्दृशधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छेदकताकविषयितेति यावत्। एवं च तत्र विषयता। स्वानिरूपकतानाधिरूपित
त्वनिवेशात् धूमवान्पर्वतो वह्निमान् धूमकालीनवह्निमांश्चेति आलोकादिलिंगकानुमितौ न व्यभिचारः समाहृतम्। एम०

१३०

हेतितद्दीपधूमसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकपक्षविषयताकाः स्तानिरूपकतानानिरूपकत्वेपितदवच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणत्वं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापत्रमितितत्ताद्दशविधेयतावच्छेदकताव्यापकसमा
नकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकताभावात। तद्दीपधूमहुताशत्वावच्छिन्नविधेयताकपक्षविषय
ताकास्य समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविरहेण तस्य परेनोपरञ्जनासंभवात तद्दीपे
विषयताकाउपादानेत्वानिरूपकताबन्ननिरूपितत्वेनतत्रहेत्वभावादिति ध्येयं:। त्वनिरूपितेति निरूपकमात्रनि
रूपितत्वेहेतुगर्भे उद्देश्यतावच्छेदकताकपक्षमाकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकपक्षत्वं तत्स्मृतद्धानिरूपका
निरूपितविधेयतावच्छेदकताव्यापकसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वादित्यभावः
।परस्परेति। अन्यथाव्यभिचारो वस्यते। अविशेषणेनेति स्वांतं अयोगिनिवृत्त्वमाठः। एतन्मतेपिविधेयताभेदेवि
शेष्यताभेदः अन्यथाएकत्रहृपमितिमाधमवामर्वतेवह्निधूमकालीनवह्न्युपमानुमितेर्वालौकिकलिंगिका

ग॰टी॰प॰ यां व्यभिचारात्। अत्रैतादृशरीत्या पक्षमतं परिष्कर्तुमाशास्महे तथाहि स्वनिरूपकविशेष्यतानिरूपितविधेयतावच्छे
२३८ दकताव्यापकपक्षसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छेदकताकपक्षमीननिष्ठधर्मितावच्छेदकताक
विषयताकशाब्दबुद्धित्वं हेतुः। तत्र धूमवान् पं धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमानालोकादिमान् धूमका
लीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तवह्नित्वावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतापोरकधर्मितानि
रूपितत्वसत्त्वेन तादृशवह्निनिष्ठधर्मितावच्छेदकतारूपविषयविषयतोपक्षपदेनोपादानसंभवाद्व्यभिचार इ
ति न ह्वरणार्थं पक्षधर्मविशिष्टहेत्वसाध्यकोऽन च तदुपादानेऽपि तादृशविषयतायां धूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपक
धर्मितानिरूपकत्वसत्त्वेन व्यभिचारेऽन्यापेतरस्तितहै पर्यन्तं विशेष्यमिति वाच्यं। तत्सत्त्वेन पक्षमीनेष्ठावच्छेदकनिरूपक
विशेष्यतात्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्यैव विवक्षितत्वात्। उक्ते विषयतायां च वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितवि
शेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्यैवोपगमात्। अथ लाघवेन विषयतायां विशेष्यतावच्छेदकताभेदस्यैव निवेशः राम॰ २३८

नोपपत्तेः यद्धर्मविशिष्टस्य स्यानतिप्रयोजकत्वमिति सत्त्वरूपणात्तासंर्गो। अस्माकं तु धर्मितावच्छेदकताभेदेऽपि वैशेषित
त्वम्पुरुषत्वतत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयतापाधर्मितावच्छेदकताभिन्नापाः
स्वपदेनोपादानसंभवात्तद्धेतुत्वेन व्यभिचारादितिपद्धर्मविशिष्टस्य स्वस्य वैपर्थ्यं अर्थैक्यविषयतानिरूपितत्वक
त्वेपर्वतधूमवह्निश्यमसमानकालीनवह्नीनां ज्ञपारां पुरुषत्वतत्त्वावच्छिन्नविशेषणतापावह्निरूहेश्यतावच्छेदकता
नत्रवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वोपोरेकविशेष्यतानिरूपितत्तपाव्यभिचार
इतिपद्धर्मविशिष्टस्य स्वसाध्यकाप्रतिवेद्य। उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टवस्तूनां विधेयतानुपपत्तादितिवेत्रा
धर्मितावच्छेदकताभेदेऽनिवेशोपद्धर्मविशिष्टस्य साध्यकोऽपि समतेतत्साध्यकार्थे गुरुमार्गानुसरणान्नौ वितसानत्।
पथ्यासत्त्विवेशो। स्मन्मतेऽपि साध्यमादिति। वस्तुतस्तु अतिलाघवेन विषयत्वे समेवविवक्षणीयता तादृशविषयतापा
विधेयतात्वादितिभवतामपि साध्यात्पद्धर्मावच्छिन्नस्य स्वैपर्थ्यं अतएव विधेयत्वतादृशविषयत्वयोरैकं

ग०दी०प्र
२४५

स्वकारणकविषयतानिरूपिततत्वमुक्तमिति । किंचिद्धर्मेति । इत्थमत्रबोध्यं यल्लिंगे चिह्नं धर्मे विशिष्टविशेषणत्वस्य पर्वते धूमे आव
श्यकत्वे धर्मे पक्षसहार्थात् तद्भावोविफल ।। नच समानकालीनत्वविशिष्टपक्षसहार्थनिवेशोऽत्र आवश्यकः अन्यथानिय
म शरीरेऽनुपपत्तेरितिवाच्यं । तथासति धूमवान् पर्वतो वह्निमान् आलोकादित्यादौ व्यभिचारापत्तेः समानकालीन
त्वविशिष्टपक्षसत्त्वार्थं तद्भावस्यावश्यकत्वात् । पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापत्तेरिति । तथा च धूमवत्त्वसमानकालीन
वह्निमत्पर्वतो वह्निमानित्याकारैवात्र लिंगकानुमितिरित्यर्थः । संग्रहायेति । अन्यथा तत्र लिंगजन्यतासिद्ध्या
पत्तेः । पक्षात्परिहिरिति । प्रकृतेतिसाध्ये प्रकृतहेतुसमानकालीनत्वग्रहाज्जन्यते न पक्षे विशेषणं परतिभावः । अर्थ
विशेषणताभावप्रयोजनेनैव पर्यवसानात् संभवात्त्वहेतवस्तुतस्त्विति । अबाधादितिनिरुक्तसमानकालीनत्वविशिष्टपतियो
गिकत्वेन संबंधत्वेनु भ्रमत्वोपपत्त्या पिपोरवत्वा न्वकेन निरनिरुक्तसमानकालीनत्वविशिष्टसंबंधस्यैव विधेयसंबं
धत्वसंभवादितिभावः । वैलक्षण्यमात्मज्ञत्वमिति साध्यसमानाधिकरणधर्मात्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्न एम०
६३९

पक्षकस्थलमेवनास्तीतिबोध्यं।अत्रधूमालोकादिपरामर्शानांपरस्परव्यभिचारवारणायप्रकारतायामव्यवहितोत्तरत्वनि
वेशेगौरवात्लिंगविषयतायाःकार्यतावच्छेदकत्वमप्याचार्यैरुपेतं।तत्रवह्निव्याप्यधूमप्रकारत्वमानिरूपितपक्षविशे
ष्यताशालिनिष्ठपक्षतावच्छिन्ननिरूपितकार्यतावच्छेदकंनधूमप्रकारकपर्वतोद्देश्यकत्वस्यानुमितित्वं।वह्निव्याप्य
धूमवत्त्वग्रहानन्तरंवह्निव्याप्यालोकवांश्चपर्वतइतिज्ञानजन्यायांधूमवत्त्वग्रहानन्तरंआलोकवत्त्वपर्वतस्यवह्निमदित्यनुमि
तौव्यभिचारात्।नापिधूमविशिष्टपर्वतोद्देश्यकत्वगर्भेपक्षतःस्वरूपस्वविशेष्यकत्वगर्भेदलान्तरंवाच्यं।तथाचवह्नि
व्याप्यालोकवान्पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शजन्यायांधूमवानालोकवान्पर्वतोवह्निमानित्यनुमितौ
व्यभिचारः।नचकार्यतावच्छेदककोटावपिधूमाद्यपर्वतत्वाद्यानवच्छिन्नत्वंपक्षविशेष्यतायांनिवेश्यमि
तिनव्यभिचारइतिवाच्यं।तथापिपत्रैकत्वद्वयमितिजिरेमाधूमपर्वतत्वोभयपर्यवसितावच्छेदकीकृत्यधूमपरामर्श
त्वजन्यायांधूमवान्धूमवान्पर्वतोवह्निमानित्यादौव्यभिचारादिति।अत्राहुः।वह्निव्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितप

गदा०प०रा र्वतत्वान्यधर्मानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितित्वं तत्तु। न च तादृशानुमितेः विशे
२५० ष्यतायां पर्वतत्वान्यधूमावच्छिन्नत्वासंभव इति वाच्यं। तादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेष्यतात्वावच्छिन्नधूमप्र
८२ कारतानिरूपितत्वस्योक्तत्वात् तादृशपर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताया धूमप्रकारतानिरूपितत्वसंभवः। तथा
सति धूमवान् धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्याकारापत्तेः। एवमेकत्र द्वयमिति रीत्या धूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदक
कपरामर्शजन्योक्तानुमितावतिव्याप्तिवारः। नापि वह्निव्याप्यधूमवत्त्वस्योभयाभाववानितीतरबाधसत्त्वे आलोकपरा
मर्शजन्यायामालोकवान् तादृशधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावपि व्याप्तिवारः। तत्रालोकावच्छिन्नविशेष्यता
त्वेन धूमप्रकारतानिरूपितत्वोपगमात्। न च धूमपरामर्शसत्त्वेपीतरपर्वतान्योभयाभाववानितीतरबाधाधीनधूमवानपी
तपर्वतो वह्निमानित्यनुमिते तादृशपरामर्शकार्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्र धूमपीतत्वयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या वह्नि
धर्मितावच्छेदकत्वमात्रमुपेयते न तु पीतत्वस्य धूमधर्मितावच्छेदकत्वमिति पर्वतविशेष्यतायां धूमप्रकारतानिरू राम०
२५०

पकतापाः पर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानवच्छिन्नत्वोपपादनादिति। वस्तुतस्तु तैर्ग्रन्थकारमतेऽप्रतिबध्यप्रति
बंधकतावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयवत्त्वलौकिकत्वफलं शेषं बुद्धिमद्भिरूह्यं ॥ द्रव्यत्वविधेयं तु व्याप्तिवादस्थयालोके लिङ्गां
शे व्याप्यत्वभानं पक्षधरमिश्रैरभिहितं तत्र व्याप्तेर्नानाविधतया विनिगमनाविरहेण तत्तज्ज्ञानस्य स्वाताहि परामर्शेण
हेतुत्वे कारणतावहितोतरत्वनिवेशभयेन व्याप्तिविषयकत्वे फलस्योपेपि पमितिन्न युक्तं। साधकेनसाध्यासमानाभाववद्वृ
त्तित्वस्यैव व्याप्तित्वात् तद्व्याभाववद्वृत्तिधूमवान्पर्वत इति परामर्शोत्तरसमवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वव्याप्तिवि
षयकपरामर्शान्तरसंयोगेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिवारणाय समवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपि
तसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितेत्यादिक्रमेण निरूप्यनि
रूपकभावापन्नविषयतानां कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्। साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य व्याप्तित्वे द्रव्यवदन्यावृत्तिधूम
वान् समवायेन वह्निमदन्यावृत्तिधूमवानिति परामर्शयोर्व्यर्थकत्वाविधविषयतानां निवेशगौरवात् तुल्यंयोगाद्दिसा

गदी ५९० २५१ व्यापकस्य हेतुपरामर्शस्य मानत्वाभिमानेनानुमाध्यवहृत्या हृतित्वमेव लाघवात्तव्याप्तिरिति । अत्र वदन्ति अनुमितौ व्याप्तिभाने पक्षधर्म
र्शस्य स्वांते व्यापकहेतुत्वं न कल्पनीयं विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयमुद्रयैव हेतुतोपपत्तेः । न चैवं वह्निव्याप्यधूमवा
न्पर्वत इति तादृशनिर्णयोत्तरं घटव्याप्यवत्तात्तानासत्त्वे तादृशधूमवान्पर्वतो घटवानित्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । तादृशा
नुमितित्वस्य कस्यापि कार्यतानवच्छेदकतया आपादनासंभवात् । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवान्पर्व
तो घटवानिति सिद्ध्यभावस्यापादक इति वाच्यं । आचार्यमते तादृशानुमितिप्रसिद्ध्या तादृशसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वात्
। न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो घटव्याप्यवानिति परामर्शाधीना वह्निव्याप्यधूमवान् घटव्याप्यवांश्च पर्वतो घटवानित्य
नुमितिः तत्रैव सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवान्घटव्याप्यवान्पर्वतो घटवानिति सिद्ध्यभावो हेतुः स एव तत्रापाद
क इति वाच्यं । वह्निव्याप्यधूमघटव्याप्योभयावच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्यानुमितित्वस्यैव तादृशसिद्ध्यभावका
र्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्यैव तदापादनासंभवात् न चैवं दर्शितसिद्धिदशायां घटव्याप्यवान्पटव्याप्यवांश्च वह्निव्या राम २५१

धूमवान् घटव्याप्यवान् पर्वतो घटवानिति सिद्ध्यभावो हेतुः स एव तत्त्वापादक इति वाच्यं वह्निव्याप्यधूमवद्घटव्याप्येऽभ
पावृत्तित्वपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वस्यैव तादृशसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकतया तत्कूटत्वेन तदापा
द्यत्वासंभवात् न चैवं दर्शितसिद्धिदशायां घटव्याप्यवान् पटव्याप्यवान् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो घटवानित्यनुमि
त्युत्पत्त्यापत्तिवारणाय नोक्तधर्मः कार्यतावच्छेदकः किं तु घटव्याप्यवह्निव्याप्यधूमपर्वतत्वैतत्त्रितयातिरिक्तधर्मानवच्छि
न्नविशेष्यताकवह्न्यनुमितित्वमेव तथा चोक्तापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं। तथापि वह्निव्याप्यधूमवान् घटव्याप्यवान् पर्वतो घट
वानित्येतादृशसिद्ध्यभावेन फलजनने वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो घटव्याप्यवानिति परामर्शस्य सहकारितयैवोक्ताप
त्तिवारणात् तत्र चानुमितौ व्याप्तिभाने परामर्शस्य सहकारित्वे हेतुताकल्पनप्रयुक्तलाघवमस्त्येतमेवापहृत्य चैकधर्मिवि
शेष्यकपरामर्शत्वेन तेनानुमितिः सामानाधिकरण्येन विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकानेकोपस्थापितधर्मिणो निरूपेवहे
तुतान्यस्य पक्षे तु पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यत्वावच्छेदेनानुमितिमापत्तिवारणायावच्छि

ग.टी.का त्रं संयोगसंसर्गकपरामर्शयोरन्यतरस्य सहकारित्वं स्वीकार्यं विधेयत्वं च सिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वैशिष्ट्यं तत्र तु
६६ प.रा परामर्शस्य हेतुतासंसर्गः। वह्निमान्पर्वतो घटवानित्याकारेऽसिद्धिविरोधितापरामर्शाकारमतेऽपि विधेयतायाः प
र्याप्तावच्छेदके निवेशितत्वात्। केचित्तु अनुमितौ व्याप्तिमानानुपगमे एकविशिष्टे परवैशिष्ट्यमितिरीत्या वह्नि
व्याप्यधूमपर्वततोभयं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निव्याप्यधूमप्रकारकस्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवा
निति परामर्शस्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवं मन्यमानेन तु हेतुपूर्वं तत्ता
वच्छिन्नधर्मिकवह्निव्याप्यधूमपरामर्शहेतुतयैवोपपत्तिरिति तादृशं नचैतत्स्याविधपरामर्शात्तादृशानुमितिस्वी
कारे चिन्तामणिकारमते विशेषणं इति वाच्यं। तादृशस्थले तादृशि। शेषस्याप्यंशे हत्वगमकत्वात्। यत्तु तत्र व्याप्यधूमान्वेव
ह्निव्याप्यालोकवान्पर्वत इति परामर्शसत्त्वे वह्निव्याप्यधूमवत्त्वान्नेति वह्निजनितरबाधसत्त्वे वह्निव्याप्यधूम
पर्वतत्वोभयं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निविधेयकानुमितेरुपपत्तेस्तादृशानुमितौ तादृशोभयरूपधर्म्यस्य भानं प्रयोगा राम०
२५२

हेतुत्वं वाच्यं तदंगीकारे तु तादृशायां वह्निव्याप्यधूमप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिर्णयस्य त्ववश्यकत्वापातः एवं तादृ
शानुमितिमुपजीव्य तादृशे तत्र बाधस्य पत्तत्र तथा हेतुत्वं न कल्प्यते उपमिति लाघवमिति चेत्तत्रापक्षमुख्यविशेष्यकसंशयपरा
मर्शस्य हेतुतापातत्र व्याप्तिभाने तादृशे तत्र बाधस्य स्वतंत्रहेतुतापाप्यावश्यकत्वात् मुख्यत्वातिवेशे वह्निव्याप्यधू
मवत्पर्वतत्वान्तरे शरस्याघटनं ताहा ध्यंव्याप्तिभेदकूटनिवेशप्रसंगेन महागौरवात् । एतद्दृष्टेपक्षपाऽस्यत्ते तादृशबाधका
त्वीनां हेतुतावच्छिन्नात् । अत एव पाकानुमिते मिश्रैः पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वं दर्शितं । परपि तत्र व्या
प्तिभाने धूमलिंगकानुमितिं प्रति अनुमित्साविरहविशिष्टप्रसक्तैव च्छुा विशिष्टापाः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो
घटवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रमस सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते तादृशसामग्रीकाले पर्वतो वह्निव्या
प्यधूमवानिति विशेष्यतावच्छेदकवत्ताज्ञानिर्णयपक्षता हि दोषविना आवश्यकत्वात् । तादृशाने तादृशनिर्णयपक्ष
धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिप्रतिबन्धकतापात्तस्याः स्वातंत्र्यप्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ तादृशाने तादृशगौरवमि

गदी २४३ १०० तित्वरूपेणानुमितौ व्याप्यभानेपि धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ तादृशसामग्र्याः स्वतंत्रप्रतिबंधकत्वात् धूम
नैस्मृतिविरहात्तु वह्निव्याप्यधूमवद्वह्निमानित्यादिप्रत्यक्षजन्यानुमितौ तादृशपक्षसामग्र्याः पृथक् प्रतिबंधकत्वे गौरवम्
येन रूपेण व्याप्त्यादि धर्मितावच्छेदकसन्निवेश्य पक्षप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन स्वानुमितिं प्रति स्वोपानुमि
तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष्यताकस्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकानुमितिसामान्यविशिष्टपक्षसंबंधाविशिष्टव्याविधपक्षसामान्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनान्नादृशपक्ष
पक्षसामग्री तादृशापां धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि वारणसंभवात् । न चैवमपि कारणतावच्छिन्नविशिष्टविशेष्यतावच्छे
दकप्रकारकनिर्णयपक्षसामग्र्या । अभाववान् पर्वतत्वे सर्वे द्वैवा स्वतरत्ति वाच्यं एककालीनसंबंधेन तथाविधसामग्र्या असंनिधि
नोपनमानकार्यकारणभावदर्शितत्पुरुषीयपक्षनिवेशे तेन पुरुषांतरीयानुमितौ न पुरुषांतरीयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाप
त्तिः तत्पुरुषीयपक्षादेरपि धर्मितावच्छेदकतया निवेशे पक्षसत्तिकल्पे पुरुषभेदभिन्नकारणतायाः आवश्यकत्वात् पापु गम० २४३

वे तत्तादृशभेदेनप्रतिबंधकतानापत्तेः तादृशपि तत्र व्याप्यस्यभावेऽत्र वह्नित्वेसंसर्गघटितव्यापकतावगाहि धूमहृदसं
योगेनधूमवत्तावगाहि परामर्शे धूमहृदसंयोगघटितव्यापकतावगाहि अवच्छिन्नसंयोगेनधूमवत्तावगाहि परामर्शयोः प
रस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारः । न च पत्र धूमहृदसंयोगघटितव्यापकतापरामर्शस्तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिजनैपेये ति वा
च्यं । तथा सतिपादि च स लिंगपरामर्शादपि अनुमितिरिति ग्रंथे नधूमहृदसमवायसंबंधघटितव्यापकतावगाहि गंधप्रा
गभावकालावच्छिन्नघटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकपृथिवीत्वादिहेतुकपरामर्शजन्यतादशाकालावच्छिन्नसमवायसंसर्गकप्र
मात्मकगंधानुमितावतिव्याप्तिवारणासंगतेः । अन्यथा तुल्यप्रकारकपरामर्शोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेनधूमानुमितजनु
दयाजादृशमपासाअर्थकं स्यादिति न च संयोगावच्छिन्नसंयोगो संयोगत्वेनानुगमयेकैव कारणता कल्प्यत इति व्यभिचा
र इति वाच्यं । अवच्छिन्नसंयोगघटितव्याप्ति[illegible]पप्रहकाले तद्घटितव्यापकतापरामर्शे धूमहृदसंयोगघटितानाशमात्रपप्रहकाले
तद्घटितव्यापकतावगाहि परामर्शानु[illegible]मितिवारणाय विशिष्यतेषामुनेजकत्वे सौकृत्यविशिष्यविशिष्यवि

गदी प्यत्तव्याप्तिविषयपरामर्शयोरेकाकारानुमितिं प्रत्येव हेतुतापावच्छेदकत्वापातात्। एकत्र तादृशशपरामर्शद्वयोपहतेऽनेक
२[illegible]५ त्वेनतु एकसंसर्गावच्छिन्नतामात्रपरिग्रहः कालेऽपरसंसर्गघटितव्यापकतापरामर्शाद्नुमित्सनुदयापत्तेः। अ[illegible]मते चावच्छि
१०७ न्नसंयोगघटितव्यापकताज्ञानजन्यानुमितौ तद्घटितव्याप्तिरेव प्रभृतसंयोगघटितव्यापकताज्ञानजन्यानुमितौ तद्घटि
तव्याप्तिरेव च भासतइति न परस्परव्यभिचारइति तदप्यपेशलं। हेत्वाभासग्रन्थे पक्षतावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वाव
च्छिन्नावच्छेदकसंसर्गतापन्नव्यक्तपापर्वतत्वावच्छेदेन धूमपरामर्शाज्जातदशायामप्यपर्वतत्वात्। अथ वह्निमत्संयोगेन
व्यापकताविशिष्टपरामर्शानुसंयोगवत्त्वावच्छेदकत्वेन व्याप्तिभानसाधनासंभवात्। तादृशपरामर्शात्पर्वतो वह्निमानिति विपरीत
फलव्युत्पादने तु अग्रिमग्रन्थविरोधइति तद्र्यर्थः। परेत्वावापौ तत्र व्याप्तिभानानुपपत्तेः। तेजोव्याप्यधूमवान्पर्वतइ
तिपरामर्शकाले वह्निः पिरितेजोभाववान्पर्वतइत्यत्र बाधधीनापां धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरौव्यभिचारएव
वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शहेतुतासंभवात्मतेतुतादृशबाधस्थलीयानुमितेः तेजोव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानि राम० २५५

स्यनुमितौ तस्य हेतुतानिर्वाहः। यदि चेत्तत्र बाधाधीनतादृशानुमितौ वह्नित्वमिव तेजस्त्वमपि भासते ऽव्यापकतावच्छे-
दकत्वेन भानस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वेन भाननियामकत्वात् तथा च व्याप्तेर्भानेऽपि न व्यभिचारः। तत्र वह्नित्वे विधेयतावच्छे-
दकत्वानुपगमे न तादृशपरामर्शस्य वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वोपगमादित्यतीत तापि तादृशानुमितौ व-
ह्नित्वस्यापि विधेयतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावः तथा सति तेजस्त्वविशिष्टवह्निव्याप्यधूमि त्रे तेजोऽभाववत्सर्वत्र-
कालीनतेजोव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शस्य तेजस्त्वविशिष्टवह्निमान्पर्वत इत्यनुमितिप्रतिस्वानंत्ये ताहेतुत्वं
न कल्प्यते तादृशपरामर्शकाले तथाविधेतरबाधकालीनतेजोव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शस्यावश्यकत्वात् तथा च तद्व-
ह्नित्वतेजस्त्वोभयावच्छिन्नविधेयताकानुमितिनिर्वाहात्। वह्नित्वस्य विधेयतावच्छेदकतानुपगमे तु उभयावच्छिन्नवि-
धेयताकानुमितिनिर्वाहात्। वह्नित्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वानुपगमे तु उभयावच्छिन्नविधेयताकानुमितेरनुभवसिद्ध-
यानिर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथक्कारणतो महागौरवापत्तेः। न चैवमपि धूमवद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वे

गदा० २४५ मेवतादृशपरामर्शकारणतावच्छेदकमतोनव्यभिचारइतिवाच्यं।तथापितेजस्त्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतना
२४५ २०७ कानुमितौतेनतेजस्त्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यधूमवत्तापरामर्शस्यव्यभिचारवारणार्थमनुमितावाच्यमे
वोतिभानोपगमादित्याहुः।अत्रभवादृशेति।लिंगस्यसमानकालीनत्वभानानुपगमेवंवह्निव्याप्यालोकवान्प
र्वतइतिपरामर्शाद्वह्निव्याप्यधूमवदयोनिर्वह्निरितितादृशापांवह्निव्याप्यधूमवान्वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतोव
ह्निमानितिस्त्वनुमितौधूमपरामर्शस्यव्यभिचारः।धूमप्रकारतानिरूपितत्वमपिपक्षविशेष्यतायांनिवेश्यं।तथास
तिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शजन्यायांवह्निव्याप्यालोकवदयोनिर्वह्निरितिबाधाधीनानुमितेर्भवन्मतेऽप्र
कारतापन्नकार्यतापत्तेः।अस्मन्मतेनुपर्वतत्वाद्यधर्मानवच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्न
धूमनिष्ठकालीनत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारताकवह्निविधेयताकानुमितित्वंधूमपरामर्शकार्यतावच्छेदकं।एवमालोकप
परामर्शकार्यतावच्छेदकंबोध्यं।कालीनत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापरामर्शेनिपक्षेवेनिधूमालोकपरामर्शादितः। राम० २४५

मालोकादिषे तु तादृशप्रकारतासिद्धिरिति न व्यभिचारः कार्यत्वापत्तेः। एवं धूमपरामर्शसत्त्वे पीतपर्वतत्वाभ्यो निर्वह्निरिती न तु वा
धाश्लीन वह्निव्याप्यधूमवान् पीतपर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पीतत्वधूमधर्मितावच्छेदकताभावान्नधूमपरामर्शकार्यता
भंगः। पर्वतत्वमधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वात्। नाप्येकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्याप्यधूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदकक
धूमपरामर्शात् तादृशानुमितौ व्यभिचारः तत्र धूमेपि वह्निधर्मितावच्छेदकतासत्त्वात्पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टधूम
प्रकारतायाः कालीनत्वसंबंधानवच्छिन्नत्वादित्याह तादृशप्रकारतायाः स्वत्वसंबंधावच्छिन्नत्वेपि तन्निरूपितविशेष्यतायाः पर्वत
त्वाद्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्। न तु हेतुप्रतिबंधकत्वं स्यादिति। प्रत्युत कालीनत्वसंबंधेन धूमो। वृत्तिरिति तावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वापत्त्या
नुमित्यनुपपत्तिरिति तत्र। तन्मते धूमाभाववान् पर्वत इति निश्चयस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं वह्नेः तस्यापि प्रतिबंधकतापत्तेः प्रत्यक्षा
न्मालिंगरूपेति। अतीतलिंगकालीनत्वावगाहित्वेन प्रसक्तानुमितावभावादिः। तदानीं धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमानु
धूमध्वंसादिमानु पतुमितौ व्यभिचारस्य वारणाय स्वावच्छिन्नप्राक्कालावच्छिन्नविषयताने ति। विशेषतानंतरं प्रथमे विशेष्ये विशेष

ग.टी. णाभावापत्त्वेवंहिलोपेपदद्वयमिविशेषविशेष्यकत्वंतल्लोपेतत्समानकालीनत्वस्यहानिरस्मादीत्यादिनाविरोधिता नाभा-
२८ वस्य समानकालीनत्वाभावस्य योजकत्वे ज्ञापमानविशेषणतया तेन विशेषणकालवृत्तित्वाविशेष्यमाने नैवमसिद्धिरिति मू-
१०१ लासंगतिपरिग्रहः। अतीतादिलिंगतामात्रानुमितिरितिसंशयदूषकतया मूले व्याख्येऽमूले रितिस्व व्यापारस्य चेत्सभि-
धानं तु अतीतादिलिंगजन्यस्य परामर्शस्य निपतत्वं व्यवहितत्वं एवं वर्जितशंकाकारणाय। तस्य तादृशलिंगकालीनत्वपाते हि
रह एवेति भावः। अत्तापमानलिंगांतरेऽरितोऽयथलिंगरूपकारणाबाधासमानकालीनत्वावगाहिनीनानुमितिरिति दीधि-
तर्थंपरार्शयस्मानकालीनत्वानवगाहिनीपुनर्लिंगानुमितिर्भवतु नवोभयथापि नस्वकृते ह्रत्ति रितिमतान्निष्कर्षावसरे यु-
मवानवह्निमानितिमनुमितिलक्षणाधिकरणेनैव लिंगजन्यता साध्यनाऽऽत्मसिद्धिरिं कावरितानयावकयमुमानत्व-
तापरत्वापत्तेः यः संगच्छतेरति चेत्। पतः साध्याशकालीनत्वसंबंधेन भाविनएव लिंगस्य पक्षविशेषणत्वं किंवा। भाने
पिनायः पतः तत्र तथाभाने विशेषणत्वस्ये तंप्रयोजकंवा ऽथं तत्रातीतादिलिंगतानाधीनानुमितो दुर्घटं अतस्तत्रपक्ष राम
२८

विशेषणतयापि लिंगस्याभाने सर्वत्रापि पक्षविशेषणतया स्वज्ञानव्यवच्छेदकलिंगभानमप्रामाणिकं । नहितीपः विशेष
णज्ञानापाद्यमनुमितेः भवद्भिः स्वीकारे तथाविधानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अतीतादिलिंगपरामर्शानां विशेषणज्ञ
ानानुमितिस्वीकारे पक्षविशेषणतापन्नकालीनत्वसंबंधावच्छिन्नलिंगविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यविधेयताका
नुमितित्वावच्छिन्नं प्रति विद्यमानलिंगपरामर्शानां च विशिष्य कारणत्वस्वीकारेणोक्तरूढत्वापि पक्षविशेषणतया
लिंगभानोपगमासंभवात् । वस्तुतस्तु परामर्शानामनुमितौ प्रत्यक्षकारणतानाकलनमेवमास्थिय पर्वतो वह्निव्याप्यधूमाभा
ववान् स्यादित्यापत्तिप्रति पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति साध्याभावव्यतिरेकनिर्णयस्य हेतुत्वेऽवह्नितो जरत्वसंबंधेन ला
हृदानिश्चयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव मणिकारमते तद्दर्शनात्वेन हेतुताकल्पने ऽनुमितिनाशो एवं आचार्यमते
ता हृदावच्छिन्नतिता हृदानिश्चयस्य प्रत्यक्षकारणतापा आवश्यकत्वात् । एतेन मणिकारमतेऽस्माल्लोकादिपराम
र्शानां परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारेण कारणतावच्छेदकतया ज्ञरत्वविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशपराम

गदा.
२५६
२०४

र्शानां हेतुत्वे गौरवमित्यपास्तं । अनुमितित्वमनिवेश्य सामान्यतो निवेशेन कारणत्वे लाघवसंभवसंभवात् । यदि च म
णिकारमते आपत्तेराहार्यत्वानिर्वाह्यापाद्यव्यतिरेकविषयताघटितरूपा वह्निं प्रत्येव पक्षक ज्ञानादृशानिष्ठापन्ने
न्हेतुतावच्छेदकीति मन्यते तदा च घटादिप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यभावानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे तदवच्छेदककोटौ
वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याहार्यरभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिर्णयपक्षाभावो निवेश्यते इति माणिकारमते तालाघवं । न चैवं
वह्निव्याप्यवत्ताज्ञाननिर्णयपदृशाः प्रांच वह्न्यभावानुमितिजनकपरामर्शादिसत्वे घटादिप्रत्यक्षोत्पत्तौ बाधकाभावाजन्यतादृशसामा
ग्र्यभावहेतुतापत्त्यभिचारादिति वाच्यं । अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञाननिर्णयविशि
ष्टान्यसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेश्यव्यभिचारस्य वारणीयत्वात् । न चैवं वह्निव्याप्यवत्ताज्ञाननिर्णयपक्षसे
वह्न्यभावानुमितिजनकत्वेन तत्कारणतासत्वे पक्षे शाब्दादिप्रत्यक्षसामग्र्याः तत्सत्तादृशनिर्णयाभावघटितवह्न्यभावानुमि
तिसामग्रीकालेपि सत्वात्तदापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं । अनुमितित्वमनिवेश्य सामान्यतः परामर्शविशिष्टताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्र रामः २५६

त्तिधूमपरामर्शत्वेनहेतुत्वस्यकल्पनेनतादृशनिर्णयोत्तरंदृष्टादिप्रसङ्गस्यापितत्कार्यतास्वीकारेतादृश
निर्णयोत्तरंतादृशप्रमस्यसामग्रीमध्येऽन्यापिधनिर्णयस्यापिनिवेशनीयत्वात्।एवंचधूमलिंगकानुमितौधूमप
रामर्शत्वेनपृथक्कारणतानास्तीतिलाघवं।आचार्यमतेतुवह्निव्याप्यवत्तानिर्णयाभाववद्वृत्तित्ववत्ताभावानुमिति
सामग्रीप्रतिबंधकतापेक्षादृशनिर्णयाभावस्यनिवेशेनप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौव्याप्यचास्वारस्यात्तादृश
निर्णयविशिष्टस्यनिवेशेउपदर्शितातिरिक्तदृष्टादिप्रसंगःप्रतितादृशनिर्णयाभावंनिवेश्यैवतादृशसा
मग्र्याःप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात्तत्तत्कारणेसहविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणसाम
ग्रीप्रतिबंधकताबाहुल्यप्रयुक्तगौरवंदुर्वारमिति।अपरेतुधूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिधूम
परामर्शत्वेनहेतुत्वेनैयायिकारम्भागेनगौरवंआचार्याणामपिधूमपरामर्शविशेषणत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटौवाव
श्यकत्वात्।नीलपर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शदशायांनीलपर्वतोवह्निमानप्रतिबंधकाभावसत्त्वेधूमपरा

गटी०
२५८
६०५

मर्धक्तो वन्हिमानित्यनुमितिवारणाय निरुक्तवह्नित्वपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकताभ्यामवच्छेदकतानिरूपकविशेष्य
तानिरूपितधर्मप्रकारताशालिपरामर्शत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तथा सति हृदीशेन परामर्शदशायां नीलो वह्निव्याप्यधूमवानि
ति हृतस्वाधहृशायां धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युपपत्तये नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शानामपि
हेतुत्वमावश्यकमिति तेषां परस्परव्यभिचारवारणाय प्रकारतावच्छिन्नव्यावहितोत्तरत्वविशेषणमावश्यकमेवेति। न चापि मतेऽ
हृशाबाधस्य लेता हृशानुमितिसपत्त्यपत्तये वसमुचितहृतिवाच्यं। तथा सति तुटादिप्रत्यक्षप्रति नीलपर्वतत्वावच्छिन्नवि
शेष्यकवह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां तदवच्छेदककोटौ नीलो वह्निव्याप्यधूमवानिति वा धामावनिवेशापत्ता हृ
त्वकालीनसहृतस्यविशेष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहत्तिबन्धनसामग्रीप्रतिबन्धकतावृहत्वे नमहागौरवाप
त्तेः। तत्र तादृशबाधाभावानिवेशे तादृशबाधसत्वे नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शघटितसामग्रीसत्वे
नुमित्यनुदयेन मित्रविषयकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तसामग्रीप्रतिबन्धकतायां व्यभिचारापत्तेः। अस्मन्मते तु तादृशबाध रमु० २५८

कालेनत्वानुमितेरेवोत्पत्तेरपि अविषयकत्वात् पक्षानुपहितपाठ्यमिकाराभावेन दर्शितसामग्रीप्रतिबंधकतायां तादृश
बाधाभावानिवेशेन लाघवादिति ननु तादृशबाधकाले तादृशानुमित्युत्पत्तेरपि निरुक्तसामग्रीप्रतिबंधकतायां
तादृशबाधाभावो। यद्यपि निवेश्यः अन्यथा नीलोवन्ह्यभाववानिति बाधसत्वे नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतश्च वह्नि
मानिति सिद्धिपरामर्शसत्वे कस्या अप्यनुमितेरनुत्पत्तिमाभूदिति प्रसक्तेः तदनुत्पादप्रसङ्गः। तत्राप्यबाधकाले निरुक्त
सिद्धिसत्वे तादृशपरामर्शद्वयोत्पत्तेव पक्षतापत्तिवारणाय तादृशबाधाभावप्रतिवेशे पर्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यभावं निवेश्य
वह्निव्याप्यधूमवान् नीलपर्वतश्चेति परामर्शोत्पत्तिसामग्र्याः तादृशपक्षताप्रतिबंधकत्वकल्पने तत्रानुमितित्वादिनाम
धिकमिति चेत् न तदानीमनुमितित्वादिना तेन रूपेणानुमितिं प्रति वह्निव्याप्यवत्वाभाववान् नीलः कल्पते इह वह्निव्याप्यधूमवान् नील
पर्वतत्वान्नुमेयत्वादिति परामर्शानन्तरं हेतुताकल्पनेन लाघवात्। न तदानीं तत्र वह्निव्याप्यधूमप्रकारकं नीलपर्वतत्वावच्छिन्नवि
शेष्यकपरामर्शावश्यकतया न इत्वा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति अनुमितिः पर्वते वह्निमानुमिनोमीति अनुव्यवसायापत्ति

गदा. २५२ हृतद्वह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वत इति परामर्शस्यात्तादृशबाधाभावरूपसहकार्यपेक्षपातात्तादृशबाधदशायामनुमि-
त्यनुत्पादमेतु तादृशेनोक्तवस्तापनिवौहार्थं पर्वतो ह्येषपकवह्निविधेयकानुमितिसामान्यं प्रतिबन्धे न वह्निव्याप्यवत्त्वप्रकारकवा-
१०६ [ना]ीलकालीनत्वविशिष्टतथाविधनीलपर्वतप्रकारकशुद्धपर्वतविशेष्यकपरामर्शत्वेन पृथक्हेतुतापत्त्या तादृशस्थले
प्रति तथाविधपरामर्शादिघटितसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकतापत्त्या च महागौरवापत्तेः। तस्मान्नीलो निर्वह्निरिति बाधका-
ले नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शान्नु ह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः मधुकेवैवा पर्वतो वह्निव्याप्य-
धूमवानिति परामर्शो जन्यतादृशानुमितौ तु न व्यभिचारः कारणमवच्छिन्नोत्तरत्वस्यैवान्यापि निवेशात्तद्विषयविषयि जनु-
न विशेषप्रयोजनाभावात् परन्तु वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वत इति परामर्शस्य
वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति स्वानन्तर्भावेन हेतुत्वे वह्नि-
व्याप्यवत्त्वाभावविशिष्टधूमवत्कालीनवह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वत इति परामर्श राम० २५२

स्वसत्त्वं चेत्तत्तादृशानुमितिं प्रति हेतुत्वाकल्पनालाघवात्तदानीं वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववद्वृत्तीत्वकालीनवह्निव्या
प्यधूमवद्वृत्तीत्वपर्वतत्वप्रकारकस्य हृदपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शस्यावश्यकत्वपातहिलाहृ वह्निव्याप्यवत्त्वाभा
ववद्वृत्तीत्वकालीनवह्निव्याप्यधूमवद्वृत्तीत्वपर्वतत्ववान्सर्वतो वह्निमानित्यनुमितिप्रसङ्गात्तदापत्तेर्न वह्निमनुमिमीध ना
मीत्यनुव्यवसायपत्तिर्वादे अनुमितिं प्रति पृथक्परामर्शस्य पृथक् हेतुत्वकल्पने प्रयोजनाभावात्। तदानीं वह्निव्या
प्यधूमप्रकारकत्वीत्वपर्वतत्वविशेष्यकपरामर्शाद्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्यापत्तिस्तु न संभवति ध
मधर्मितावच्छेदकवत्त्वाभावप्रकारकबाधबुद्धेस्तत्प्रतिबन्धिकायास्तदा सत्त्वात्। एवं घटादिप्रत्यक्षं प्रति वह्निव्याप्य
वत्त्वाभाववद्वृत्तीत्वकालीनवह्निव्याप्यधूमवद्वृत्तीत्वपर्वतत्वप्रकारकपर्वतविशेष्यकपरामर्शघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे
उपदर्शितपरामर्शादिघटितसामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवं। तथाविधपरामर्शकाले वह्निव्याप्यव
त्त्वाभाववद्वृत्तीत्वकालीनवह्निव्याप्यधूमवद्वृत्तीत्वपर्वतत्ववान्पर्वत इत्याकारकपरामर्शघटितसामग्र्याः आवश्यकत्वान्नेदृशा हे

गदो॰ वत्त्वांशे नीलधूमत्वस्य स्वाद्यभावोपपत्तेः न च यत्र नीलो वह्न्यभाववानिति बाधकालीनवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वत इति परा
२४५० मर्शस्थले पां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युपगमे लाघवाभावात् । नीलादिपदस्य स्वं प्रति पर्वतो वह्निमा
१०१ निति बाधाभाववघटितवह्निव्याप्यधूमप्रकारकनीलपर्वतविशेष्यकपरामर्शादिघटितसामग्र्यास्तु नि रिकान्तं त
प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् । तादृशबाधकालीनतादृशपरामर्शदृष्टान्ते याविशानुमितिरेव न स्यात् किं पते इति
व्यभिचारासम्भवे स्ववह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ निकाररूप्यवह्निमत्तात्वनिवेशाद्
ति तस्यापि स्यात् तत्र वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः तादृशधूमवद्वृत्त्यसाधनेन धर्मितावच्छेदकं स्वेत्युपपत्तये यत्कारणासे महा
गौरवात् [illegible] मितावच्छेदकरूपधर्मिवृत्तिसामान्याधिकरण्यप्रकारतया वह्नित्वे कल्पनाहृत्तिलोभप संबन्धेन धूमप
रामर्शविशिष्टैव च पक्षानुमितिं प्रति सम्बन्धापघटितसामान्याधिकरण्यप्रकारकधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्यपो
भयप्रकारासत्ता धूमपरामर्शस्य कहेतुताकल्पनात् । एवमग्रे लोकादिपरामर्शादिष्वपि आलोकादिपरामर्शादिवैशिष्ट्यानि एप

वेद्यपेति चिंतामणिकारमते महत्त्वाद्यवं स्याचापि मते तु धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वेन धूमपरामर्शानां धूमवत्त्वेनैव ता
पुरेश्य पक्षकस्यानुमितौ सादिकं प्रति प्रत्यक्षकारणतापत्तिमहागौरवं। उक्तरीत्या कार्यकारणभावोपगमे तु तत्तद्व्याप्य
लिंगकानुमितौ आभिः कारवारणा मदर्थपक्षतावच्छेदककोटौ लिंगभानमिति युक्ति शेषिस्मात्तत्त्वलिंगभानासि
द्धेः। स्वरूपानुगमकं वस्तुवृत्तिप्रतियोगिकध्वंसवत्त्वस्वप्रतियोगिमत्त्वोभयसंबंधेन ध्वंसवत्त्वस्य लक्षितिमाहुः। न
नुपरामर्शो स्वलिंगस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहेण परमाने विशेष्यवत्तीयतो व्याप्यवच्छेदलिंगेति। परामर्शस्यमानेति
विशेषणतया अनुमितिपूर्वकाले विद्यमानस्य पक्षस्य लक्षणविधया कारणतावच्छेदकत्वे। पित्तद्विशिष्टस्यैव
फलोपधानेतत्त्वमितिसुरेशस्य मानाभिप्रलंगतिरिति: फलोपधानप्रयोजकविशिष्टसत्ताकत्वविशिष्टाधिकरणता
गर्भकारणतात्रितयं धनमिति। व्यभिचारसमये न तादृशकारणतानुपगमे फलोपधानप्रयोजककोपलक्षितसत्ताके
तिप्रसंगमाहुः पद्विशिष्टेत्यादिना। तदानस्यापरामर्शादितिमूलमप्यपि तापरामर्शाविषयपरमिति मूलार्थप्रकृष्टपत्ति।

प॰टी॰ इत्यपि ति । विशेष्यविशेषणयोरिति । साक्षात्संपरामर्शे बाध्यमानं । हेतुरूपविशेषणस्य सत्त्वेनान्वयः । विशिष्टत्वेऽपि तद्विलक्षणसंबंधे
२५१ नासंबद्धेनैव काभावात् । एतन्न वाच्यं स्फुटं । विद्यमानेऽपि लिंगे तत्सामान्यविद्यमानपक्षस्य संबंधाभावेऽपि नानुमाविनिपातः हेत्वसाधकत्वेन मूले
१०८ भाविनीति अतीतेऽपि समवायादिनाशात् कारणत्वदर्शनात् । अन्यत्रैव कालिकसंबंधे प्रत्यासत्तौ । भाविनी सत्ता अविद्यमाने इति वाच्यं । वा
शब्दस्यापि सः । प्राग्भावविशिष्टस्यापि तदैवाभिलापे तद्वृत्तित्वस्य समानत्वं वा । यत्रैव कालिकसंबंधे गृहीतः तेषामपि भाव्या
दिविशेषणानां लिंगत्वसंभवात् ततः अन्यपदार्थपक्षे हेतुत्वबलात् तदभावसमयवृत्तित्वं न भवितव्यं यतोऽपि विद्यमाना
संबंधिनी इति विद्यमानता तदभाव इति अनुमितिकाले इति शेषः । विशिष्टकालविषयत्वेन । तथा सति एककालस्याभावविशिष्ट
पदार्थाभावस्यापि तत्संबंधित्वविशिष्टस्यानुमितिकाले विद्यमानत्वाभावादविद्यमानलिंगस्य बहुत्वप्राप्तेरनुपपत्तेः । नतु
लिंगसमानकालीनत्वस्यानुमितिजनकत्वेन तत्संबंधविशिष्टपक्षधर्मे न समानकालीनत्वाभावे इष्टापत्तिरिति तत्समत्वे इति । साप
मानत्वविशिष्टलिंगकालीनसाध्याभावाभिप्रायकत्वेनार्थमाह अप शब्दस्येति । कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्तापायापा एमं॰
२५१

इकत्वमिमाश्रयेणापलप्येत्युक्तं। उपलक्षितस्य ज्ञानपालक्षणालेतदानींपरामर्शासत्वेपितदापत्तेः। तत्कालीनोवर्त्तमानो
पीति। तत्नुविद्यमानलिंगपरामर्शस्थले अनुमितेरतीतादिवह्निभानमात्रापत्त्या भ्रमत्ववारणायज्ञानकत्तावच्छेदकलिंगवि
षयतापाःसावह्निव्याधिकरणतावच्छेदककाभावत्त्वविच्छिन्नतत्तुत्रिष्ठवासत्वपक्षवृत्त्यधिकरणताकत्वमेवभासतेपक्षवृ
त्तित्वाद्येनाहृशासपक्षवृत्त्यधिकरणताकत्वभानेनुमितेभ्रमत्वापत्तेः। एवं च निरुक्तविद्यमानलिंगानत्त्वाविषयपक्षवृ
त्त्यधिकरणताकत्वभानेवाच्यं तथा च वह्नौवर्त्तमानत्वभानापत्तिरसंगतैवेति चेन्न। दर्शितकालीनत्वसंसर्गेणवह्नित्व
लिंगविषयतापन्नभ्रमत्वाघटकत्वेपूर्वोल्लिखितानवकाशात्। इत्यन्नौ किंचिदधिकरणताघटितत्वसंसर्गेणवह्नित्वलिंगवि
षयतापन्नभ्रमत्वाघटकत्वसंपदमपत्तिसंगतेः। भावाद्रिपक्षेऽप्यसिद्धसाध्यनिरुक्तलिंगकालीनत्वविषयतापन्नभा
नासंभवेन विद्यमानवह्निविषयकज्ञानस्यघटकज्ञानालोच्यैवोक्तापादनादिति। मूले धूमाद्यनापन्नाभावावगमितिअस
नाभावस्यानुपपत्तेपोगिकत्वमतेनाव्यर्थेति। अन्यतमत्वस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकतानन्नु इदं प्रतियोगितावच्छेदकके अ

गदा॰ २५२ धूमादिशंकापूर्वं दूषणान्तरमाह अपि चेति । अग्नौ धूमेति । व्याप्तिघटकत्वे सति व्याप्यतानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टं धर्मं व्याप्य-
१०६ तावच्छेदकत्वं । वस्तुतस्तु व्याप्यतावच्छेदकधर्मो न तावृत्तित्वे सति व्याप्तिघटकत्वमात्रं व्याप्यतावच्छेदकत्वं तं च
ननु भिन्नधर्मितं त्याह कस्य सामानाधिकरण्यमपि तत्र प्रविष्टं न व्याप्तिनिरूपणोपयोगि अग्निपदेनेति समानाधिकरणा
देर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वमेवेति सूचयितुं । नहि शेषेति मूले प्रमानुमितेर्लिंगस्याव्याप्तिघटितं । चरमकारणत्वेनेति
मूले स्वसत्तायामनभावानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । तत्रैवाप्यासत्त्वानिपमादिति । यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया: कार-
णतावच्छेदकत्वेपि व्याप्यभावप्रकारकज्ञानेनापतामिती च्छावशाद्व्याप्यशेनाहार्यसंशयात्मकव्याप्तिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोधो दुर्वार इति तदंशे निष्प्रयोजनविशेषणावस्तु(?)कः । न च तादृशेच्छासत्त्वे न हि दृष्टसामान्याप्रावस्त्वदंशाप्तिरेव न
भासतेऽतिनसंशयात्मकस्य संभवतीति वाच्यं व्याप्तिरूपाभावप्रकारकज्ञानेनापतापि तीव्रेच्छया व्याप्तेरपि भा-
नसंभवादिति तत्त्वं । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तेशपेच्छाविरहविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वान् रामः २५२

४ नन्वेकस्थले दंडसमवेतविजातीयसंयोगादीनां स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन दंडगतरूपादौ सत्त्वेपि तस्य कारणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तित्वविरहात् तथ्मयदेपि घटोत्पादानुपपत्तिरत आह यत्रेति ४

। अन्यथाप्रकारतावच्छेदकाभावविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयप्रयत्ना वा विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता सामानाधिकरण्ये निरूपितत्वेन कारणतावच्छेदप्रसंगात्। अस्मं प्रतीति। यत्तदवच्छिन्नभिन्नपूर्ववर्तित्वघटितावच्छेदककोटौ धूमो वाऽवच्छिन्नपूर्ववर्तित्वप्रकारस्य हस्तद् धूमावच्छिन्नं प्रतितद्धूमो वृच्छिन्नभिन्नपूर्ववर्तित्वेन तस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः। प्रमाणाभावार्थकोपिन्नास्ति। व्यवहारभेदस्यैवोपपादकत्वादित्याशये नाह अन्यथेति संयोगत्वादिनैवेति। कालत्वेनकार्यसामान्ये हेतुत्वमेव तत्तत्कालत्वेन तु तत्कार्यं प्रति आत्ममनःसंयोगस्य वजन्यात्वविशेषगुणं प्रत्येवेति तत्त्यागः॥ ॥७॥ इति लिंगकरणता।७॥ ॥प्रसिद्धार्थसंताथावाप्रतियोगित्वमात्वं। तत्स्वविपक्षपरस्य। तत्स्वलक्षणस्येति। गो पाः सत्रितिविप्रहार्थं वशादभावाभजियो गित्वसंज्ञाय। तत्स्वलक्षणस्य संगमत्वम्। तेवापि धेयत्वस्येति लिंगपरामर्शाशयः। मीमांसकैरित्ति दर्शितात्व पक्ष्यति रेकि। तत्स्वलक्षणस्य गेसाधारण्यात्। तेषामिति। न त्वग्रहत्यास्यपामेरितिभावः। विपक्षपदस्य। विपक्षपदस्यापि। निर्धारणेति पतत्स्वनिर्धारणामिति

ग०दी० सत्त्वं ज्ञानमात्रविशेषणाविशिष्टपदार्थावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नेत्यादृग्ज्ञानविशिष्टविषयपक्षप्र
२५३ प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदस्मरणे सुसम्पादमिति तदर्थः। स सम्पद्यत इति। केवलान्वय्यादेरनुमानाभिधानादिति
११० भावः। तमदृष्टमनुमानपरामर्शकं अनुमानं वा सामान्यधर्मस्याशयेन लोककजेपपपीति। सर्वनाम्ना व्यवहितपराम
र्शिनाम्ना वाऽत्रानुमानमिकस्य परामर्शः किं तु त्रिविधलिङ्गसैवेति सम्प्रदायज्ञेनत्याशयादिति। न च तस्य पक्षाभिन्ना। केवलान्वयि
साध्यकतन्त्रवानकेवलान्वयिसाध्यकत्वानि समर्थः क्रमः। तथाविधः केवलव्यतिरेकी जन्यधेमस्यापि सुवचमादिमत
अस्तहेतुदृष्टेति। प्रमेयेनेत्यनेन व्यतिरेकिणो वादेहि परार्थः। तात्पर्यलिङ्गस्य कालस्यात्मप्रामाण्यत्वविशेषं तथैव धर्मसंबंधवि
हयोगीति अर्थात्संनेति। नव्यमतेरिति। साध्याभावाधिकरणासंबन्धस्य वृत्तिमत्त्वात्प्रतियोगितावच्छेदकपरिहरं विहायम
सिद्धत्वोपगमः। पदार्थस्य विशेषणस्याभावतानुपमसंज्ञितस्य तद्भ्यतासाध्यत्वमिति क्रमेणोक्तार्थलाभः। अपरिस्थितिप
स्थितौ तत्रे व्यामियते पृथ्वीत्वादिपात्रावपि साध्यानि अपातावत्कनिष्ठापपोऽसत्वात्। अप्रसक्तादिरिति। तादृशनिरूपवि राम०
२५३

विषयाप्रसिद्धेरित्यादिः। इत्थं साध्यापरामर्शे चैत्रस्य हेतुसहचारनिश्चयो नास्ति मैत्रस्य तु सोऽस्ति तत्काले तदवच्छिन्नस्वविषयकस्म
कृतहेतुसहचारनिश्चयाभावस्वरूपकत्वसत्त्वादुभौ पुरुषौ प्रतिकेवलान्वयित्वपर्यन्तस्तत्पुरुषेति। तत्कालावच्छि
न्नेत्यभावविशेषणं सहचारनिश्चयदशायामपि मिश्रणी केवलव्यतिरेकीति व्यवहारवारणाय पुरोऽस्थलीयादि साध्यादि स्य
लोपस्यसस्यैव तत्तादृशत्वानतस्यादिति। तादृशोऽस्तित्वविषयतहेतुसहचारेऽसमर्थः। पुरुषेति तत्पुरुषेऽसमर्थः प्रयोजनं स्फुटं। भग
वतीति। तथा च पक्षपुत्र इत्यादिदोषस्यानवकाशः। निश्चयाभावत्वनोक्तः निश्चयदशायां व्यवच्छेदेन तदभावसत्तात्
व्यतिरेकसहचारग्रहेऽपि अन्वयसहचारग्रहसाध्याभावे दशान्तेतिमते लक्षणपरिष्कृततत्स्यान्वयसहचारग्रहदशायां
व्यतिरेकसहचारग्रहसत्त्वेऽपि लक्ष्यत्वमतोऽतिव्याप्तिं शंकते नच पक्ष इति। उक्तलक्षणेति। अगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यक
त्वरूपोक्तलक्षणेऽसमर्थः। प्रकृतसाध्येति। एतन्मते व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपितैवदुक्तमणिकृता व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्र
हरति। तथा चात्र पक्षसहचारग्रहानधीनतादृशाव्याप्तिरित्यर्थः। अन्वयोपलसहचाराधीनव्यापकतायहानधीनत्वं तु

गदा०
२५४

नविशेषणं पक्षव्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानाधीनानुपव्याप्तिज्ञानोत्तरपरामर्शाद्यत्रानुमितिस्तत्र व्याप्तिज्ञानेऽव्याप्तेः अनुमि
तेस्तत्तज्ज्ञानाधीनत्वासंभवात्। क्वचिद्व्याप्तियोग्यपक्षसिद्धेस्त्वानक्षतिरिति॥ अत्र च व्यतिरे[illegible]चारदर्शनजन्यानुमितेर्व्यतिरेकसहचा
रग्रहाधीनव्यापकताग्रहाधीनत्वमिति भावः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धगर्भे एव चेमिरेते न तु कालोपच्छिन्नत्ववि
षयकतादृग्हेतुसहचारनिरूपकताभाववत्त्वमनुत्थकसाध्यकत्वमनुमितिविशेषणतानारोपमितिसूचितं कालपृष्ठगर्भत्वा
त्। अन्यूनानतिरेकतेति। तच्च व्यभिचारस्तानवधिरोधित्वं। व्यधिकरणविशेषणतर्भावेनाव्यभिचारग्रहेः धिकरणक्रोषघटि
तसहचारग्रहस्याविरोधित्वात् तल्लिङ्गकरणतापक्षेऽरतिज्ञान स्वकारणतापक्षे फलोपधानमुपलक्षणमेवेति सूचितं। न चे
व्यमपेयसहचारग्रहदशायामप्रसिद्ध्याभावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारग्रहासंभवात्तत्रातिव्याप्त्यभावे न व्यतिरेकवि
लंबमर्थ्यमिमतत्र्याहारस्वंचेति। उपधानमिति। अनुपधानेऽतिप्रसंगभंजकं। पूर्ववदिति। तद्भ्रमदशायां नच पोपत्वेऽति।प्र
तिज्ञायेत्यर्थ इति। प्रकृतहेतुसाध्यसहचारनिरूपणाधीनव्यापकताग्रहे शपोज्य व्यतिरेकमविषयीकृत्य साध्यकानुमितिकारे राम०
२५४

ण्मितिनिष्कर्षः ॥ तेन व्याप्तेः सहचारगर्भतया यथाश्रुतस्य केवलव्यतिरेकिण्यपि व्याप्तत्वेऽपि न क्षतिः । तत्कालीनत्वं तत्प्र
ष्टीपत्वयोः प्रयोजनं स्फुटं अत्र फलोपधानं निवेश्यं । प्रकृतेति अप्रसिद्धताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं । तस्याः केवलान्वयि
तापाः । तथात्वं अन्वयनिरूप्यत्वं । लिंगकारणतापक्षे परिष्करोति अन्वयेति प्रकृतसाध्यसाधनसाधनसहचारेतरस
हचारज्ञानाजन्यत्वं निवेशो । व्याप्तिं प्रदर्शयतादृशसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानाजन्यत्वं निवेशो । व्याप्तिमाह अन्यदीयव्याप्ति
विषयके इति सम्बन्धेन अनन्यप्रकृतसाध्यसाधनसहचारेतरसहचारादिविषयकत्वेन अव्याप्त्या घटकत्वादिति भावः । प्रकृते
ति । अन्वयेन पदार्थवाच्यादिग्रहीरेव तु मात्रसहचारस्य साध्यसाधनसहचारतया तस्य सहकारप्रसिद्धिरतः साध्यसहचारवि
षयताम्य सहचारविषयताघटितत्वं मा आर्थः साध्यसहचारविषयतानिरूप्यनिरूपकभावापन्नो पादेयतानेन वह्नि
त्वेन घटादिसहचारविषयतामादाय नाव्याप्तिरित्येतस्य एषु सहचारहूपतानाधीनाप्यव्यतिरेकसहचारतानाधीनाप्या
नुमितेतादृशव्याप्त्यवगाहित्वाशालित्वान जन्यतयापान्वयव्यतिरेकिणि केवलव्यतिरेकिणि वा तत्साधनत्वे नातिव्याप्तिरतः

ग॰व्या॰ श्रयोऽपेक्षितकालीनत्वं चानावश्यकं कालांतरीयत्वानुमितिकृतिसाध्यविषयतायाः तादृशा व्याप्तिर्ह्युभयोरन्यतान्। साध्यसह
२५५ चारमात्रविषयकत्वानुपमतानिवेशो व्यतिरेकसहचाराग्रहोत्तरव्याप्तिज्ञाने अनुपसहचाराग्रहजन्यतास्वारूपातिव्याप्तिरतो
भीनेति। समानाकारकज्ञानेषु विषयिताभेदाभावेपि प्रयोजकभेदेन प्रयोज्यताभेदात्तत्र तादृशप्रयोज्यताविरहात्। अत्र द्वेषु:
प्रयोज्यतास्वान्तर्भावेणेति तत्त्वकथ्यतापि। वस्तुतस्तु तादृशभेदेन विषयिताभेदस्तेनेदं प्रत्येकानुस्मत्रेपयोगमादेयं संग
तिः तस्य व्याप्यताप्रकतादृशहेतोः। व्याप्यमाणत्वात्साहाह वस्तुतस्तु इति। उपन्यस्तानविषयो जन्यतानविषयत्वाभावादिसाध्ये
पक्षजन्यतानविषयताभाववत्त्वजन्यतानविषयत्वाभावाभावरंतिव्यातिरेकसहचाराग्रहे व्याप्तिके कपिसंयोगाभाववानर्धे
पिसंयोगादिसाध्ये पक्षकपिसंयोगाभाववृत्तित्वमात्र कपिसंयोगाभा तित्वातिरेकसहचाराग्रहे व्याप्तिके च व्यतिरेकि
णुपत्ति व्याप्तितः साध्यीपव्वताधनीपन्नयोः क्रमेणसहचाराशरीरेजिरेकसहचाराग्रहे व्याप्तिके च व्यतिरेकिणपत्ति
व्याप्तिद्वयः साध्यीपत्वसाधनीपत्वयोः क्रमेणासहचारस्फूर्तिरेनिवेशः। उक्तानीतिकल्पान्तादित्तैरेमात्रस्योक्तानीमपेद्यु- राम॰
२५५

करणत्वमेवेत्येवकारेणाकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वे न तत्साध्यविषयकत्वनिवेशः । तस्य व्यावर्त्यमाह । यदित्यवच्छिन्नतर
त्वि साध्याभावसाधकाभावसहचारविषयतानधीनत्वनिवेशोऽस्यार्थः । दुर्वचमिति । संबंधत्वेनासंबन्धत्वादिति भावः ।
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणेति । अत्र पर्याप्तिविशेषणमपदमिति भ्रमगतानुपपत्तिं तत्र साध्ये प्रमेयादिसाध्यतावच्छेदकर
कत्वस्थले वस्तुमात्रसहचारविषयत्वमात्रस्यैव साध्यतावच्छेदकप्रमेयावच्छिन्नत्वसंयोगेन सहचारविषयतायाः ज्ञ
दत्तसहचारविषयतापर्याप्तिरिति तत्पर्याप्तिनिवेशः । तथा सति प्रमेयत्वविशिष्टस्यैव साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणा
त्तत्रैव एकसहचारः अन्यत्र सहचारः । अथ व्यासज्यवृत्तीति । तथाहि वह्न्याधारत्वसहचारत्वावच्छिन्नस्य दीपसहचारवि
षयतापर्याप्त्यधिकरणत्वात्तत्पर्याप्तेः कथं व्यापकत्वम् न्यपरसहचारविषयता तत्र सत्त्वमिति भावः । व्यतिरेकसहचारे प्रमेयाभावप्र
तियोग्यभावसहचारे । वस्तुमात्रसहचारस्यैव साध्यसाधनसहचारत्वात्तत्रातिप्रसंगादिति । साध्यतापर्याप्तावच्छेदकावच्छिन्नो
पविषयिताया अभावादिति भावः । अभावत्वेनेति अभावत्वानेन्यभावादिसाहचर्ये अन्यतरतात्पर्यमिति कृत्वाभिप्रायेणाहुः एतेन पक्षविशेष

गदा० तासंयोगसंबंधाभ्यां साध्यहेतुमावृत्तत्वाभाववत्तानभ्यवादिमादिसाहैपक्षाभावस्तत्वाभावरूपतिसहचारभ्रमस्थलेति व्याप्ति
२५६ रितिप्रमुक्तः उभयपादिशिसंबंधनिवेशस्याभिप्रेतत्वात्। अथ यत्साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयता
निरूपितस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्याव्याससहचारतावच्छिन्नविषयतायान्निवेशा
न्नापंरोषः। अमथा प्रमेयवह्न्यभावादिमानादेपरिशिकविशेषणतासंबंधेन साध्यहेतुभावेपवसाध्याभाववत्तवृत्तेर्हेतुभावव
ति भ्रमस्थले प्रमेय पूर्वसाध्याभाववत्तावच्छिन्नमहचारीविषयतामावायाभावात् प्रमेयवत्त्वसाहेतुत्वाभावाभाववत्त्वं उभये पव
त्वभ्रमरति भ्रमस्थले प्रमेयात्मकसाध्याभाववत्तावच्छिन्नविषयताया अपि अव्याप्तिः। पर्यं। भिन्नविशेष्याभयपदिश्यापि सं
बंधानिवेशौचेपर्थ्यमिति निषेदवापिहिमहानसीयेहिमहानसीयधूमोमहानसीयधूमे महानसी
यवह्निसमानाधिकरणाऽस्मादिहानानामसंग्रहान्देव्याप्तिग्रहस्याप्रिरिति स्वाधिकपनपदसंग्रहः। स्वसा गदा०
धनंभ्रमज्ञानविषयत्वाभावः स्वहेतुः। उक्तनिमप्रिति। जन्यज्ञानविषयत्वादिसाध्यकानिमांति व्या २५६

शेनान्वयः। व्यतिरेकयोरिति। कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ यत्तद्रूपत्वत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाद्यनिरूपितसाध्येनाव्
याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नव्यतिरेकयोः। तद्ग्राहकत्वं। अन्वयव्याप्तिग्राहकपिसंयोगादिसाध्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणो धूमाधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यतिरेकसहचारस्य अन्वयाभावस्य व्य
भिचारयोस्तानविरोधिनः सहचारस्य रूपस्य भयादिसहचाररूपस्य विनिगमनाविरहेणेति शेषः। व्याप्ते
श्चेति। केवलव्यतिरेकि विलोपवारणाय। अन्यतरस्य धूमादिव्यापकत्वे घटादिसमानाधिकरणावृत्ति
धूमवत्त्वरूपव्याप्तिघटकसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधयापि हेतुत्वे अतिप्रसंगापातादिति अन्वयव्यति
रेकोभयसहचारग्रहदशायां अन्वयव्यतिरेकिणीति शेषः। ननु वह्निविशिष्टत्वावगाहित्वात्तद्ग्रहे पर्व
तो धूमसमानाधिकरणवह्निमान् वह्निश्च धूमव्यापक इति समूहालंबनरूपात् वह्निविशिष्टवैशिष्ट्याविति। सहचा
रविशिष्टाभाववैशिष्ट्यमर्थः। न तदग्रहसहचारस्य अन्वयव्याप्तिघटकेऽभावांशे तद्धेतुसहचारस्यापदार्थतैवेति

बी० छेहेतुसहचारग्रसपक्षपर्यंतोतिपर्वतीयवोक्तीयानुपर्वेनत्वसहचारेणधूमादित्याहेपक्षपर्यंतरी
२८७ पेभिद्गृह्यं घात्व्यापकद्रूपव्यापकत्वेत्यादिः तत्वेवव्यापकत्वभानप्रयोजकतं चानाटृशसहचारः।
११४ मभावनिष्ठहेतुसहचारः तुमस्त्राप्येवं। उक्तसहचारः। अन्वयव्याप्तिघटकाभावनिष्ठहेतुसहचारः।
घमनुमितिःपक्षपंसहचारप्रतियोगितानवच्छेदकोनुयोगितावच्छेदकधर्मरूपं। अतःपातितन्नैनदवच्छि
न्नप्रतिबंधकेतावच्छेदकत्वं तद्व्यापकत्वंवा। प्रकृतेतिसोपधानप्रयोजकव्याप्तिविषयतासंबंधप्रयो
जकसहचारविषयतात्वेसर्थः। पूर्वोक्तमेवा। व्यतिरेकसहचारदर्शनगृहीतव्याप्तिकेव्यतिरेकसहचा
रविषयतापर्यंतविवेशप्रयोजनं पूर्वोक्तमेव। व्यतिरेकसहचारतानमिति। वह्निमान्धूमादित्यादौव्य
तिरेकव्याप्तेवस्त्यभावस्तत्रधूमाभावइतिसहचारदर्शनगृहीतव्याप्तिकेव्यतिरेकसहचारविषयतापा राम०
व्याप्तिग्राहिकामनपसहचारतानीपक्षधूपविकलणनिरूपितवृत्तित्वविषयतात्वसत्वादितिभावः। २५

ऽतिप्रसंगेनेति। व्यतिरेकसहचारेणान्वयो व्याप्तिग्रहस्थले व्याप्तिविषयतांतः पातिना व्यतिरेक
सहचारिविषयता तादृशसहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य प्रकृतव्याप्तिग्राहकव्यतिरेकसहचा
रविषयतान्वयव्यापकत्वान्वेषणे व्यतिरेकेऽप्यतिप्रसंगेनेत्यर्थः। उक्तसहचारज्ञानीयेति। पक्षे धूमाभा
वाभाववत्त्वव्यभावाभाववत्त्वादिज्ञानीयेत्यर्थः। तद्रूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वादिति। अभावत्वावच्छिन्नत्वाद
त्यर्थः। व्याप्तिग्राहकेति। धूमाभाववान्वह्न्यभावावच्छिन्नमेव प्रतियोग्यादिविषयकत्वमित्यर्थः। व्या
प्तिघटकेनेति। व्यतिरेकसहचारघटकधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नसहचारविषयतायामिदं प्रसिद्धं।
व्याप्तिग्राहकतानापादकनिरूप्यव्याप्तिग्राहकताप्रयोजकस्याभाववत्त्वघटकोटिप्रवेशेनेति। धूमाभाववान्वह्न्यभा
वादित्यादेरूपं तेन पक्षेऽन्वयव्याप्तिप्रकृतसाध्यमिति। तेन रूपेण तत्साध्यरूपं तद्रूपेण तत्साध्याभावि
षयकसमूहालंबनात्मकानुमितिकरणे रूपं तेन रूपेण तत्साध्यके केवलान्वयिनि चातिप्रसंगः।

ग.टि० प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वस्यापि पदूपशरीरे नीयाहानादिनिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतया साध्यवि
१५८ षयकत्वांतनिवेशः । तत्कालीनत्वं तत्पुरुषीयत्वं प्राग्वत् । हेतुतेतियादृशरूपावच्छिन्नप्रतिहृ नहेतु
तावच्छेदकतया साध्यविषयकत्वांतनिवेशः । तत्कालीनत्वं तत्पुरुषीयत्वं च प्राग्वत् । हेतुतेतिया
दृशरूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वं तत्पुरुषीयत्वं प्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छि
न्नतत्कालीनतत्पुरुषीयानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं तादृशरूपनिष्ठवि
षयतानत्यापककान्वयव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिफलोपहितकरणत्वं केवलान्व
य्यनुमानत्वं । अन्वयव्याप्तिरेकानुमाने गतिव्याप्तिवारणाय तादृशविषयतात्वसामानाधिकरण्य
मुपेक्ष्य तद्व्यापकत्वनिवेशः । हेतुव्यापकनिर्गधत्वसमानाधिकरणपीतीत्वव्यापकाभावप्र स.मं०
तियोगिमत्त्वं वेति निपरामर्शीयस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकीभूतदृशव्याप्तिस्वरूपघटितत्वात् १५८

विषयता। त्वं निवेशेन च पादद्वयकृत्यशरीरेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहं त्वावच्छिन्नमादाय यत्र द्रूपावच्छिन्नप्रकृतहे
तुतावच्छेदकीभूततादृशव्याप्तित्वविशिष्टविषयतात्वविरहादिसर्थः। नद्गीनतैतिकेवलान्वयिध्व
नादृशेऽव्यत्तैसन्धेः। केवलपक्षधर्मतावल्लाभकृत्यासिद्धं-सूत्रपव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानमे
वकेवलान्वयित्वेऽनुमितिः स्यादिति चेत् नाह रूपं भावइति। व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वाच्चसिद्धव्याप्तिग्रहस्यकेपद
णीयनिरूपितनिरूपकताभूव्याप्यत्वविषयतात्वेनस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वसंभवतीतिकथमेतन्नेवमे
वंप्रकृततावच्छेदकव्याप्यत्वमेवस्वरूपसंबंधेनरूपावच्छेदकत्वसागोपप्रेतः एवंचतादृशावच्छेदकत्वा
संभवादिसर्वसत्कादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्व। संभवादिसर्थः। एतच्चपर्याप्तिनिवेशे। संभवतो
कं। निरुक्तव्याप्तित्वंप्रकृतसाध्यकानुमितिप्रयोजकव्याप्तित्वं। धूमत्वेनाग्निपूर्ववद्रूपहेतुतावच्छेदकपद
भावमेकस्यैवधूमत्वस्योपदानसंभवादिति। प्रमेयं तु एतत्व्यापकादिसाध्यव्याप्तिसंभवात्तव्यतिरेक

ग.टी.
१५८
व्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थमित्यत आह अस्येति। प्रकृतसाध्यस्येति। वह्न्यभाववत्त्वान्न वह्निव्या
पकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ। तस्य मानाभावात्प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणता
पादकग्रहे पावच्छिन्नप्रतियोगितारूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकान्वेव्यास्यतत्त्वबोधं विनानुमितिः तस्य मता
कारेण व्याप्तित्वानुपगमादिति ध्येयं तत्कालीनतादृशानुमितिजनकतापात्रं तत्र व्यास्यविषयकपक्ष
धर्मताज्ञानसाधारणमभिमानं तिवह्निकमाह नहि तिष्ठतीति। पुरस्काभिम। नमतिराकृत्यैव समा
धानं निर्वाह्यमहप्रकृतेति। विशेषणतापन्नेति तत्स्वात्त्वव्याप्तेरवच्छेदकानतिरेकव्याप्तिरिति पर्या
प्तत्वमाले व्याप्तेः। स्वपत्वादिविशिष्टेति। यद्यपि प्रकृतहेतु विशेषणतापन्नपदरूपावच्छिन्नप्रकारतानवस्था
संबंधरूपतनकतावच्छेदकतावतीत्युक्तौ मेयत्वावच्छिन्नप्रकारतायानिरूपकत्वे न संभवतः व्याप्यनुमितेः राम०
पपिकत्वस्य लिङ्गपत्वादिगर्भतया तत्कत्वमुपरिष्कारार्थो यमारंभः। ननु वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियो १५९

मित्वावच्छिन्नविशेषणतानापन्नवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्यापि जन
कतानतिरिक्तत्वात्तत्स्वरूपसंबंधरूपत्वदवच्छेदकत्वात्तत्र व्याप्तिः परिहर्तुं शक्यते इत्यत आह वस्तुत
स्तु व्याप्यतया विषयेकहेतुतावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयस्य करणत्वानि
मानं निरस्तमेव पूर्वं निष्कृष्टमनुमित्यौपयिकव्याप्तित्वं दृश्यप्रतिवस्तुन स्थितिः। यद्वयं तत्पदद्वयं अन्वयव्याप्ति
त्वव्यतिरेकव्याप्तित्वोपपदविशिष्टावच्छिन्नत्वं विवक्षितं। तेन नमः पत्वादिनान्वयादिसाध्यकावच्छिन्नप्रकृतत्वे हे
तुनिश्चयेन तत्तिरिक्तः इति विवेकेऽपि न क्षतिः। तथा च वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमानिति परामर्शोक्ता
नोनानुमितिं प्रत्युपयोजकव्यतिरेकव्याप्तिमादाय न तत्र व्याप्तिः। यद्वा अवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य हे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य सतत्वजनकतानतिरिक्तत्वात्तद्भावनिवेशः। एवं च प्रकृते
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नपदद्वयावच्छिन्नप्रकारतापर्याप्तिविशेषेण लैङ्ग्यस्य निवेशोपेक्षाद्यनुपादे

गदि॰ ९६ यः अत्र चपादस्य रूपपदेन व्याप्तित्वावच्छिन्नोपादाने धूमवान्वह्नेरित्यादावन्वयव्याप्तिभ्रमदशायां केवला
न्वयित्वानुपपत्तिः तत्र व्याप्यप्रसिद्धेः विपक्षतानिरूपकस्य साध्यपपादप्ररूपविशिष्टविपक्षतानिरूपि
तप्रकारकत्वघटितधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या। नतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाविरोध
इति सदनुमानेप्येवं लक्ष्यतामभिप्रेत्य न व्याप्तिर्विशिष्टातन्नमात्मकरणात्मतक्रमन स्वत्वेनस्वरूपसंबंध
रूपावच्छेदकत्वनिवेशव्यतिरेकव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदककस्थलेतादृशव्याप्तिविषयताघटितधर्मस्य
स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेनाव्याप्तिभियेवानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशानं। यद्यपि अनतिरिक्तवृत्तित्वाभि
वेशे विपक्षताऽनाधेयतावच्छिन्नविषयितात्वमादायासंभववारणं तथापि विषयितागतधर्मः अन्वयव्या
प्तित्वावच्छिन्नविषयताव्यतिरेकव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतान्यतरत्वेन विशेषणीयः। विषयताभि राम॰
रूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतेत्यादिक्रमेण वा विषयतायामन्वयव्यतिरेकव्याप्तित्वेन निवेशः ९६

इतिनासंभवः। यद्यपितादृशविषयतानिरूपितधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशःसंभ
वतितथापितथाविपर्ययस्यचोलावनेमहद्गौरवंबोध्यं। उक्तप्रकारकावारणायकेवलपदस्यधर्मताज्ञानस्यहे
तुत्वेनिरस्यति। मेयत्वादिकमित्यादिना। आदिनावह्निव्याप्यकाभावप्रतियोगित्वादिपरिग्रहः। तेनेता
दृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताअपवत्त्वज्ञानस्यापिजनकत्वाभिमाननिरसः। एतेननु
पदरूपहेतुता। वच्छेदकशरीरप्रवेशोहेतुतावच्छेदकत्वानिवेशेकव्याप्युपादानेनसंभवतीतिकेवलपदस्यधर्म
ताशेनस्यजनकताश्रयतयाः नतिरिक्तरणितत्वासंभवादितिसूचितं। ननुजलत्वत्वावच्छिन्नताद
शप्रतियोगित्वविशिष्टजलत्वादेर्पिनहेतुतानत्रानुपपत्त्यास्वविषयताकहेतुतावच्छेदकविशिष्टप्र
कारकज्ञानस्यापिकारणत्वमुपेयं। अन्यथाशुद्धजलत्वेनवह्न्यभावानुमानापत्तेस्तथाचतन्नुरोधे
नतिरिक्तवृत्तितत्वमेवानुसारपत्रेस्तथाचनदनुरोधे) एवंचकेवलत्वाचपितिनादृशप्रतियो। गितावि

गदा० शिष्टत्वं न तत्त्वरूपहेतोः आपि विशिष्टान्तत्र केवलान्वयिनि वे किं नाम हेतुवृत्तित्वान्तदवच्छिन्नं त्वंशितानादृशप्रति
१६१ योगिजलत्वावच्छिन्नं शेः एवं च केवलान्वयिनापि ससंगच्छते इति भावः। प्रतियोगित्वांतसहेतु व्यर्थकत्वाभावि
११८ ष्यतोति अपि त्विति। एतत्राम्नम्प्रत्यापत्रेरवच्छेदिकावन्निरूपितामिति स्वान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतु
तावच्छेदकीभूतत्वातिरिक्तास्यवच्छिन्न सामंकरस्तामिमाशयो विवृतः। मतु सैवेयं शा शमाहति स्तुके
ति। न तु तत्त्वेन रूपेणान्वयेः। न यावत्तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वान्तसहेतुत्वं भावप्रतियोगितावच्छे
दकान्वयांशमाहितयाजनकत्वमावाधादशरूपेरेन तादृशप्रतियोगित्वे स्वायाधनांस्वभवान्माव
प्तिरिति भावः। उपपुस्तकमिति। अनुमितित्वमनुपपत्तेः। तादृशप्रतियोगित्वसंपादनाय व्या
प्तित्वेन ग्रहीतावच्छेदकनयाहेतुतावच्छेदकनिवेश आवश्यकः। अन्यथा धूमाभावव्यापकाभावप्र राम०
तियोगित्वाभावविशिष्टवस्त्वादेरपि दोषत्वापत्तेः। इदानीं तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नि १६१

त्वाप्रसिद्धेस्तदभावविशिष्टवृक्षादेर्दौघत्वासंभवाद्वाग्निधर्मितावच्छेदकतयाहेतुतावच्छेदकनिवेशोन
कार्यइत्यत्रर्थापत्तिव्याप्तीत्यादिस्वरूपसिद्धिसंग्रहायानुमततयाहेतुतावच्छेदकनिवेशसूचकं। एतेनव्य
तिरेकव्याप्तेरपिहेतुतावच्छेदकघटितत्वमवस्थापनेन। ऽऽक्रानुमानस्यव्याप्तिविषयकत्वेलिंगमत्तान
स्मतद्रूपावच्छिन्नव्यतिरेकित्वमितिपाठः। तद्रूपावच्छिन्नत्वान्नपर्यवसन्निवेशिकिन्वमितिपाठश्चनव्यव्याप्त
वगाहित्वेनज्ञानंद्रष्टव्यंहेतुनिर्देशेति। तद्दृशाभावप्रतियोगिमत्त्वात्तद्गंधव्यापकीभूताभावप्रतियो
गिमत्त्वाद्धेमाद्रावत्त्वपव्याप्तेरवच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तिनेप्रवृत्तस्याथानुमितेरौपयिकत्वेहिस्थितोपस्थ
धर्मताग्रहेपिविगंधत्वानुमितेरनुदयात्तेस्तेवधूमविनश्यपैवासत्तिमित्कृत्वनित्वगर्भानुमितौ
पक्षिकत्वनिराकरणात्एषक्षेवस्यभाववत्त्वानुवर्तिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वहेतुतावच्छेद
ककानुसरणस्यवीजोसंभवत्वकल्पनासंभवादितिचेन्न। तत्प्रकारप्रवर्तत्रैधिनिकारणाविनासप्र

गदा० १६२ ण्यः। अत्र च प्रतिभाति। ननु निर्धूमभिन्नत्वादौ हेतुतावच्छेदकस्य प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वा
१६२ स्यानात्मनकत्तयाकेवलं न हि विशिष्टज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वं पाचव्याप्यत्वविषयकं न हेतुमानमेवकार
१०६ णं वाऽनुमितिं नत्वनतिरिक्तत्वानतिप्रसंगिक इति तद्गर्भानुमित्यौपयिकत्वनिराकरणाकूतं तत्तत्त्वप्रा
विधानुमित्यौपयिकत्वविशेषेऽपि तादृशव्याख्यानाक्रमे हेतुतावच्छेदकस्य लेख्यादृष्टत्वेनाबोधेऽपि न
हि विशिष्टज्ञानमेव तज्ज्ञानकेऽसत्ये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वविशिष्टपरामर्शो वा व्याप्तिविशिष्टस्यकाप
मत्वपरामर्शे हेतुतावच्छेदकान्यतिरिक्तव्याप्तिविषयित्वं हि तेन तथात्वे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता
नावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन कारणताया न तु संभवेति स्वस्वपरामर्शस्य च्छेदकातिरेकव्याप्ति
नतिरिक्तवृत्तित्वगर्भानुमित्यौपयिकीनत्वाच्चकेवलहेतुतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य व्याप्तिविशि राम०
ष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयत्वेनास्तीति प्रकारतामात्रमप्तिरिति स्वव्याप्तिविशिष्ट १६२

ज्ञानस्यव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविषयमत्वावच्छिन्नप्रकारकनिरूपकत्वस्यजनकता।नतिरिक्तवृत्ति
त्वघापकत्वादेनतादृशज्ञानेनव्याप्तेरेवपक्षस्यैकोपोदेप तथाऽसंभवस्यदुर्वारत्वादितिचेन्न।तादृशरूपस्य
तादृशरूपेणतदधारितत्वेनविरोधानुपपत्वात्।प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकेतिदीधितिपाठाभावेपिपद्
पावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वादिनिवेशादेवप्रकृतहेतुकत्वसंभवदृष्ट्याभि
प्रेत्यादिहन्तनेकतामिति।प्रकृतहेतुकत्वंचव्याप्तिविशेषणं।पृथ्वीकृतसाध्यकत्वमनुमितिविशेषणं।पृ
थिवीत्वेन।पृथिवीत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छिन्नाभाववद्धेतुवृत्तित्ववच्छेदककोटावप्रविष्टत
त्वेवतादृशाभावप्रवेशात्ताश्रयपरत्वार्थः।तादृशप्रतियोगितानपतिंगज्ञानमितिपर्यासूतार्थःसमूहालं
बनात्मकलिंगकरणतामतेनअत्रकेवलव्यतिरेकितादृशीत्यत्रानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रकारता
निरूपितलिंगविषयतापांवाऽसत्वात्तदन्निव्याप्तिरतःसामग्रीत्यपदव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानि

गदा० रूपितान्वयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितलिंगविषयतायाः अनुमित्यौपयिकत्वाद्व्याप्तिरूपेणान्वयप्रकारता
१६३ नपेक्षा। साध्याभाववानिति निरुक्ते निर्य्यग्निरेकिवारणाय। लिंगतावच्छेदकेति जलत्वेन निर्गंधमि साध्यव्याप्ति
८१० वारणाय। व्यतिरेकसहचारमिति। स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्रयोजकसहचारविषयताशालिव्या
पकव्यतिरेकसहचारविषयताशालिकानुमितिकरणत्वमित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिमिति प्रकृतसाध्यविष
यकानुमितित्ववृत्तिनधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता
पायादृशरूपावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वमवच्छेदकं तादृशरूपनिष्ठ
विषयताशालिव्यापकव्यतिरेकव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताशालिकानुमितिफलोपधायककरणत्वमित्यर्थः। उभ
येति स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्रयोजकान्वयव्यतिरेकसहचारविषयताशालिकानुमितिकरणत्वं तथा राम०
विधान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयताशालिकानुमितिकरणत्वं च क्रमेणार्थः। दुष्टत्वादित्यादि आकाशपदादू १६३

मत्वादिना शाब्दबोधवारणाय। प्रथमोदृते। धर्मत्वरूपहेतुमति अ सामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदके
त्वपात्वस्पकेवलान्वयित्वम्: स्वगुणनाश:स्वाभावसत्त्वे नेति स्वगुणाभाव: नच स्वगुणसंगाभावा
भावरूपसंयोगादिसंबंधसत्त्वेनेमर्थः अभावासत्त्वप्रसंगः संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कगुणात्यंताभावासत्त्वप्रसंगः केवलेति। केवलान्वयितावच्छेदकसंबंधसामान्ये यदभावप्रतियोगिप्र
तियोगिकत्वाभावमात्रनिवेशे संयोगाभावेः केवलान्वयित्वापत्तिः संयोगप्रतियोगिकसमवाये संयोग
प्रतियोगिकत्वसत्त्वेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्। किंचैदधिकरणानुयोगिक
त्वनिवेशे च संयोगिकसमवाये गुणानुयोगिकत्वादेवाभयाभावसत्त्वात् दोषः। तादृशवादाद्द्रूपकिं च वि
दितिनेयधिकरणेत्युपादानं यद्भावविशेषणत्वार्थं केवलान्वयितिधर्मस्यन कदाचिदपिकिं वि
द्धिकरणवृत्तिनानवच्छेदकः सर्वत्रैवाधिकरणे केवलान्वयिनो वृत्तेः किंतु वातिरेकि धर्मस्य वत्तथा

गदि० १६४ तदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वाधिकरणत्वं किन्न सत्तासमवायः संयोगाभावस्य च गुणादिवृत्तितानवच्छे-
दकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगस्य केदाचिद्वृत्तितावच्छेदकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वस्य
२१२ समवायानवच्छिन्नतया धर्मत्वात् तु सत्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च तस्य स्वस्य संबंधावच्छे-
न्नवृत्तितानवच्छेदकता ते देवरतिवाय्यं समवायेन ज्ञानाद्यभावमादाय ज्ञानादावव्याप्तेर्वारणात्
पक्षे केवलान्वयित्वघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तितायामसंयोगाद्यवृत्त्यव्याप्यत्वादिति चेन्न केवलान्वयित्वघट-
कसंबंधावच्छिन्नत्वकपदेन पारिभाषिकनिरूपितवृत्तितासामान्ये केवलान्वयित्वघटकसंबंधावच्छिन्नत्व-
तद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसमवायत्वात् । अथ पक्षे केवला-
न्वयित्वघटकसंबंधे पारिभाषिकवृत्तितावच्छेदकत्वाये स्यादिदशकेवलान्वयित्वस्य किं लाघवमिति गम०
चेत् । न किंचित् । न्यूनताभंगार्थमेव भावीनव्यैर्भासमस्य वर्णनानुसरणात् अन्यत्र पारिभाषिकाधिकरणता १६४

रतित्वसामान्येयत्संबंधावच्छिन्नत्वपर्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिता) तोभयाभावस्तद्धर्मभिन्नधर्मेवान्याके
वलान्वयिन्नमित्यत्र लाघवं। वाच्यत्वत्वेतिशिष्टवान्यत्वन्त्वादिमेयसत्वेनतद्धर्मावच्छ्यो मविक्षयनावत्व
विवक्षितायं। पदेकेवलावृबंधेन तद्धर्मान्यधर्मेवत्वं। वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविकिंचिदनुयोगिक्त्वोभ
याभावस्तत्संबंधेन तद्धर्मान्यधर्मान्यधर्मवत्वं न वक्तुं शक्यते ताद्यशवाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनव
चाश्च न प्रतियोगिव्यधिकरणावीयकेवलान्वयितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव
त्वरूपत्वस्यकेवलान्वयितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वस्
पत्वस्यागगनादेस्तकेवलान्वयित्वापत्तेर्वारणायकेवलान्वयितावच्छेदकसंबंधेन उभयाभाव
गर्भप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशप्रयुक्ताधिकाराणां निक्षेपरमणीयत्वाप्यत्र प्रतियोगितायां केवला
न्वयितावच्छेदकसंबंधकत्वस्य फलमुन्नास्यतेतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिदधिकरणाना
वृतितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं दर्शितं। नन्वेवं किंचिन्निरूपितवृत्तित्वसामान्यप्रतियो

गदि० १६५ गितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नसोन्तोभयाभावः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपे
तेन सत्तापानुसमवायेन केवलान्वयित्वं। एवं च तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्सं
बंधावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तेन संबंधेन तद्धर्माव॥ च्छिन्नत्वं तेन संबंधेन केवलान्वयिविशिष्टत्वमिति विवक्षितं
तेन स्ववृत्तिसमवेतत्वादिसंबंधेन ज्ञानत्वादेः केवलान्वयित्वेपि तेनापि न क्षतिरिति ध्येयं। येन संबंधे
नेति। समवायसंबंधेन घटत्वाभावाभाववत्त्वस्य घटत्वव्यक्ते ज्ञानस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कघटत्वाभाववत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वपाने घटत्वरूपाभावस्याव्याप्तिरिति भावः। केवलान्वयिनः कालि
कसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वासंग्रहः स्यादित्यत इति। ननु समानप्रकारतामात्रेणाप्रतिबंधकत्वे
ष्टं साध्याभाववद्विशेष्यकारकज्ञानप्रतिष्टं साध्यवद्बुद्धिनिरूप्यत्वेन प्रतिबंधकतायां प्रकारतासाम्यं
तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वान लप०
वच्छिन्नप्रकारतात्वेन वाच्यं। न चैवं घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नत्ववद्ध १६५

ऽत्वादिप्रकारताया असाध्यापत्तिरिति वाच्यं तादात्म्यत्वनिरूपितप्रकारतात्वसमानसंबंधेन तद्धर्मावच्छि-
न्नप्रकारताविशिष्टत्वेन विशेषणीयत्वात् तादात्म्यसंबंधनिष्ठप्रतियोगिताप्रकारताघटकसंबंधत्वघटितविशेषिता-
घटकसंबंधावच्छिन्नाद्वितीयसंबंधघटकप्रकारतानिरूपिता स्वावच्छिन्नेयत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वस्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसंबंधत्वघटितविशेषिताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वमानतरसंबंधेन तद्धर्म-
वत्त्वमिति नि॰। लिंते विशिष्टसंयोगत्वदैशिकविशेषणतात्वादिना वा संबंधो निवेश्यः। अनत्यावृत्तसाध्या-
भाववृत्तित्वानीयसाध्याभाववृत्तिविशेष्यतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्व। एवं चैतन्मते प्रकारतात्वादिरूपवि-
शिष्टधर्मानुगमयतेतद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वसमानेतद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वा-
नवच्छिन्नविषयतान्यविषयतासाम्यवाच्यं दोषप्र॰। एवं तत्र पक्षेऽदं साध्यवदन्यसाध्य। अत्र साध्यं तदादि-
दंसाध्यं वच्चविनिर्तानवननुरूपसाधारणतां चैवसाध्येऽदंसाध्यमपि दंवत्साध्येऽदं तद्वासाध्यमिदंवत्त्वं-
तितानवननुरूपसाधारणानपीतात्र यमसंगइति निवेश्यं। तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न

गा॰ १६६

विषयताशालित्वनिरूप्यत्वेन प्रतिबंधकतानं तेनैकस्यां विषयतायां तत्संबंधानवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं अ-
मुष्यां तस्यां तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वं निवेश्यं। तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपि-
तवैशिष्ट्यावगाहितासंबंधावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालितावत्त्वेन पक्षः सा-
ध्याभाववान् साध्यव्याप्याभाववद्वृत्तिहेतुर्नयोः प्रतिबंधकता। प्रथमविषयतायां तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतात्वं। द्वितीयस्यां च तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतात्वं निवेश्यं एवमेव पक्षे साध्याभावः साध्यव्याप्याभाव इति ता-
नयोः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावेति संग्रहस्तु जातिविशेषत्वादिनेति अथ व्याव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकहेतुनि-
ष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतानिष्ठावच्छेदकत्वनिरूपकाधेयतानिष्ठावच्छेदकावच्छेदकतानिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाव- राम॰ १६६
च्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्नितेन मन्।

निष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं
तत्र धूमसमानाधिकरणत्वघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूम
त्वान्यत्वं तत् इति ज्ञानवारणायाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपकत्वसं
बंधेनाभाववन्निष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं निवेश्यानीमं नीलधूमसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानवार
णाय स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वे सति स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसंबंधेनावच्छे
दकताविशिष्टान्यत्वं निवेश्यं तेन जातिविशेषवह्न्यापकेत्यादिज्ञानस्यापि वारणं अथवा निरवच्छि
न्नस्वनिष्ठावच्छेदकत्वाभावच्छेदकतानिरूपकत्वं हेतुनिष्ठावच्छेदकतायां निवेश्यं हेतुनिष्ठत्वाधि
करणनिष्ठत्वादेर्न निवेशः स्वाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यैव निवेशः सुधीभिरूह्य इति चेन्न । तथा ।

ग॰टी॰ १६७ २१४ मतिनीलधूमव्यापकवह्निमद्वृत्तिनीलधूमवान्जातिविशेषवद्व्यापकवह्निमद्वृत्तिजातिविशेषव
द्वानितिपरामर्शानां पृथक्हेतुत्वापत्त्यागौरवात्।नचसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यव्याप्तित्वेव्यभिचा
रज्ञानप्रतिबध्यत्वानुरोधेनपृथक्नीलधूमत्वादिपुरस्कारेणतत्तद्व्याप्तिप्रकारकपरामर्शानां हेतुत्व
पासाम्यमितिवाच्यं।एतदेवार्थेत्यादिनाशंक्यस्वयमेवसमाधास्यमानत्वात्।किंचिद्धर्मावच्छिन्न।
त्वनिवेशेगौरवादाहवस्तुतइति।निर्धर्मितेति।स्वव्यभिचारांशेधर्मितावच्छेदकानवगाहित्वद्विशि
ष्टवैशिष्ट्यनिश्चयेपिपक्षवृत्तिधूमःधूमत्वाव्यभिचारवानितिनिश्चयस्योपयोगित्वपाधूमत्वविशिष्ट
व्यभिचारग्रहदशायांचतदनुदयेनोक्तरीत्यातादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयानुदयादितिभावः।
वह्निव्यभिचाराभावविशिष्टत्ववृत्तिकत्वरूपविशेषदर्शनविरोधितयापूर्वसंशयस्योत्तरसंशयप्रत्या। गम॰
नुकूल्यसूचनामोचितेत्युक्तं।।सर्वैरेवेतिपक्षतात्मग्रन्थोक्तरीतित्वस्तुनसर्वमतसिद्धेतिभावः।परंपरासंबंधाव १६७

लंबनेनास्वरसः।व्याप्यांतरनिरूपणानात्मकइति॥ अन्यथाव्याप्यांतरांशेपिसंशयत्वापत्तेरितिभावः।
धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्व्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्भासकौदोषौविभिन्नावेवेतिबोध्यं।नीलपर्वतोवह्निमान्
पर्वतोवह्न्यभाववानित्यादौविशेष्यतयोरभेदासंभवेपिअवच्छेद्यावच्छेदकभावउपपत्तेर्बाधकाभा
वादितिमतांतरस्यानुपपत्तिसंशयेइति।एकवाक्यतेतितत्संयोज्यविषयतायाः साक्षात्परंपरयावाप्रयो
जिकायाविषयतायास्तत्संयोजकत्वंतदेकवाक्यत्वंननुघटस्तदभाववद्भूतलमित्यादिवाक्येघटस्यतदभा
वस्यचरतदभावोइतीतरेतरद्वंद्वेतदुत्तरमतुवर्थाधिकरणोलुप्तमत्वर्थोद्वित्वविशिष्टस्यैवतदुभयस्यान्व
यउपपत्ते।एवंसमाहारद्वंद्वेपिसमाहारसंज्ञावशात्प्रयोगस्यैकवचनांतत्वेपितत्समुदायत्वस्यमत्वर्थ
तयाभानस्यपाणिपादंवादयेत्यादौक्लृप्तत्वात्।समासस्यैवहिंसाहिंस्येलक्षणाच्छाकरेनिराक्रियतेन
तुमत्वर्थद्वित्वादिभानं।एवंचैकद्वित्व विषयताभादायैकवाक्यतायाउपपत्तेस्वच्छेदावच्छेदकभा

ग०टी० १६९ २१२

वानापन्नविशेष्यताद्वयनिरूपकतापत्तत्रोपगमसंभवात्तन्निश्चयत्वानुपपत्तिरित्यतआह दिगिति। दि
गर्थस्तु पन्नैकएवशब्दः भावाभावोभयवाचकः अरिष्टादिः अरिष्टेतुशुभाशुभेइत्यमरात् तत्राऽरिष्टवत्कु
भित्यादौकथमपिद्वित्वभानासंभवात्तन्निश्चयत्वानुपपत्तिरिति। नचसकृदुच्चरितेनेतिव्युत्पत्तिविरोधः
तस्यास्तात्पर्यविशेषविरहस्थलीयत्वात्। किंचविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावेमानाभावः
यतः प्रकारितयोः अवच्छेद्यावच्छेदकभावमतेभूतलंघटंसंदेहनीत्यादौज्ञानविशेष्यतापन्न
भूतलविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटप्रकारितायाः अवच्छिन्नत्वसंबंधेनघटाभावप्रकारिताविशिष्ट
ज्ञानैकदेशप्रकारितायामप्यन्वयः। समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारिताविशि
ष्टज्ञानस्यसंदेहपदार्थत्वात्। विशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमतेचदर्शितसंदेहपदार्थघटक राम० १६९
प्रकारतायांघटप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वान्वयोवाच्यः तत्रै

दर्शार्थेऽनुशासनाभावः। नच भूतलपदोत्तरसप्तम्या विशेष्यत्वमर्थः। विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वात्तस्मिन्नेव तत्त्वान्वयाभावाच्चेति। दर्शितमतद्वयं प्रकारान्तरेणाह विषयतामतमाह भावद्वयेति।।
स्वाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वादिनेति। स्वादिनाऽभावप्रकारकविषयतानवच्छिन्नत्वपरिग्रहः। स्वेति
प्रसंगः वह्निव्याप्यधूमवान् जलवांश्चेति ज्ञानस्य कारणतापत्तिः। भावद्वयकोटिकत्वेऽस्त्विः। धूमत्वा
वच्छिन्नाभावकोटिकसंशयात्मकव्याप्यवत्तानिश्चयोपगमेऽस्वरसात्। धूमत्वावच्छिन्नाभावादिकोटि
कसंशयेषु व्याप्यतावच्छिन्नाभावादिकोटिकत्वमनंगीकुर्वतामनुरोधेनाहेदंत्विति। संशयत्वस्य ज्ञानि
विशेषत्वमतमनुरुध्यानस्त्वाह संशयत्वेवेति। वाकारेणास्थापां चाक्षुषत्वादिना सांकर्यवारणाय मान
सत्वव्याप्येति। सहकारितायाइति। प्रथमपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानसत्वेद्वितीयपरामर्शोत्तरनाशएवानुमि
तिरितिभावः। तत्तद्विषयतासंबंधेनस्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वा

ग०टी० १७० ७७६ वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयताविशेषसंबंधेन· धूमादिप्रकारतानुपादानेदोषमाह आलोकादी
ति। इदंज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकं धूमाभाववति आलोकप्रकारकंचेतिग्रहे इत्यर्थः। आलोक
त्वावच्छिन्नप्रकारतात्मकविशेष्यतासंबंधेन प्रामाण्यग्रहविशिष्टत्वात् प्रथमप्रकारतानिरूपितत्वा
त् धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वाद्वितीयं तत्तद्ज्ञानभेदे
पि विषयतैक्यपक्षे इदं ज्ञानभेदेन विषयताभेदमतेनाह वस्तुतस्त्विति। विनिरूपके इति आलोकाभा
ववद्वृत्तित्वभ्रमत्वज्ञानविशिष्टात्पुरुषांतरीयधूमाभाववद्वृत्तित्वभ्रमत्वज्ञानविशिष्टात्तत्पुरुषीयधूमप
रामर्शात् धर्मिकधूमाभाववद्वृत्तित्वभ्रमत्वज्ञानकालीनात्त्व धूमपरामर्शादनुमितिः क्रमेणफलद्वैविध्यं ज्ञा
नभेदेपि विषयतायाएकत्वेतुप्रकृतविशेष्यतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनानुमि राम०
तिहेतुत्वे प्रकारताकत्वंच व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकीयः स्वावच्छेदको धर्मः तद्विशिष्टप्रकारतानि १७०

रूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्वनिरू-
पकत्वोभयसंबंधेन। वैशिष्ट्यं च प्रकारतायां स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वाव-
च्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधेनेति दिक्। केचिदिन्मस्वरसः परंपरापाः सं-
बंधत्वावलंबनात्। अप्रामाण्यग्रहस्य सत्त्वे इति भ्रमत्वघटकधूमत्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्य-
त्वावच्छिन्नाभावसंशयसामग्रीत्वात् तादृशधूमत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतदभावसहचरितत्वात्।
पक्षे अप्रामाण्यग्रहे धूमपरामर्शे विरोधितया अयं सारणं बोध्यं। संशयस्येति व्याप्यत्वावच्छिन्नप्र-
कारकविषयतापर्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्धर्मिनिष्ठत्वसंशयस्येत्यर्थः॥ तत्र विशेषणासंदेहविरहविशि-
ष्टविशेष्यसंबंधज्ञानरूपप्रतिबंधकस्य विशेषणासंदेहेण परासारणादिति भावः। व्याप्याभावसंशय-
स्य साधारणधर्मदर्शनादिजन्यतया न तदसत्त्वे संदेहासत्त्वसूचनाय प्राप्यशङ्केति। यद्विचोदासीनधूमत्वा-

ग० टी० वच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वभ्रमत्वज्ञानाभावापेक्षायामप्यागृहीतत्वेन तदप्याह यत्साध्यपक्षकेति साध्य
७१ संबंधत्वमेवेति। न च व्यापकताघटकसंबंधत्वमेव तथा वाच्यमिति वाच्यं पर्वतो वह्निमानिति साध्य
२१२ तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमित्यनुरोधेन तस्यारित्यागात्। तत्र केवलसंबंधस्यैव प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वादन्यथा परामर्शस्य भ्रमत्वापत्तेः। पक्षसंबंधावच्छिन्नवृत्तेरिति हेतुतावच्छेदकसं
बंधस्य हेतुप्रतियोगिकसंबंधातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशपक्षे गतिस्थिंमा। व्यापकताप
रामर्शेति। तथा चोक्तं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानपाषाणमयस्तुपाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति।
ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेमपर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निर्धूमवद्वृत्तिश्चेति ज्ञानमि। विशिष्टवह्नित्व।
स्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावासत्त्वाद्धूममहानसीयत्वादीति। विवक्षणेऽवृत्तिमहानसीयत्ववह्नि। ग०म०
त्वोभयत्वावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्युपगमेऽपि तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशाव ७१

च्छेदकत्वाभावः प्रतितियोग्यनवच्छेदेन वह्नित्वमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन ननत्रोपेपत्तेर्मानाभा
वात्। प्रतियोगितानवच्छेदकेतिनञ्समासानुरोधादाह वह्नित्वादीति। वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते सामानाधिकरण्यसंबंधेन महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छि
न्नाभावोऽपि प्रामाणिकः। एवं च विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकतया केवल
वह्नित्वावच्छिन्नपर्याप्तेः तदनवच्छेदकत्वं दुर्वारं। पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मान
वच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रयासो यातः। एवं महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्ति
वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणेनाश्रयविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं वाच्यं त
था च गौरवमित्यत आह वह्नित्वादीति विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां महानसीयत्वा
त्वावच्छिन्नत्वमस्त्येव साक्षात्परंपरासाधारणावच्छेदकताया निरुक्तिघटकत्वात्प्रतियोगि

ग० टी० १७२

ताऽवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशाद्वाऽदुर्वारत्वादिति विधेयताऽवच्छेदकतायद्धर्मावच्छिन्ने पर्या
प्ता तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं तु नाशावच्छेदकत्वाभावेन विशेषणं। पर्याप्त्यनवच्छेदकधर्माव
च्छेदेनावच्छेदकत्वाभावानुपगमे नैवोधयत्नो विशेषणानिवेशमहागौरवात्। न च प्रतियोगिताविशेष
णोपादाने गौरवं तस्याखण्डाभावसंपादकत्वात्। अप्रामाणिकपर्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकम।
प्रामाणिकाव्याप्यवृत्तिकमभावमुपेत्य विशेषणानिवेशमपेक्ष्य प्रतियोगिताविशेषणस्याव्यापकत्वा
द्वाऽदुर्वारेति। न च व्यभिचारधीप्रतिबंधकताश्रयज्ञानत्वेन कारणत्वं। आश्रयत्वं च स्वाश्रयत्वप्रकृतपक्ष
विशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरू
पितत्वावच्छेदकीभूतसाध्यताऽवच्छेदकविषयताशालित्वोभयसंबंधेनेति वाच्यं। परंपरायाः संबंधत्वा
नाऽऽश्रयत्वं तु धर्मत्वाभावेनेति। जात्यखंडोपाध्यन्यतरत्वं विशेष्यत्वानवच्छिन्नप्रकारत्वव्यापकमिति नियमा

रा०म० १७२

दिति भावः। नन्वथैवमयं घट इत्यादिव्यवसायविषये इदंत्वेन घटादिनिष्ठरूपाद्यात्मके व्यभिचारः। परन्तु विशे
ष्यत्वानवच्छिन्नप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वं विशेषणम्। इदंत्वं च धर्मितावच्छेदकमेवेति न व्यभि
चार इति तन्न। घटादेरपि धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपतो भानप्रसंगादिति चेन्न। धर्मितावच्छेदकपुरोवर्ति
त्वादीति स व्यभिचारदर्शनात्। न चाखण्डधर्मात्मकं पुरोवर्तित्वं तत्त्वं वोपेत्य साक्षात्परंपरया वा स्वरूपतस्तज्ज्ञाने
विरोधात्। वस्तुतस्तु अत्र विहितैरिरित्यादौ चाक्षुषज्ञानमिवायं घट इत्यादौ ज्ञानमेव पुरोवर्तित्वरूपं तु विशे
षः। एकत्र चाक्षुषत्वेनान्यत्र ज्ञानत्वेनेति निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतायां मानाभाव एवं निरवशेषेन स्वस्व
रूपतः कुतो न भानम्। अत्र केचित्तु निरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति निरवच्छिन्नविषय
तासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुता। इदंत्वे व्यभिचारात्। किन्तु धर्मितावच्छेदकतान्यनिरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन ज्ञान
त्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुतेत्याहुस्तदयुक्तं निरवच्छिन्नविषयताविरहप्रयोजकस्य तु।

ग०टी०
१७२
२०५

र्वत्वात्। यत्रोक्तसंबंधेन ज्ञानं प्रति सामानाधिकरण्यस्वनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद
वत्त्वोभयसंबंधेन सत्त्वेन कारणत्वमिति तन्न। प्रकारत्वात्वादिस्वस्वखंडधर्मेषु समवायवृत्तिसामानाधिकरण्या
भावेन व्यभिचारितायाः कथंचित्सामानाधिकरण्यप्रवेशे कदाचिद्दृष्टाभावादेरपि स्वरूपतो भानप्रसंगात्।
वस्तुतस्तु स्वानवच्छिन्नप्रकारतासंभवेन ज्ञानं प्रति स्वखंडधर्मवत्त्वं प्रतिबंधकमिति सां। उक्तरूपेणेति। स्वस्व
थासिद्धत्वपेक्षाशयः। अविरुद्धमिति। अनन्यथासिद्धत्वोपगमादिति भावः। स्वयं ज्ञानवानिति सिद्धिदशायां
ज्ञानवानित्यनुमित्यनुदयात्तादृशानुमितिलोपप्रसक्तोऽसतीति। आदिना बाधविशेषपरिग्रहः। ननु दर्शित
स्थले फलवैषम्यमानुभविकं तदनुरोधेन चानवच्छेदकत्वज्ञानत्वतदुभयावच्छिन्नावच्छेदकताकनिरव
च्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकताकपरामर्शीयप्रकारतायाः एव निरवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताप्रयोज
कत्वमुपेयमित्यतस्त्वाह ज्ञानत्ववदिति। स्वानवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नज्ञानत्वेनावच्छिन्नेति। राम०
७३

विशेषितज्ञानत्वयोः परामर्शी यो यादृशधर्मितावच्छेदकप्रकारभावः तादृशं तमनुमनुत एव विधेयता
वच्छेदकत्वोपगमात् ज्ञानत्ववान् ज्ञानवानित्यनुमितिः । निर्विशेषितज्ञानत्वप्रकारकसविशेषितज्ञान
त्वप्रकारकविषयताभ्यां सविशेषितज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वात् ज्ञानत्वावच्छिन्नवानि
त्यनुमितिः निर्विशेषितज्ञानत्वप्रकारकभिन्नसविशेषितज्ञानत्वप्रकारकविषयतायां निर्विशेषितज्ञा
नत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकतया ज्ञानवानित्यनुमितिः । नन्वेकत्वद्वयमिति रीत्या विषयतयोर्नाभेदो
वच्छेद्यावच्छेदकभावो वेति वाच्यं तन्मतेऽपि साध्याधिकरणीयविषयताया ऐक्यादुरपह्नवेऽप्यन्यथा ज्ञानं
तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणं वा स्वेनाकारेणाप्रसंगात् । एवञ्च धर्मितावच्छेदकप्रकारभावमु
न्मुख्यत एव विधज्ञानत्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वं चिन्नप्रकारतैव त
त्प्रयोजिका वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकप्रकारभावानापन्नस्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारितानतयेतिनकाविदस्तु

७

ग०टी० ७४ ८१० पपत्तिरितिसूक्ष्मविवेचनचतुराः॥स्वरूपतोपीति॥अवच्छेदकत्वांशेस्वरूपतोज्ञानत्वावगाहिपरामर्शाऽज्ञान
त्वानित्यनुमितिः॥तत्रज्ञानत्वत्वावच्छिन्नावगाहिनःज्ञानत्ववद्वह्निरितितात्पर्यः॥इत्यपिवदंतीत्यस्वरससूचनाय
॥स्वविशिष्टपरामर्शनिर्वाहायप्रतियोगितावृत्तित्वाद्वृत्यभावकत्वेनसाध्यतावच्छेदकनिवेशेवह्निबुद्धिःस्व
र्यविषयतायाजनकतावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तिः॥अवच्छेदकत्वांशेस्वरूपतोजातिमानंव्याप्तिवादेस्वरूपतंव्य
भिचारज्ञानाविरोधितयाकारणत्वस्वीकारनएवनिर्मलस्त्वेति॥अत्रनव्यमतेव्याप्तिवादेदर्शितंवह्निमान्इत्यनुमि
तौप्रतियोगित्वाभावज्ञानमस्त्रेनकारणद्रव्यत्वेनप्रतियोगित्वाभावज्ञानादपितदापत्तेरित्यतोवह्नित्वेने
ति॥स्वरूपतोपीति॥स्वरूपतोज्ञानत्वत्वावच्छिन्नेऽप्रतियोगित्वज्ञानंज्ञानत्वत्वावच्छिन्नवत्प्रतियोगित्वज्ञानंच
क्रमेणज्ञानवान्ज्ञानत्ववत्वाभित्यनुमितौकारणंएवंचतद्वत्तात्वीयज्ञानभिन्नज्ञानवानस्त्वात्मत्वाद्वित्यादा रम० ७५
वपिव्याप्तिवारणं॥व्याप्तिवादेस्फुरीत्यावोध्यः॥सर्वसामंजस्यमिति॥नचप्रतियोगितायाअव्याप्यवृत्तित्वेहि

छिन्नमेवेतिवाच्यं। विशिष्टाभावविशेषानुरोधेनतद्व्याप्यवृत्तित्वस्यावश्यकत्वात्। नचव्यभिचारग्रहा
विरोधित्वं। भूतलंघटवदितिज्ञानप्रतिबंधेभूतलावृत्तिरितिज्ञानस्यैवव्यभिचारज्ञानेसाध्यंहेतुसमानाधि
करणाभावाप्रतियोगीतिज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वावश्यकत्वात्। समानप्रकारत्वामतेव्यभिचारज्ञानाविरो
धित्वंचासरस्वीजं। अभावत्वावच्छेदेनेतिकेचित्तुनतुभावेवाच्यत्वाभाववानितिज्ञानस्याभावत्वावच्छे
देनवाच्यत्वाभावावगाहिनोऽभावत्वसामानाधिकरण्येनवाच्यत्वावगाहित्वपास्त्राहार्यत्वेनाप्रतिबंधक
त्वंतुवीरं। नचस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाःप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतया
तेनसंबंधेनाभावेवाच्यत्वस्याभानान्नाहार्यत्वमितिवाच्यं। प्रतियोगितायाःस्वरूपसंबंधत्वयात्तादृशप्रति
योगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायांस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाभाघातादित्याहुः। अनुयोगिता
यामेवप्रतियोगिनोभानंनाभावइतिमतांतरमाह। अनुयोगितात्वावच्छेदेनेति। प्रकारत्वेइतिअनयानुपपत्त

ग०टी० रितासत्त्वेनेतिभावः।विरोधग्रंथेइति।पक्षपिसंसर्गसंसर्गतावच्छेदकाभावग्रहस्यविरोधित्वस्यवाव्यत्तयाप्र
७५ तियोगिताकाव्यत्वत्वानवच्छिन्नेतिज्ञानस्यैवविरोधित्वसंभवाद्विषमितादिसाधारणैकप्रतियोगिकत्व
व्यवस्थापनं व्यर्थं तथाप्यवच्छेदकतायाएकतानीयत्वं विनाऽगतिः स्यात्तत्प्रतियोगितायास्तथात्वं।
१३० विनानेतितद्दोषोद्धारकांशावच्छेदकतावाव्यत्वत्वावृत्तिरितिज्ञानं च न प्रमाऽवच्छेदकतायामाधेयतासंबं।
धेनवाव्यत्वत्वज्ञानेच्च वाव्यत्वत्वावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानं न विरोधिग्राह्याभावानवगाहित्वात्तद्वृसं।
नियामकाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताभावात्।नजुशिरोमणिप्रदर्शितसिद्धांतानुरोधेना।
हृतदीयत्वसहितानुयोगितेति।केवलतदीयत्वादिनैतितदीयेकिंतत्स्यास्तीत्यायाकारकज्ञानमित्य
र्थः।अनुमितमनुपपत्तेरितिअथाभावांशेएकत्वद्वयमितिअभावत्वतदीयत्वोभयावगाहिसाध्याभाव रत्न०
वदवृत्तिरित्याकारकस्यकेवलान्वयित्वग्रहानिवर्त्तनीयत्वाभ्युपगमे हेतोः संभवान्नदोषइतिचेन्न।पक्षेनिर्व ७८

र्मितावच्छेदककत्वज्ञानज्ञानं प्रतित्वाद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबंधकं स्यात् एवासिद्धिग्रंथे साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य नि
र्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिवृत्तिकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधिज्ञानविषयतया व्याप्यत्वासिद्धत्वं
दीधितिकृद्भिरुपेतव्यं । एवं च साध्यप्रतियोगितासंबंधेनावृत्तित्वज्ञानकाले साध्यीयवद्वृत्तित्वज्ञानम
पि दुर्धरमेवेति । विशिष्टव्यापकताविरहव्यावर्तकेति तथा च विशेष्यव्यापकताग्राहकसामग्री विशेषणो
पस्थितिकाले विशिष्टव्यापकतां निष्प्रत्यूहमुपनयति तत्र विशिष्टाव्यापकत्वविरुद्धत्वस्य विशेष्यव्यापकतायां स
त्वेन तद्ग्रहस्यैव तद्ग्राहकसामग्र्या व्यापिततया विशिष्टाव्यापकत्वग्रहविरोधित्वादिति भावः । विशेष्ययोः सहचार
ज्ञानं तत्र तद्वृत्तित्वज्ञानसहिततत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वज्ञानरूपप्रतिबंधकत्वाभावव्या
प्तिन सामग्रीबोध्या । प्रकारांतरमाह यद्वेत्यादि दीधितिं खंडयति इदमत्रेति । ईश्वरीयेत्युपादानप्रतियोगिवैय
धिकरण्यावृत्तिव्यापकतावच्छेदकतानिर्वाहार्थं तेन तद्वृत्तिव्यापकतावच्छेदकतायाः सर्वविषयकज्ञान

६

ग०टी० ७८

प्रमाण्यांसत्त्वेपिनक्षतिःव्यतिरेकिहेतौरेतद्व्यापकताद्वयंयथापथंउभयत्रसुतरामस्त्येवप्रमाविशेषेप्रतियोगि
वैयधिकरण्यघटितमधिकमप्याहव्यतीति।हेतुमघावद्विषयकेतितद्व्यक्तित्वेनप्रमायाःसाध्यतावच्छेदकत्वे
लाभायान्यतमेति।तद्व्यक्तिरेवलिंगं।असर्वविषयकान्यप्रमायास्त्वेतिपाद्यंतं।प्रागस्याधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावप्रामाणिकतायाउक्तत्वात्तन्मतेकेवलान्वय्यनुमानस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यव्याप्तित्वेपिनिष्प्र
त्यूहतामाहव्यधिकरणेति।दुर्वारत्वादिति।अत्रतादृशाभावसिद्धौयथाश्रुतमिश्रलक्षणादूषणासंगतिरिति
नशंक्यं।तादृशाभावानुपगमेपितादृशभेदमादायतस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेनसाध्याभाव
सजात्यसंभवात्मेयत्वेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याक्षततपातद्दोषतादवस्थ्यात्तस्मात्स्वमतानुसारेणो
दंदूषणमिति।लक्षणासमन्वयादिति।एवंसत्तावान्समवेतादित्यादौसमवायेनहेतावपितल्लक्षणसमन्वयोवो गम० ७६
ध्यः।आकुंतिमरुचिर्वीजंचप्रथमेवाच्यंप्रमेयादित्यादौहेतुव्यक्तिभेदेनव्याप्तिभेदः।द्वितीयेविशेषधर्मावच्छि

न्नाधेयताकूटस्यैवसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेऽव्याप्तिः तृतीयेचमेमादेर्हेतुतावच्छेदकत्वेऽव्याप्तिरिति।केचित्ति
त्तिकृत्स्ननियामकपरंपरायाअनुसरणमस्वरसः।अनुव्यवसायबलादपीति।अनुव्यवसायस्यानादरेव्याप्य
वत्तानिर्णयाधीनप्रत्यक्षात्मकसाध्यनिर्णयादेवप्रवृत्त्यादिफलनिर्वाहसंभवादनुमितेरप्युच्छेदापत्तेः।अपि
नादर्शितप्रतिबंधादिसमुच्चयः।अनुभवानुरोधएववायथाभिन्नेविषयेऽनुमितिसामग्र्याःगुरुशरीरायथासमानविष
येशाब्दबोधसामग्रीप्रत्यक्षसामग्रीवा।त्वंबलवत्सामग्री।उत्तेजकंदुर्बलसामग्रीफलेच्छा।विदुर्बलसामग्री।तयो
रेवेतिसमनियताभावैक्येनोत्तेजकाभावएकएवेत्याशयः।अत्रेच्छाविरहविशिष्टेच्छायाउत्तेजकत्वेसमनियता
भावैक्येपीच्छाविरहविशिष्टेच्छात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेच्छाविशिष्टेच्छाविरहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वेनच्चतस्यकारणांतरैस्वविनिगमनाविरहोदुर्वारइतिकारणतानंततोपिवाहुल्यमितिकल्पांतरमाहवस्तुत
इति।इच्छा।दुर्बलसामग्रीफलेच्छा।एकत्रनिवेशइति।दुर्बलसामग्र्यामिच्छामात्रनिवेशेउभयदिशीच्छास

ग०टी० २२२ २९१

सत्त्वेवलवत्सामग्रीफलप्रतिबंधायत्तिः।तद्विरहमात्रनिवेशेउभयदिशीच्छोपाश्रसत्त्वेनतदापत्तिरतइतिशे
षः।दिगर्यस्तुवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्साम
ग्र्याःपर्वतोवह्निमानित्यनुमितौप्रतिबंधकत्वेनकल्पनेतदानींव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपरामर्शरूपार्था।
पत्तिसामग्रीसत्त्वेनतदभाववद्वृत्तितानुमितिसामग्र्याश्चसत्त्वादेवानुमितिवारणासंभवात्।नचार्थापत्तित्वस्या
नुमितित्वव्याप्यत्वमतेपिवह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिप्रत्यक्षसामग्र्याइच्छाविशिष्टायाः
पर्वतोवह्निमानित्यर्थापत्तौप्रतिबंधकत्वेनकल्पनीयंतदानीमन्वयव्याप्तिविशिष्टपरामर्शरूपानुमि
तिसामग्रीसत्त्वेनतदभाववद्वृत्तितार्थापत्तिसामग्र्याश्चसत्त्वादेवार्थापत्तिवारणासंभवादितिवाच्यं।तद्विम
वन्मतेऽर्थापत्तिंप्रतिव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टधर्मितावच्छेदककभिन्नविषयकप्रत्यक्षेच्छावृत्तिनेन ग्या० ८७
दृशप्रत्यक्षसामग्र्याःगुरुशरीरायाःप्रतिबंधकत्वापत्तगौरवादिति।इत्याशयेनेति।यद्यपितल्लिंगक

तत्पक्षकत्वत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य जनक
त्वे विशिष्टजन्यतावच्छेदकप्रयोजकतयैव तद्घटकानुमितित्वप्रयोजकत्वं त्वननुगतपक्षताजन्यत्व
स्य दुर्वारं तथापि यद्यर्थापत्तिरूपानुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबंधकत्वमुपेयते ऽर्थापत्तित्वप्रकारकेच्छाधी
नानुमितौ व्यभिचारवारणायानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ ऽर्थापत्त्यसत्त्वं नि
वेश्यते ऽर्थापत्तित्वप्रकारकेच्छासाधारणरूपेणानुमित्साया उत्तेजकत्वे तादृशेच्छाकाले व्यतिरेकि
परामर्शसत्त्वे सिद्धिसत्त्वे ऽनुमित्यापत्तेः। व्यतिरेकिपरामर्शविशिष्टार्थापत्तित्वप्रकारकेच्छात्वापि परामृ
शविशिष्टानुमितित्वप्रकारकेच्छयोरुभयस्याप्युत्तेजकत्वे महागौरवापत्तेः। लाघवेनार्थापत्तिप्रति ऽर्था
पत्तित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वमुच्यते तदेदं दूषणं। वस्तुतस्तु तल्लिङ्गकत्वपक्ष
कत्वत्साध्यकार्थापत्तित्वं पक्षताकार्यतावच्छेदकमेव नोपेयमते इति पक्षताकार्यत्वमर्थापत्तित्वे ऽप्रयो

ग०टी० ७८ ८१४

जकत्वमेवाभवतोत्वचपिलिंगकानुमितिंप्रतीवव्यतिरेकिलिंगकानुमितिंप्रत्यपितथाविषपक्षता
याः कारणतयानुमितित्वेऽर्थापत्तित्वेचप्रयोजकत्वापत्तिरितिगौरवमिति। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं
तत्रव्याप्तिज्ञानस्यप्रमत्वमेवोपेयंनतुवृत्तितानारकल्पनं। स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावाधिकरणता
कत्वेनावाच्यंतत्रचनोक्तदोषलेशोपीतिप्रागुक्तमिति॥ ॥छ॥ ॥इतिकेवलान्वयिग्रंथः॥ ॥
॥छ॥ ॥छ॥ स्वपरामर्शग्रंथेसाध्यवदन्यावृत्तित्वादेरन्वयव्याप्तित्वव्यवहारतेनैतावतानस्येदृशाभू
ताभिप्रायकतासंभवः तस्यव्याप्तितापाएवतन्मते। सत्वादतआहवस्तुतस्त्विति। विरोधेनेति। साध्यसा
ध्यवदन्यवृत्तीतिज्ञानमाहार्यंनसंभवतिसाध्यवद्भेदसामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यज्ञानंप्रति
साध्यवृत्तिविषयतावत्वेनविरोधित्वात्आहार्यंत्वविरोधीतिभावः। उपस्थितमानानियमेनेतिउप राम० ७८
स्थितासंसाऽग्रहदेः संभवादितिभावः इतिसूचनायेति। एतद्दूषणसूचनायेत्यर्थः। इतिदोषमुद्धर्तुमि

तिपावन्न्। पर्यवसितार्थ इति यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वव्यापकतावच्छे
दकस्यावच्छिन्नानधिकरणतात्वकधर्मवत्त्वमेवभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमतेसुवचं तथापि साध्याभावव्या
पकतायाहेत्वभावेशलाभार्थं तथाभिधानं अन्यथा तद्विषयकज्ञानस्याकारणत्वापत्तेरिति। यद्या
पि घटपटोभयं घटपटान्यतरत्वात् घटे पटे पटोभयत्वादित्यादावव्याप्तिवाशोऽभयत्वाभाववत्त्वभेदयोः
सर्वमतेऽव्याप्यवृत्तित्वात्तथापि पुत्रस्वरूपसंबंधेन साध्यानधिकरणत्वस्यान्तस्यपलीपव्याप्तौ निवेशानी।
पत्वात्तेन न दोषः। साध्याद्यसामानाधिकरण्यरूपेति। इदं तु बोध्यं अत्रांतस्यपथा संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वहेतु
कानुमितिनिर्वाहाय साध्यवैयधिकरण्यरूपविशेषणावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतानुमित्यौपयिकी
न तथा तद्विशेषणानवच्छिन्नतद्व्यापकतापि तादृशी अन्यथा गुणत्वाद्यभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानाद्गु
णादौ गुणत्वादिना संयोगाद्यभावानुमितिप्रसंगात् हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभाववन्निष्ठसाध्याभाव

ग०टी० ७७८ व्यापकतानुनतादृशीन्द्रियांतस्पर्शसंयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतुनाऽऽत्मत्वपृथिवीत्वाद्यनुमित्यापत्तेर्दर्शित
त्वादिति। तत्र विभागोत्पत्तिक्षणेऽभासमान इति साधनाभावः साध्याभावव्यापक इति विशेषितत्वज्ञानस्यापि
[illegible] कारणत्वार्थं साधनाभावाभाववान्तत्प्रतियोगियोगिसाधनवान्निरपेक्षेनरपक्षधर्मताज्ञानस्य सहका
रित्वार्थमाह तत्प्रतियोगितयावेति। ननु साध्याभावाभावस्य साधनादिति मूलाद्व्यतिरेकिपरामर्शजन्यानु
मितेः पर्वतो वह्न्यभावाभाववानित्याकारकत्वप्रतीपत्तेर्युक्तत्वेन तत्तथाविधत्वेपि पर्वतो वह्निमानेवेति सं
शयनिवृत्तिसंभवात् तादृशानुमितेः पर्वतो वह्निमानित्याकारकत्वेऽप्यपरामर्शव्यभिचारवारणार्थं
कारणताव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेश्यत्वगौरवात्संमन्नु तत्त्ववह्न्यनुमितिस्वीकारे सिद्धिप्रतिबंधकतायां परम
र्शविशिष्टेच्छानाधुत्तेजकतामतेऽप्यपरामर्शविशिष्टेच्छाव्यतिरेकिपरामर्शविशिष्टेच्छयोर्द्वयोरुत्तेज रामं०
कत्वे मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवमिति तत्तद्वह्न्यभावाभाववदनुमितिस्वीका २५८

रेसिद्धिप्रतिबंधकतायां परामर्शविशिष्टेच्छानामुत्तेजकतामते ऽन्वयिपरामर्शविशिष्टेच्छाव्यतिरेकिपराम
र्शविशिष्टेच्छयोर्द्वयोरुत्तेजकत्वे मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवमिति तत्र वह्न्यभावा
भावानुमितित्स्वीकारे ऽपि तत्र सिद्धिप्रतिबंधकतायां वह्न्यभावाभाववत्साध्यकान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिविष
यकपरामर्शद्वयान्यतरविशिष्टेच्छयोरुत्तेजकतया साम्यात्। न च तत्र वह्न्यभावाभावानुमितित्स्वीकारे ऽस्त्व
भावो न वह्नीयत्वेतिबाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यं। प्रतियोगिताविशेषसंबंधावच्छिन्न
वह्न्यभावविशिष्टाभाववैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादौ व्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितानुमितिसामग्र्या
ःप्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवात्। तादृशसामग्रीदशायामभावो न वह्नीयत्वेत्यादिबाधाद्यभावस्यावश्य
कतया तादृशायां विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयरूपकारणविरहेणैव तादृशप्रत्यक्षस्यापत्तेः सि
द्धेरिष्यते तत्र वह्निमानित्याकारतां दर्शयति। साध्याभावविरोधिनेति। एतच्च पक्षैकदेशे इतरसिद्धौ न प्रकृ

ग० टी० १८ १२६

रिकैवानुमितिरिति मूलोक्तमतेनावह्न्यभावादिनिषेधनपेतिवक्ष्यमाणमते तु कालिकादिसंबंधावच्छि
न्नवह्न्यभावाभावसिद्धिशंकावारणायेदं। तन्नते व्यतिरेकिणि वह्निमानित्यनुमितेरेवासत्त्वादिति तोध्यंस्व
न्वयेन गम्यगमकभाव इति योजना। अन्वयेन हेतुमति साध्यान्वयेनेत्यर्थः। साध्याभाववत्त्वसाधनाभाव
त्वाभ्यामित्यनुपदं स्फुटमेतत्। समाधानासंगतिरिति। तथा साध्यप्रसिद्धेस्तादृशानुमितावनपेक्षणा
त्। दर्शितपूर्वपक्षाशयेऽउपष्टंभकं द्वितीयसामग्रीतः फलोत्पत्तिमभिप्रेत्याह साध्यसंदेह इति। एवं च पा
क्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धिमालंब्य समाधानं प्रथमसामग्रीतः अनुमित्युत्पत्त्यभिप्रायकमिति भावः। त
द्वमितावच्छेदकतापन्नधर्मो वह्नित्वत्वादिः। इंधनत्ववतोऽभावः तद्विशेषणकेति धूमाभाववत्त्वविशिष्ट
प्रतियोगिकवैशिष्ट्यानवगाहिनीत्यर्थः। तादृशप्रत्यक्षस्य वह्न्यानलेक्षणरूपसन्निकर्षविधया त राम०
ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः। उपलक्षणीभूतेति तन्निष्ठव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहमनपेक्ष्यापि १८०

तदवच्छिन्नाभावज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं · अभावांशे प्रतियोगिप्रकारतायां अवच्छेदकं जाति
विशेषणे प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयाऽभासमानस्य विशेषणतयाऽजनकतावच्छेदकतया निवे
शात् · अथैवं व्यापकताज्ञानकारणतामतनिराकरणावसरे पक्षधर्मत्वोपलक्षितधूमसमानाधि·
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानासंभवप्रदर्शनं असंगतं · तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताप्रकारकाभावविशेष्यकत्वसंभवात् प्रतियोगिताप्रकारकस्योपलक्षणाविषयकत्वात्
रुक्तदृष्टान्तस्तात्पर्यादिदृष्टसामान्यसंशयविरोधित्वस्यापि नापत्तिः प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैव प्रति
बन्धकत्वात् · मैवं · तथा सति प्रतियोगितप्रकारकस्य धूमसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगितानवच्छे·
दकत्वज्ञानस्यापि कारणत्वापातात् पर्वतादिधूमीति ज्ञानस्य प्रमात्वाच्च · न च धूमादिसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकतात्वघटकतत्तत्पदार्थातिरिक्तानवच्छिन्नत्वरूपतादृशावच्छेदकतापर्याप्तावच्छे

ग०टी० १८१ दकतावगाहिज्ञानत्वेनहेतुत्वेमहागौरवात्॰ नचव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानहेतुतापत्तेतादृशाघ
टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताज्ञानवारणायतन्निवेशआवश्यकइतिवाच्यं॰ तन्मतेप्रतियोगितासंसर्ग
८१२ कज्ञानस्यैवहेतुत्वात्तत्रचप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रतियोगितायाएवसंसर्ग
तयाघटाघनवगाहिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकंवह्नित्वमितिज्ञानेहेतुघटत्वाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायाएवसंसर्गत्वात्तन्निवेशंविनातादृशज्ञानवार
णात्स्वाभावविषयतायांहेतुसमानाधिकरणाभाववत्त्वातिरिक्तानवच्छिन्नत्वनिवेशोपक्षेपिप्रतियो
गित्वादिविषयतायांतत्तत्पदार्थातिरिक्तानवच्छिन्नत्वानिवेशेनलाघवाच्च॰ अस्मात्तुव्यापकाभाववत्त्व
ज्ञानकारणतावच्छेदकेप्रतियोगितांशेव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वावगा राम० १८१
हित्वनिवेशः व्यापकतावच्छेदकत्वेतराऽनवच्छिन्नत्वेचपर्याप्त्यर्थइति।दोषितिविरोधमाहएवंसतीति।वि

ग० टी० १८२ २७५

शिष्टपरामर्शरूपत्वासंभवादित्तितत्राप्युक्तरीत्याव्याप्तेर्विशिष्टद्वयरूपतयानुमितिहेतुत्वानुपपत्तेरि
तिभावः।समानविशेष्यकत्वस्यातंत्रत्वेपर्वतत्वेनैकपर्वतेपरामर्शात्पर्वतत्वेनपर्वतांतरे।नुमितिदर्शनादि
तिभावः।साध्यप्रसिद्धीतिनत्वसंशयात्मकप्रसिद्ध्यैतयानुमित्तावपिनिश्चयात्मकप्रसिद्धेर्विशेषणताव
च्छेदकप्रकारकनिर्णायकतयाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वंदुर्वारमितिवाच्यं।साध्याप्रसिद्धीतिव्याप्यवगाहिप
रामर्शस्यविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिविरोधित्वात्॥छ॥इतिव्यतिरेकिग्रंथः॥संवत १८४६ फाः सुदी ५

राम० १८२